श्रीमम्मटाचार्यकृतः

काव्यप्रकाशः

प्रथम उल्लासः

ग्रन्थारम्भे विघ्नविघाताय समुचितेष्टदेवतां ग्रन्थकृत् परामृशति––

नियतिकृतनियमरहितां ह्लादैकमयीमनन्यपरतन्त्राम्।
नवरसरुचिरां निर्मितिमादधती भारती कवेर्जयति।।१।।

नियतिशक्त्या नियतरूपा सुखदुःखमोहस्वभावा परमाण्वाद्युपादानकर्मादिसहकारिकारणपरतन्त्रा षड्रसा, न च हृद्यैव तैः, तादृशी ब्रह्मणो निर्मितिर्निर्माणम्। एतद्विलक्षणा तु कविवाङ्निर्मितिः। अत एव जयति। जयत्यर्थेन च नमस्कार आक्षिप्यत इति तां प्रत्यस्मि प्रणत इति लभ्यते।।१।।

इहाभिधेयं सप्रयोजनमित्याह––

काव्यं यशसेऽर्थकृते व्यवहारविदे शिवेतरक्षतये।
सद्यः परनिर्वृतये कान्तासम्मिततयोपदेशयुजे।।२।।

कालिदासादीनामिव यशः, श्रीहर्षादेर्धावकादीनामिव धनं, राजादिगतोचिताचारपरिज्ञानम्, आदित्यादेर्मयूरादीनामिवानर्थनिवारणं, सकलप्रयोजनमौलिभूतं समनन्तरमेव रसास्वादन–समुद्भूतं विगलितवेद्यान्तरमानन्दम्, प्रभुसम्मितशब्दप्रधानवेदादिशास्त्रेभ्यः सुहृत्सम्मितार्थतात्पर्यवत्पुराणादीतिहासेभ्यश्च शब्दार्थयोर्गुणभावेन रसाङ्गभूतव्यापारप्रवणतया विलक्षणं यत्काव्यं लोकोत्तरवर्णनानिपुणं कविकर्म तत् कान्तेव सरसतापादनेनाभिमुखीकृत्य रामादिवद्वर्तितव्यं न रावणादिवदित्युपदेशं च यथायोगं कवेः सहृदयस्य च करोतीति सर्वथा तत्र यतनीयम्।।२।।

एवमस्य प्रयोजनमुक्त्वा कारणमाह––

शक्तिर्निपुणता लोकशास्त्रकाव्याद्यवेक्षणात्।
काव्यज्ञशिक्षयाभ्यास इति हेतुस्तदुद्भवे।।३।।

शक्तिः कवित्वबीजरूपः संस्कारविशेषः यां विना काव्यं न प्रसरेत्, प्रसूतं वा उपहसनीयं स्यात्। लोकस्य स्थावरजङ्मात्मकस्य लोकवृत्तस्य, शास्त्राणां छन्दोव्याकरणाभिधानकोशकलाचतुर्वर्गगजतुरगखड्गादिलक्षणग्रन्थानाम्, काव्यानां च महाकविसम्बन्धिनाम्, आदिग्रहणादितिहासादीनां च विमर्शनाद् व्युत्पत्तिः। काव्यं कर्तुं विचारयितुं च ये जानन्ति तदुपदेशेन करणे योजने च पौन्यःपुन्येन प्रवृत्तिरिति त्रयः समुदिताः, न तु व्यस्ताः, तस्य काव्यस्योद्भवे निर्माणे समुल्लासे च हेतुर्न तु हेतवः।।३।।

एवमस्य कारणमुक्त्वा स्वरूपमाह––

(सूत्रम् १) **तददोषौ शब्दार्थौ सगुणावनलंकृती पुनः क्वापि।**

दोषगुणालंकारा वक्ष्यन्ते। क्वापीत्यनेनैतदाह यत् सर्वत्र सालंकारौ क्वचित्तु स्फुटालंकारविरहेऽपि न काव्यत्वहानिः। यथा––

यः कौमारहरः स एव हि वरस्ता एव चैत्रक्षपा–

स्ते चोन्मीलितमालतीसुरभयः प्रौढाः कदम्बानिलाः।
सा चैवास्मि तथापि तत्र सुरतव्यापारलीलाविधौ
रेवारोधसि वेतसीतरुतले चेतः समुत्कण्ठते।।१।।

अत्र स्फुटो न कश्चिदलंकारः। रसस्य च प्राधान्यान्नालंकारता।

तद्भेदान् क्रमेणाह––

(सू॰ २) **इदमुत्तममतिशयिनि व्यङ्ग्ये वाच्याद् ध्वनिर्बुधैः कथितः।।४।।**

इदमिति काव्यम्। बुधैर्वैयाकरणैः प्रधानभूतस्फोटरूपव्यङ्ग्यव्यåजकस्य शब्दस्य ध्वनिरिति व्यवहारः कृतः। ततस्तन्मतानुसारिभिरन्यैरपि न्यग्भावितवाच्य–व्यङ्ग्यव्यåजनक्षमस्य शब्दार्थयुगलस्य। यथा––

निःशेषच्युतचन्दनं स्तनतटं निर्मृष्टरागोऽधरो
नेत्रे दूरमनåजने पुलकिता तन्वी तवेयं तनुः।
मिथ्यावादिनि दूति बान्धवजनस्याज्ञातपीडागमे
वापीं स्नातुमितो गतासि न पुनस्तस्याधमस्यान्तिकम्।।२।।

अत्र तदन्तिकमेव रन्तुं गतासीति प्राधान्येनाधमपदेन व्यज्यते।।४।।

(सू॰ ३) **अतादृशि गुणीभूतव्यङ्ग्यं व्यङ्ग्ये तु मध्यमम्।**

अतादृशि वाच्यादनतिशायिनि। यथा––

ग्रामतरुणं तरुण्या नववåजुलमåजरीसनाथकरम्
पश्यन्त्या भवति मुह ुर्नितरां मलिना मुखच्छाया।।३।।

अत्र वåजुललतागृहे दत्तसङ्केता नागतेति व्यङ्ग्यं गुणीभूतम्, तदपेक्षया वाच्यस्यैव चमत्कारित्वात्।

(सू॰ ४) **शब्दचित्रं वाच्यचित्रमव्यङ्ग्यं त्ववरं स्मृतम्।।५।।**

चित्रमिति गुणालङ्कारयुक्तम्। अव्यङ्ग्यमिति स्फुटप्रतीयमानार्थरहितम्। अवरम् अधमम्।

यथा––

स्वच्छन्दोच्छलदच्छकच्छकुहरच्छातेतराम्बुच्छटा–
मूर्च्छन्मोहमहर्षिहर्षविहितस्नानाह्निकाह्नाय वः।
भिद्यादुद्यदुदारदर्दुरदरी दीर्घादरिद्रद्रुम–
द्रोहोद्रेकमहोर्मिमेदुरमदा मन्दाकिनी मन्दताम्।।४।।

विनिर्गतं मानदमात्ममन्दिराद् भवत्युपश्रुत्य यदृच्छयापि यम्।
ससम्भ्रमेन्द्रद्रुतपातितार्गला निमीलिताक्षीव भियामरावती।।५।।

इति काव्यप्रकाशे काव्यस्य प्रयोजन–कारण–स्वरूपविशेष–निर्णयो नाम प्रथम उल्लासः

द्वितीय उल्लासः

सा च––

(सू॰ १८) **व्यङ्ग्येन रहिता रूढौ सहिता तु प्रयोजने।**

प्रयोजनं हि व्यåजन–व्यापारगम्यमेव।

(सू॰ १९) **तच्च गूढमगूढं वा।**

तच्चेति व्यङ्ग्यम्।

गूढं यथा––

मुखं विकसितस्मितं वशितवक्रिम प्रेक्षितं
समुच्छलितविभ्रमा गतिरपास्तसंस्था मतिः।
उरो मुकुलितस्तनं जघनमंसम्बन्धोद्धुरं
वतेन्दुवदनातनौ तरुणिमोद्गमो मोदते।।९।।

अगूढं यथा––

श्रीपरिचयाज्जडा अपि भवन्त्यभिज्ञा विदग्धचरितानाम्।
उपदिशति कामिनीनां यौवनमद एव ललितानि।।१०।।

अत्रोपदिशतीति।

(सू॰ २०) **तदेषा कथिता त्रिधा।।१३।।**

अव्यङ्ग्या, गूढव्यङ्ग्या अगूढव्यङ्ग्या च।

(सू॰ २१) **तद्भूर्लाक्षणिकः।**

'शब्दः' इति सम्बध्यते। तद्भूस्तदाश्रयः।

(सू॰ २२) **तत्र व्यापारो व्यåजनात्मकः।**

कुत इत्याह––

(सू॰ २३) **यस्य प्रतीतिमाधातुं लक्षणा समुपास्यते।।१४।।**
फले शब्दैकगम्येऽत्र व्यåजनान्नापरा क्रिया।

प्रयोजनप्रतिपिपादयिषया यत्र लक्षणया शब्दप्रयोगस्तत्र नान्यतस्तत्प्रतीतिरपि तु तस्मादेव शब्दात्। न चात्र व्यåजनादृतेऽन्यो व्यापारः।

तथाहि––

(सू॰ २४) **नाभिधा समयाभावात्।**

'गङ्गायां घोषः' इत्यादौ ये पावनत्वादयो धर्मास्तटादौ प्रतीयन्ते न तत्र गङ्गादिशब्दाः संकेतिताः।

(सू॰ २५) **हेत्वाभावान्न लक्षणा।।१५।।**

मुख्यार्थबाधादित्रयं हेतुः।

तथा च——

(सू॰ २६) **लक्ष्यं न मुख्यं नाप्यत्र बाधो योगः फलेन नो।**
न प्रयोजनमेतस्मिन् न च शब्दः स्खलद्गतिः।।१६।।

यथा गङ्गाशब्दः स्रोतसि सबाध इति तटं लक्षयति, तद्वत् यदि तटेऽपि सबाधः स्यात् तत् प्रयोजनं लक्षयेत्। न च तटं मुख्योऽर्थः। नाप्यत्र बाधः, न च गङ्गाशब्दार्थस्य तटस्य पावनत्वाद्यैर्लक्षणीयैः सम्बन्धः। नापि प्रयोजने लक्ष्ये किåचत् प्रयोजनम्। नापि गङ्गाशब्दस्तटमिव प्रयोजनं प्रतिपादयितुमसमर्थः।

(सू॰ २७) **एवमप्यनवस्था स्याद् या मूलक्षयकारिणी।**

एवं प्रयोजनं चेल्लक्ष्यते तत् प्रयोजनान्तरेण, तदपि प्रयोजनान्तरेणेति प्रकृताप्रतीतिकृत् अनवस्था भवेत्।।

ननु पावनत्वादिधर्मयुक्तमेव तटं लक्ष्यते। 'गङ्गायास्तटे घोषः' इत्यतोऽधिकस्यार्थस्य प्रतीतिश्च प्रयोजनमिति विशिष्टे लक्षणा। तत्किं व्यåजनयेत्याह——

(सू॰ २८) **प्रयोजनेन सहितं लक्षणीयं न युज्यते।।१७।।**

कुत इत्याह——

(सू॰ २९) **ज्ञानस्य विषयो ह्यन्यः फलमन्यदुदाहृतम्।**

प्रत्यक्षादेर्नीलादिर्विषयः फलन्तु प्रकटता संवित्तिर्वा।

(सू॰ ३०) **विशिष्टे लक्षणा नैवं**

व्याख्यातम्।

(सू॰ ३१) **विशेषाः स्युस्तु लक्षिते।।१८।।**

तटादौ ये विशेषाः पावनत्वादयस्ते चाभिधा–तात्पर्य–लक्षणाभ्यो व्यापारान्तरेण गम्याः। तच्च व्यåजन–ध्वनन–द्योतनादिशब्दवाच्यमवश्यमेषितव्यम्।

एवं लक्षणामूलं व्यåजकत्वमुक्तम्।।१८।।

अभिधामूलं त्वाह——

(सू॰ ३२) **अनेकार्थस्य शब्दस्य वाचकत्वे नियन्त्रिते।**
संयोगाद्यैरवाच्यार्थधीकृद् व्यापृतिरåजनम्।।१९।।

''संयोगो विप्रयोगश्च साहचर्यं विरोधिता।
अर्थः प्रकरणं लिङ्गं शब्दस्यान्यस्य सन्निधिः।।
सामर्थ्यमौचिती देशः कालो व्यक्तिः स्वरादयः।
शब्दार्थस्यानवच्छेदे विशेषस्मृतिहेतवः।।'' इत्युक्तदिशा

'सशंखचक्रो हरिः', 'अशंखचक्रो हरिः' इति अच्युते। 'राम–लक्ष्मणौ' इति दाशरथौ। 'रामार्जुनगतिस्तयोः' इति भार्गव–कार्तवीर्ययोः। 'स्थाणु भज भवच्छिदे' इति हरे। 'सर्वं जानाति देवः' इति युष्मदर्थे। 'कुपितो मकरध्वजः' इति कामे। 'देवस्य पुराततेः' इति शम्भौ। 'मधुना मत्तः कोकिलः' इति वसन्ते। 'पातु वो दयितामुखम्' इति साम्मुख्ये। 'भायत्य परमेश्वरः' इति राजधानीरूपाद् देशाद्राजनि। 'चित्रभानुर्विभाति' इति दिने रवौ रात्रौ वह्नौ। 'मित्रं भाति' इति रवौ।

इन्द्रशत्रुरित्यादौ वेद एव न काव्ये स्वरो विशेषप्रतीतिकृत्।
आदिग्रहणात्––

एद्हदमेत्तत्थणिआ एद्दहमेत्तेहिं अच्छिवत्तेहिं।
एद्दहमेत्तावत्था एद्दहमेत्तेहिं दिअएहिं।।११।।
(एतावन्मात्रस्तनिका एतावन्मात्राभ्यामक्षिपत्राभ्याम्।
एतावन्मात्रावस्था एतावन्मात्रैर्दिवसैः।। इति संस्कृतम्)

इत्यादावभिनयादयः।

इत्थं संयोगादिभिरर्थान्तराभिधायकत्वे निवारितेऽप्यनेकार्थस्य शब्दस्य यत् क्वचिदर्थान्तरप्रतिपादनम्, तत्र नाभिधा नियमनात् तस्याः। न च लक्षणा मुख्यार्थबाधाद्यभावात्। अपितु अåजनं व्यåजनमेव व्यापारः। यथा––

भद्रात्मनो दुरधिरोहतनोर्विशालवंशोन्नतेः कृतशिलीमुखसंग्रहस्य।
यस्यानुपप्लुतगतेः परवारणस्य दानाम्बुसेकसुभगः सततं करोऽभूत्।।१२।।

(सू॰ ३३) **तद्युक्तो व्यåजकः शब्दः।**

तद्युक्तो व्यåजनयुक्तः

(सू॰ ३४) **यत् सोऽर्थान्तरयुक् तथा।**
अर्थोऽपि व्यåजकस्तत्र सहकारितया मतः।।२०।।

तथेति व्यåजकः।

इति काव्यप्रकाशे शब्दार्थस्वरूपनिर्णयो नाम द्वितीय उल्लासः।

तृतीय उल्लासः

(सू॰ ३५) **अर्थाः प्रोक्ताः पुरा तेषाम्।**

अर्थाः वाच्य–लक्ष्य–व्यङ्ग्याः। तेषां वाचक–लाक्षणिक–व्यåजकानाम्

(सू॰ ३६) **अर्थव्यåजकतोच्यते।**

कीदृशीत्याह–

(सू॰ ३७) **वक्तृबोद्धव्यकाकूनां वाक्यवाच्यान्यसन्निधेः।।२१।।**
प्रस्तावदेशकालादेर्वैशिष्ट्यात् प्रतिभाजुषाम्।
योऽर्थस्यान्यार्थधीर्हेतुर्व्यापारो व्यक्तिरेव सा।।२२।।

बोद्धव्यः प्रतिपाद्यः। काकुर्ध्वनेर्विकारः। प्रस्तावः प्रकरणम्। अर्थस्य वाच्य–लक्ष्य–व्यङ्ग्यात्मनः। क्रमेणोदाहरणानि––

अइपिहुलं जलकुंभं घेत्तूण समागदह्मि सहि तुरिअम्
समसेअसलिलणीसासणीसहा वीसमामि खणम्।।१३।।
(अतिपृथुलं जलकुम्भं गृहीत्वा समागतास्मि सखि त्वरितम्।
श्रमस्वेदसलिलनिःश्वासनिःसहा विश्राम्यामि क्षणम्।।
इति संस्कृतम्)

अत्र चौर्यरतगोपनं व्यज्यते।

ओण्णिद्दं दोव्वल्लं चिंता अलसत्तणं सणीससिअम्।
मह मंदभाइणीए केरं सहि तुह वि अहह परिहवइ।।१४।।
(औन्निद्यं़ दौर्बल्यं चिन्तालसत्वं सनिःश्वसितम्।
मम मन्दभागिन्याः कृते सखि त्वामपि अहह परिभवति।।
इति संस्कृतम्)

अत्र दूत्यास्तत्कामुकोपभोगो व्यज्यते।

तथाभूतं दृष्ट्वा नृपसदसि पाåचालतनयां
वने व्याधैः सार्धं सुचिरमुषितं वल्कलधरैः।
विराटस्यावासे स्थितमनुचरितारम्भनिभृतं
गुरुः खेदं खिन्ने मयि भजति नाद्यपि कुरुषः।।१५।।

अत्र मयि न योग्यः खेदः कुरुषः तु योग्य इति काक्वा प्रकाश्यते। न च वाच्यसिद्ध्यङ्गमत्र काकुरिति गुणीभूतव्यङ्ग्यत्वं शङ्क्यम्। प्रश्नमात्रेणापि काकोर्विश्रान्तेः।

तइआ मह गंडत्थलणिमिअं दिट्ठिं ण णेसि अण्णत्तो।

एण्हिं सच्चेअ अहं ते अ कवाला ण सा दिट्ठि।।१६।।
(तदा मम गण्डस्थलनिमग्नां दृष्टिं नानैषीरन्यत्र।
इदानीं सैवाहं तौ च कपोलौ न सा दृष्टिः।।
इति संस्कृतम्)

अत्र मत्सखीं कपोलप्रतिबिम्बितां पश्यतस्ते दृष्टिरन्यैवाभूत्। चलितायां तु तस्यां अन्यैव जातेत्यहो प्रच्छन्नकामुकत्वं ते, इति व्यज्यते।

उद्देशोऽयं सरसकदलीश्रेणिशोभातिशायी
कुåजोत्कर्षाङ्कुरितरमणीविभ्रमो नर्मदायाः।
किåचैतस्मिन् सुरतसुहृदस्तन्वि ते वान्ति वाता
येषामग्रे सरति कलिताकाण्डकोपो मनोभूः।।१७।।

अत्र रतार्थं प्रविशेति व्यङ्ग्यम्।

णोल्लेइ अणोल्लमणा अत्ता मं घरभरम्मि सअलम्मि।
खणमेत्तं जइ संझाइ होइ ण व होइ वीसामो।।१८।।
(नुदत्यनार्द्रमनाः श्वश्रूर्मां गृहभरे सकले।
क्षणमात्रं यदि सन्ध्यायां भवति वा न भवति विश्रामः।।
इति संस्कृतम्)

अत्र सन्ध्या सङ्केतकाल इति तटस्थं प्रति कयाचिद् द्योत्यते।

सुव्वइ समागमिस्सदि तुज्झ पिओ अज्ज पहरमेत्तेण।
एमे अ कित्ति चिठ्ठसि ता सहि सज्जेसु करणिज्जम्।।१६।।
(श्रूयते समागमिष्यति तव प्रियोऽद्य प्रहरमात्रेण।
एवमेव किमिति तिष्ठसि तत् सखि सज्जय करणीयम्।।
इति संस्कृतम्)

अत्रोपपतिं प्रत्यभिसर्तुं प्रस्तुता न युक्तमिति कयाचिन्निवार्यते।

अन्यत्र यूयं कुसुमावचायं कुरुध्वमत्रास्मि करोमि सख्यः।
नाहं हि दूरं भ्रमितुं समर्था प्रसीदतायं रचितोऽåजलिर्वः।।२०।।

अत्र विविक्तोऽयं देश इति प्रच्छन्नकामुकस्त्वयाभिसार्यतामिति आश्वस्तां प्रति कयाचिन्निवेद्यते।

गुरुअणपरवस पिअ किं भणामि तुह मंदभाइणी अहकम्।
अज्ज पवासं वच्चसि वच्च सअं जेव्व सुणसि करणिज्जम्।।२१।।
(गुरुजनपरवश प्रिय किं भणामि तव मन्दभागिनी अहकम्।
अद्य प्रवासं व्रजसि व्रज स्वयमेव श्रोष्यसि करणीयम्।।
इति संस्कृतम्)

अत्राद्य मधुसमये यदि व्रजसि तदाहं तावत् न भवामि, तव तु न जानामि गतिमिति व्यज्यते।

आदिग्रहणाच्चेष्टादेः। तत्र चेष्टाया यथा––

द्वारोपान्तनिरन्तरे मयि तया सौन्दर्यसारश्रिया
प्रोल्लास्योरुयुगं परस्परसमासक्तं समासादितम्।
आनीतं पुरतः शिरोंऽशुकमधरः क्षिप्ते चले लोचने
वाचस्तत्र निवारितं प्रसरणं सङ्कोचिते दोर्लते।।२२।।

अत्र चेष्टया प्रच्छन्नकान्तविषय आकूतविशेषो ध्वन्यते।

निराकांक्षत्वप्रतिपत्तये प्राप्तावसरतया च पुनः पुनरुदाह्रियते। वक्त्रादीनां मिथःसंयोगे द्विकादिभेदेन।

अनेन क्रमेण लक्ष्यव्यङ्ग्ययोश्च व्यåजकत्वमुदाहार्यम्।

(सू० ३८) **शब्दप्रमाणवेद्योऽर्थो व्यनक्त्यर्थान्तरं यतः।**
अर्थस्य व्यåजकत्वे तच्छब्दस्य सहकारिता।।२३।।

शब्देति। नहि प्रमाणान्तरवेद्योऽर्थो व्यåजकः।

इति काव्यप्रकाशे अर्थव्यåजकतानिर्णयो नाम तृतीय उल्लासः।

चतुर्थः उल्लासः

यद्यपि शब्दार्थयोर्निर्णये कृते दोषगुणालङ्काराणां स्वरूपमभिधानीयम्, तथापि धर्मिणि प्रदर्शिते धर्माणां हेयोपादेयता ज्ञायत इति प्रथमं काव्यभेदानाह––

(सू॰ ३९) **अविवक्षितवाच्यो यस्तत्र वाच्यं भवेद् ध्वनौ।**
अर्थान्तरे संक्रमितमत्यन्तं वा तिरस्कृतम्।।२४।।

लक्षणामूलगूढव्यङ्ग्यप्राधान्ये सत्येव अविवक्षितं वाच्यं यत्र सः 'ध्वनौ' इत्यनुवादाद् ध्वनिरिति ज्ञेयः। तत्र च वाच्यं क्वचिदनुपयुज्यमानत्वादर्थान्तरे परिणमितम्। यथा––

त्वामस्मि वच्मि विदुषां समवायोऽत्र तिष्ठति।
आत्मीयां मतिमास्थाय स्थितिमत्र विधेहि तत्।।२३।।

अत्र वचनादि उपदेशादिरूपतया परिणमति

क्वचिदनुपपद्यमानतया अत्यन्तं तिरस्कृतम्। यथा–

उपकृतं बहु तत्र किमुच्यते सुजनता प्रथिता भवता परम्।
विदधदीदृशमेव सदा सखे सुखितमास्स्व ततः शरदां शतम्।।२४।।

एतदपकारिणं प्रति विपरीतलक्षणया कश्चिद् वक्ति।।

(सू॰ ४०) **विवक्षितं चान्यपरं वाच्यं यत्रापरस्तु सः।**

अन्यपरं व्यङ्ग्यनिष्ठम्। एष च–

(सू॰ ४१) **कोऽप्यलक्ष्यक्रमव्यङ्ग्यो लक्ष्यव्यङ्ग्यक्रमः परः।।२५।।**

अलक्ष्येति। न खलु विभावानुभावव्यभिचारिण एव रसः, अपितु रसस्तैरित्यस्ति क्रमः स तु लाघवान्न लक्ष्यते।

तत्र––

(सू॰ ४२) **रसभावतदाभासभावशान्त्यादिरक्रमः।**
भिन्नो रसाद्यलङ्कारादलङ्कार्यतया स्थितः।।२६।।

आदिग्रहणाद् भावोदयभावसन्धिभावशबलत्वानि। प्रधानतया यत्र स्थितो रसादिस्तत्रालङ्कार्यः, यथोदाहरिष्यते। अन्यत्र तु प्रधाने वाक्यार्थे यत्राङ्गभूतो रसादिस्तत्र गुणीभूतव्यङ्ग्ये रसवत्प्रेयऊर्जस्विसमाहितादयोऽलङ्काराः। ते च गुणीभूतव्यङ्ग्याभिधाने उदाहरिष्यन्ते।

तत्र रसस्वरूपमाह––

(सू॰ ४३) **कारणान्यथ कार्याणि सहकारीणि यानि च।**
रत्यादेः स्थायिनो लोके तानि चेन्नाट्यकाव्ययोः।।२७।।
विभावा अनुभावास्तत् कथ्यन्ते व्यभिचारिणः।
व्यक्तः स तैर्विभावाद्यैः स्थायी भावो रसः स्मृतः।।२८।।

उक्तं हि भरतेन––

''विभावानुभावव्यभिचारिसंयोगाद्रसनिष्पत्तिः'' इति।

एतद्विवृण्वते––

विभावैर्ललनोद्यानादिभिरालम्बनोद्दीपनकारणैः रत्यादिको भावो जनितः, अनुभावैः कटाक्षभुजाक्षेपप्रभृतिभिः कार्यैः प्रतीतियोग्यः कृतः, व्यभिचारिभिर्निर्वेदादिभिः सहकारिभिरुपचितो मुख्यया वृत्त्या रामादावनुकार्ये तद्रूपतानुसन्धानान्नर्त्तकेऽपि प्रतीयमानो रस इति भट्टलोल्लटप्रभृतयः।

राम एवायम् अयमेव राम इति, न रामोऽयमित्यौत्तरकालिके बाधे रामोऽयमिति, रामः स्याद्वा न वाऽयमिति, रामसदृशोऽयमिति, च सम्यङ्मिथ्यासंशयसादृश्यप्रतीतिभ्यो विलक्षणया चित्रतुरगादिन्यायेन रामोऽयमिति प्रतिपत्त्या ग्राह्ये नटे––

'सेयं ममाङ्गेषु सुधारसच्छटा सुपूरकर्पूरशलाकिका दृशोः।
मनोरथश्रीर्मनसः शरीरिणी प्राणेश्वरी लोचनगोचरं गता।।२५।।
दैवादमहद्य तया चपलायतनेत्रया वियुक्तश्च।
अविरलविलोलजलदः कालः समुपागतश्चायम्'।।२६।।

इत्यादिकाव्यानुसन्धानबलाच्छिक्षाभ्यासनिर्वर्तितस्वकार्यप्रकटनेन च नटेनैव प्रकाशितैः कारणकार्यसहकारिभिः कृत्रिमैरपि तथाऽनभिमन्यमानैर्विभावादिशब्दव्यपदेश्यैः संयोगात्' गम्यगमकभावरूपात्, अनुमीयमानोऽपि वस्तुसौन्दर्यबलाद्रसनीयत्वेनान्यानुमीयमानविलक्षणः स्थायित्वेन सम्भाव्यमानो रत्यादिर्भावस्तत्रासन्नपि सामाजिकानां वासनया चर्व्यमाणो रस इति श्रीशङ्कुकः।

'न ताटस्थ्येन नात्मगतत्वेन रसः प्रतीयते, नोत्पद्यते, नाभिव्यज्यते अपितु काव्ये नाट्ये चाभिधातो द्वितीयेन विभावादिसाधारणीकरणात्मना भावकत्वव्यापारेण भाव्यमानः स्थायी, सत्त्वोद्रेकप्रकाशानन्दमयसंविद्विश्रान्तिसतत्त्वेन भोगेन भुज्यते' इति भट्टनायकः।

लोके प्रमदादिभिः स्थाय्यनुमानेऽभ्यासपाटववतां काव्ये नाट्ये च तैरेव कारणत्वादिपरिहारेण विभावनादिव्यापारवत्त्वादिलौकिकविभावादिशब्दव्यावहार्य्यैः ममैवैते, शत्रोरेवैते, तटस्थस्यैवैते, न ममैवैते, न शत्रोरेवैते, न तटस्थस्यैवैते, इति सम्बन्धविशेषस्वीकारपरिहारनियमानध्यवसायात् साधारण्येन प्रतीतैरभिव्यक्तः सामाजिकानां वासनात्मकतया स्थितः स्थायी रत्यादिको नियतप्रमातृगतत्वेन स्थितोऽपि साधारणोपायबलात् तत्कालविगलितपरिमितप्रमातृभाववशोन्मिषितवे–
–द्यान्तरसम्पर्कशून्यापरिमितभावेन प्रमात्रा सकलसहृदयसंवादभाजा साधायण्येन स्वाकार इवाभिन्नोऽपि गोचरीकृतश्चर्व्यमाणतैकप्राणः, विभावादिजीवितावधिः, पानकरसन्यायेन चर्व्यमाणः पुर इव परिस्फुरन्, हृदयमिव प्रविशन्, सर्वाङ्गीणमिवालिङ्गन्, अन्यत्सर्वमिव तिरोदधद्, ब्रह्मास्वादमिवानुभावयन्, अलौकिकचमत्कारकारी शृङ्गारादिको रसः।

स च न कार्यः, विभावादिविनाशेऽपि तस्य सम्भवप्रसङ्गात्। नापि ज्ञाप्यः, सिद्धस्य तस्यासम्भवात्। अपि तु विभावादिभिव्यZfåtr'poZणीयः।

कारकज्ञापकाभ्यामन्यत् क्व दृष्टिमिति चेत्? न क्वचिद् दृष्टमित्यलौकिकत्वसिद्धर्भूषणमेत्वन्न दूषणम्।

चर्वणानिष्पत्त्या तस्य निष्पत्तिरुपचरितेति कार्योऽप्युच्यताम्। लौकिकप्रत्यक्षा–
–दिप्रमाणताटस्थ्यावबोधशालिमितयोगिज्ञानवेद्यान्तरसंस्पर्शरहितस्वात्ममात्रपर्यव––सितपरिमितेतरयोगिसंवेदनविलक्षणलोकोत्तरस्वसंवेदनगोचर इति प्रत्येयोऽप्यभिधीयताम्।

तद्ग्राहकं च न निर्विकल्पकं विभावादिपरामर्शप्रधानत्वात्। नापि सविकल्पकं चर्व्यमाणस्यालौकिकानन्दमयस्य स्वसंवेदनसिद्धत्वात्। उभयाभावस्वरूपस्य चोभयात्मकत्वमपि पूर्ववल्लोकोत्तरतामेव गमयति न तु विरोधमिति श्रीमदाचार्याभिनवगुप्तपादाः।

व्याघ्रादयो विभावा भयानकस्येव वीराद्भुतरौद्राणाम्, अश्रुपातादयोऽनुभावाः शृङ्गारस्येव करुणभयानकयोः, चिन्तादयो व्यभिचारिणः शृङ्गारस्येव वीरकरुणभयानकानामिति पृथगनैकान्तिकत्वात् सूत्रे मिलिता निर्दिष्टाः।

वियदलिमलिनाम्बुगर्भमेघं मधुकरकोकिलकूजितैर्दिशां श्रीः।
धरणिरभिनवाङ्कुराङ्कटङ्का प्रणतिपरे दयिते प्रसीद मुग्धे।।२७।।

इत्यादौ

परिमृदितमृणालीम्लानमङ्गं प्रवृत्तिः
कथमपि परिवारप्रार्थनाभिः क्रियासु।
कलयति च हिमांशोर्निष्कलङ्कस्य लक्ष्मी–
–मभिनवकरिदन्तच्छेदकान्तः कपोलः।।२८।।

इत्यादौ

दूरादुत्सुकमागते विवलितं सम्भाषिणि स्फारितं
संश्लिष्यत्यरुणं गृहीतवसने fdapkfåprHkzwyre्।
मानिन्याश्चरणानतिव्यतिकरे वाष्पाम्बुपूर्णेक्षणं
चक्षुर्जातमहो iziåpprqja जातागसि प्रेयसि।।२९।।

इत्यादौ च

यद्यपि विभावानाम्, अनुभावानाम्, औत्सुक्यव्रीडाहर्षकोपासूयाप्रसादानां च व्यभिचारिणां केवलानामत्र स्थितिः, तथाप्येतेषामसाधारणत्वमित्यन्यतमद्वयाक्षेपकत्वे सति नानैकान्तिकत्वमिति।।

तद्विशेषानाह––

(सू॰ ४४) **शृङ्गारहास्यकरुणरौद्रवीरभयानकाः।**
बीभत्सादद्भुतसंज्ञौ चेत्यष्टौ नाट्ये रसाः स्मृताः।।२९।।

तत्र शृङ्गारस्य द्वौ भेदौ, सम्भोगो विप्रलम्भश्च। तत्राद्यः परस्परावलोकनालिङ्गनाधरपानपरिचुम्बनाद्यनन्तभेदत्वादपरिच्छेद्य इत्येक एव गण्यते।

यथा––

शून्यं वासगृहं विलोक्य शयनादुत्थाय fdfåPkPNu–
निद्राव्याजमुपागतस्य सुचिरं निर्वण्य पत्युर्मुखम्।
विस्रब्धं परिचुम्ब्य जातपुलकामालोक्य गण्डस्थलीं
लज्जानम्रमुखी प्रियेण हसता बाला चिरं चुम्बिता।।३०।।

तथा–

त्वं मुग्धाक्षि विनैव dåpqfydया धत्से मनोहारिणीं
लक्ष्मीमित्याभिधायिनि प्रियतमे तद्वीटिकासंस्पृशि।
शय्योपान्तनिविष्टसस्मितसखीनेत्रोत्सवानन्दितो

निर्यातः शनकैरलीकवचनोपन्यासमालीजनः।।३१।।

अपरस्तु अभिलाषविरहेर्ष्याप्रवासशापहेतुक इति iåpfoधः।

क्रमेणोदाहरणम्––

प्रेमार्द्राः प्रणयस्पृशः परिचयादुद्गाढरागोदया–
स्तास्ता मग्धदृशो निसर्गमधुराश्चेष्टा भवेयुर्मयि।
यास्वन्तःकरणस्य बाह्यकरणव्यापाररोधी क्षणा–
दाशंसापरिकल्पितास्वपि भवत्यानन्दसान्द्रो लयः।।३२।।

अन्यत्र व्यजतीति का खलु कथा नाप्यस्य तादृक् सुहृद्
यो मां नेच्छति नागतश्च हह हा कोऽयं विधेः प्रक्रमः।
इत्यल्पेतरकल्पनाकवलितास्वान्ता निशान्तान्तरे
बाला वृत्तविवर्तनव्यतिकरा नाप्नोति निद्रां निशि।।३३।।

एषा विरहोत्कण्ठिता।

सा पत्युः प्रथमापराधसमये सख्योपदेशं विना
नो जानाति सविभ्रमाङ्गवलनावक्रोक्तिसंसूचनम्।
स्वच्छैरच्छकपोलमूलगलितैः पर्यस्तनेत्रोत्पला
बाला केवलमेव रोदिति लुठल्लोलालकैरश्रुभिः।।३४।।

प्रस्थानं वलयैः कृतं प्रियसखैरस्रैरजस्रं गतं
धृत्या न क्षणमासितं व्यवसितं चित्तेन गन्तुं पुरः।
यातुं निश्चितचेतसि प्रियतमे सर्वे समं प्रस्थिता
गन्तव्ये सति जीवित! प्रियसुहृत्सार्थः किमु त्यज्यते।।३५।।

त्वामालिख्य प्रणयकुपितां धातुरागैः शिलाया–
मात्मानं ते चरणपतितं यावदिच्छामि कर्तुम्।
अस्रैस्तावन्मुहुरुपचितैर्दृष्टिरालुप्यते मे
क्रूरस्तस्मिन्नपि न सहते सङ्गमं नौ कृतान्तः।।३६।।

हास्यादीनां क्रमेणोदाहरणम्।

आकुåच्य पाणिमशुचिं मम मूर्ध्नि वेश्या
मन्त्राम्भसां प्रतिपदं पृषतैः पवित्रे
तारस्वनं प्रथितथूत्कमदात् प्रहारं
हा हा हतोऽहमिति रोदिति विष्णुशर्मा।।३७।।

हा मातस्त्वरिताऽसि कुत्र किमिदं हा देवताः क्वाऽऽशिषः
धिक् प्राणान् पतितोऽशनिर्हुतवहस्तेऽङ्गेषु दग्धे दृशौ।
इत्थं घर्घरमध्यरुद्धकरुणाः पौराङ्गनानां गिर–
श्चित्रस्थानपि रोदयन्ति शतधा कुर्वन्ति भित्तीरपि।।३८।।

कृतमनुमतं दृष्टं वा यैरिदं गुरुपातकं
मनुजपशुभिर्निर्मर्यादैर्भवद्‌भिरुदायुधैः।
नरकरिपुणा सार्धं सभीमकिरीटिना–
मयमहमसृङ्नेदोमांसैः करोमि दिशां बलिम्।।३६।।

क्षुद्राः संत्रासमेते विजहत हरयः क्षुण्णशक्रेभकुम्भा
युष्मद्देहेषु लज्जां दधाति परममी सायका निष्पतन्तः।
सौमित्रे! तिष्ठ पात्रं त्वमसि नहि रुषां नन्वहं मेघनादः
किञ्चिद्भ्रूभङ्गलीलानियमितजलधिं राममन्वेषयामि।।४०।।
ग्रीवाभङ्गाभिराम मुहुरनुपतति स्यन्दने बद्धदृष्टिः
पश्चार्द्धेन प्रविष्टः शरपतनभयाद् भूयसा पूर्वकायम्।
दर्भैरर्द्धावलीढैः श्रमविवृतमुखभ्रंशिभिः कीर्णवर्त्मा
पश्योदग्रप्लुतत्वाद्वियति बहुतरं स्तोकमुर्व्यां प्रयाति।।४१।।

उत्कृत्योकृत्य कृत्तिं प्रथममथ पृथूत्सेधभूयांसि मांसा
न्यंसस्फिक्पृष्ठपिण्ड्याद्यवयवसुलभान्यग्रपूतीनि जग्ध्वा।
आर्त्तः पर्यस्तनेत्रः प्रकटितदशनः प्रेतरङ्कः करङ्का–
दङ्कस्थादस्थिसंस्थं स्थपुटगतमपि क्रव्यमव्यग्रमत्ति।।४२।।

चित्रं महानेष बतावतारः क्व कान्तिरेषाभिनवैव भङ्गिः।
लोकोत्तरं धैर्यमहो प्रभावः काऽप्याकृतिर्नूतन एष सर्गः।।४३।।

एषां स्थायिभावानाह––

(सू॰ ४५) **रतिर्हासश्च शोकश्च क्रोधोत्साहौ भयं तथा।**
जुगुप्सा विस्मयश्चति स्थायिभावाः प्रकीर्त्तिताः।।३०।।

स्पष्टम्।

व्यभिचारिणो ब्रूते––

(सू॰ ४६) **निर्वेदग्लानिशङ्काख्यास्तथाऽसूयामदश्रमाः।**
आलस्यं चैव दैन्यं च चिन्ता मोहः स्मृतिर्धृतिः।।३१।।
व्रीडा चपलता हर्ष आवेगो जडता तथा।
गर्वो विषाद औत्सुक्यं निद्राऽपस्मार एव च।।३२।।
सुप्तं प्रबोधोऽमर्षश्चाप्यवहित्थमथोग्रता।
मतिर्व्याधिस्तथोन्मादस्तथा मरणमेव च।।३३।।
त्रासश्चैव वितर्कश्च विज्ञेया व्यभिचारिणः।
त्रयस्त्रिंशदमी भावाः समाख्यातास्तु नामतः।।३४।।

निवदस्यामङ्गलप्रायस्य प्रथममनुपादेयत्वेऽप्युपादनं व्यभिचारित्वेऽपि स्थायिताऽभिधानार्थम्। तेन––

(सू॰ ४७) **निर्वेदस्थायिभावोऽस्ति शान्तोऽपि नवमो रसः।**

अहौ वा हारे वा कुसुमशयने वा दृषदि वा
मणौ वा लोष्ठे वा बलवति रिपौ वा सुहृदि वा
तृणे वा स्त्रैणे वा मम समदृशो यान्ति दिवसाः
क्वचित् पुण्यारण्ये शिव शिव शिवेति प्रलपतः।।४४।।

(सू० ४८) **रतिर्देवादिविषया व्यभिचारी तथाऽञ्जितः।।३५।।**
भावः प्रोक्तः।

आदिशब्दान्मुनिगुरुनृपपुत्रादिविषया, कान्ताविषया तु व्यक्ता शृङ्गारः। उदाहरणम्——

कण्ठकोणविनिविष्टमीश ते कालकूटमपि मे महामृतम्।
अप्युपात्तममृतं भवद्वपुर्भेदवृत्ति यदि मे न रोचते।।४५।।
हरत्यघं सम्प्रति हेतुरेष्यतः शुभस्य पूर्वाचरितैः कृतं शुभैः।
शरीरभाजां भवदीयदर्शनं व्यनक्ति कालत्रितयेऽपि योग्यताम्।।४६।।

एवमन्यप्युदाहार्यम्।

अञ्जितव्यभिचारी यथा——

जाने कोपराङ्गमुखी प्रियतमा स्वप्नेऽद्य दृष्टा मया
मा मां संस्पृश पाणिनेति रुदती गन्तुं प्रवृत्ता पुरः।
नो यावत् परिरभ्य चाटुशतकैराश्वासयामि प्रियां
भ्रातस्तावदहं शठेन विधिना निद्रादरिद्रीकृतः।।४७।।

अत्र विधिं प्रत्यसूया।

(सू० ४९) **तदाभासा अनौचित्यप्रवर्त्तिताः।**

तदाभासा रसाभासा भावाभासाश्च।

तत्र रसाभासो यथा——

स्तुमः कं वामाक्षि! क्षणमपि विना यं न रमसे
विलेभे कः प्राणान् रणमखमुखे यं मृगयसे।
सुलग्ने को जातः शशिमुखि! यमालिङ्गसि बलात्
तपःश्रीः कस्यैषा मदननगरि! ध्यायसि तु यम्।।४८।।

अत्रानेककामुकविषयमभिलाषं तस्याः 'स्तुमः' इत्याद्युनगतं बहुव्यापारोपादानं व्यनक्ति।

भावाभासो यथा——

राकासुधाकरमुखी तरलायताक्षी
सा स्मेरयौवनतरङ्गितविभ्रमाङ्गी।
तत्किं करोमि विदधे कथमत्र मैत्रीं
तत्स्वीकृतिव्यतिकरे क इवाभ्युपायः।।४९।।

अत्र चिन्ता अनौचित्यप्रवर्तिता। एवमन्येऽप्युदाहार्याः।

(सू० ५०) **भावस्य शान्तिरुदयः सन्धिः शबलता तथा।।३६।।**

क्रमेणोदाहरणम्।

तस्याः सान्द्रविलेपनस्तनतटप्रश्लेषमुद्राङ्कितं
किं वक्षश्चरणानतिव्यतिकरव्याजेन गोपाय्यते।
इत्युक्ते क्व तदित्युदीर्य सहसा तत्सम्प्रमार्ष्टुं मया
साऽऽश्लिष्टा रभसेन तत्सुखवशात्तन्व्या च तद्विस्मृतम्।।५०।।

अत्र कोपस्य।

एकस्मिन् शयने विपक्षरमणीनामग्रहे मुग्धया
सद्यो मानपरिग्रहग्लपितया चाटूनि कुर्वन्नपि।
आवेगादवधीरितः प्रियतमस्तूष्णीं स्थितस्तत्क्षणं
मा भूत्सुप्त इवेत्यमन्दवलितग्रीवं पुनर्वीक्षितः।।५१।।

अत्रौत्सुक्यस्य।

उत्सिक्तस्य तपःपराक्रमनिधेरभ्यागमादेकतः
सत्सङ्गप्रियता च वीररभसोत्फालश्च मां कर्षतः।
वैदेहीपरिरम्भ एष च मुहुश्चैतन्यमामीलयन्नानन्दी
हरिचन्दनेन्दुशिशिरः स्निग्धो रुणध्द्यन्यतः।।५२।।

अत्रावेगहर्षयोः।

क्वाकार्यं शशलक्ष्मणः क्व च कुलं भूयोऽपि दृश्येत सा
दोषाणां प्रशमाय नः श्रुतमहो कोपेऽपि कान्तं मुखम्।
किं वक्ष्यन्त्यपकल्मषाः कृतधियः स्वप्नेऽपि सा दुर्लभा
चेतः स्वास्थ्यमुपैहि कः खलु युवा धन्योऽधरं धास्यति।।५३।।

अत्र वितर्कौत्सुक्यमतिस्मरणशङ्कादैन्यधृतिचिन्तानां शबलता।

भावस्थितिस्तूक्ता उदाहृता च।

(सू॰ ५१) **मुख्ये रसेऽपि तेऽङ्गित्वं प्राप्नुवन्ति कदाचन।**

ते भावशान्त्यादयः। अङ्गित्वं राजानुगतविवाहप्रवृत्तभृत्यवत्।

'संलक्ष्यक्रमव्यङ्गयध्वनि' काव्य–निरूपणम्––

(सू॰ ५२) **अनुस्वानाभसंलक्ष्यक्रमव्यङ्गयस्थितिस्तु यः।।३७।।**
शब्दार्थोभयशक्त्युत्थस्त्रिधा स कथितो ध्वनिः।

शब्दशक्तिमूलानुरणनरूपव्यङ्गयः अर्थशक्तिमूलानुरणनरूपव्यङ्गय उभयशक्तिमूलानुरणनरूपव्यङ्गयश्चेति त्रिविधः।

तत्र––

(सू॰ ५३) **अलङ्करोऽथ वस्त्वेव शब्दाद्यत्रावभासते।।३८।।**
प्रधानत्वेन स ज्ञेयः शब्दशक्त्युद्भवो द्विधा।

वस्त्वेवेति अनलङ्कारं वस्तुमात्रम्।

आद्यो यथा––

उल्लास्य कालकरवालमुखाम्बुवाहं देवेन येन जठरोर्जितगर्जितेन।
निर्वापितः सकल एव रणे रिपूणां, धाराजलैस्त्रिजगतिज्वलितः प्रतापः।।५४।।

अत्र वाक्यस्यासम्बद्धार्थाभिधायकत्वं मा प्रसाङ्क्षीदिति प्राकरणिका–प्राकरणिकयोरुपमानोपमेयभावः कल्पनीय इत्यत्रोपमालङ्कारो व्यङ्गयः।

तिग्मरुचिरप्रतापो विधुरनिशाकृद्विभो, मधुरलीलः।
मतिमानतत्त्ववृत्तिः प्रतिपदपक्षाग्रणीर्विभाति भवान्।।५५।।

अत्रैकैकस्य पदस्य द्विपदत्वे विरोधाभासः।

अमितः समितः प्राप्तैरुत्कर्षैर्हर्षद, प्रभो,
अहितः सहितः साधुयशोभिरसतामसि।।५६।।

अत्रापि विरोधाभासः।

निरुपादानसंभारमभित्तामेव तन्वते।
जगच्चित्रं नमस्तस्मै कलाश्लाघ्याय शूलिने।।५७।।

अत्र व्यतिरेकः।

अलङ्कार्यस्यापि ब्राह्मणश्रमणन्यायेनालङ्कारता।

वस्तुमात्रं––

पंथिण ण एत्थ सत्थरमत्थि मणं पत्थरत्थले गामे।
उण्णअपओहरं पेक्खिऊण जइ वससि ता वससु।।५८।।
(पथिक, नात्र स्रस्तरमस्ति मनाक् प्रस्तरस्थले ग्रामे।
उन्नतपयोधरं प्रेक्ष्य यदि वससि तदा वस।।
इति संस्कृतम्)

अत्र यद्युपभोगक्षमोऽसि तदा आस्स्वेति व्यज्यते।

शनिरशनिश्च तमुच्चैर्निहन्ति कुप्यसि नरेन्द्र, यस्मै त्वम्।
यत्र प्रसीदसि पुनः स भात्युदारोऽनुदारश्च।।५९।।

(सू॰ ५४) **अर्थशक्त्युद्भवोऽप्यर्थो व्यâजकः सम्भवी स्वतः।।३९।।**
प्रौढोक्तिमात्रात्सिद्धो वा कवेस्तेनोम्भितस्य वा।
वस्तु वाऽलङ्कृतिर्वेति षड्भेदोऽसौ व्यनक्ति यत्।।४०।।
वस्त्वलङ्कारमथवा तेनायं द्वादशात्मकः।

स्वतःसम्भवी न केवलं भणितिमात्रनिष्पन्नो यावद्बहिरप्यौचित्येन संभाव्यमानः। कविनाप्रतिभामात्रेण बहिरसन्नपि निर्मितः कविनिबद्धेन वक्त्रेति वा द्विविधोऽपर इति त्रिविधः। वस्तु वाऽलङ्कारो वाऽसाविति षोढा व्यâजकः। तस्य वस्तु वाऽलङ्कारो वा व्यङ्गच इति द्वादशभेदोऽर्थशक्त्युद्भवो ध्वनिः।

क्रमेणोदाहरणम्।

(स्वतःसम्भविनोऽर्थस्य चत्वारो भेदाः)

अलसशिरोमणि धुत्ताणं अग्गिमोपुत्ति धणसमिद्धिमओ।
इअ भणिएण णअङ्गी पप्फुल्लविलोअणा जाआ।।६०।।
(अलसशिरोमणिर्धूर्तानामग्रिमः पुत्रि, धनसमृद्धिमयः।
इति भणितेन नताङ्गी प्रफुल्लविलोचना जाता।।

इति संस्कृतम्)

अत्र ममैवोपभोग्या इति वस्तुना वस्तु व्यज्यते।

धन्याऽसि या कथयसि प्रियसङ्गमेऽपि
विस्रब्धचाटुकशतानि रतान्तरेषु।
नीवीं प्रति प्रणिहिते तु करे प्रियेण
सख्यः, शपामि यदि किंचिदपि स्मरामि।।६१।।

अत्र त्वमधन्या अहन्तु धन्येति व्यतिरेकालङ्कारः।

दर्पान्धगन्धगजकुम्भकपाटकूट–
संक्रान्तिनिघ्नघनशोणितशोणशोचिः।
वीरैर्व्यलोकि युधि कोपकषायकान्तिः
कालीकटाक्ष इव यस्य करे कृपाणः।।६२।।

अत्रोपमालङ्कारेण सकलरिपुबलक्षयः क्षणात्करिष्यते इति वस्तु।

गाढकान्तदशनक्षतव्यथासङ्कटादरिवधूजनस्य यः।
ओष्ठविद्रुमदलान्यमोचयन्निदर्शन् युधि रुषा निजाधरम्।।६३।।

अत्र विरोधालङ्कारेणाऽधरनिदर्शनसमकालमेव शत्रवो व्यापादिता इति तुल्ययोगिता। मम क्षत्याऽप्यन्यस्य क्षतिर्निवर्ततामिति तद्बुद्धिरुत्प्रेक्ष्यत इत्युत्प्रेक्षा च। एषूदाहरणेषु स्वतःसम्भवी व्यåजकः।

(कविप्रौढोक्तिसिद्धस्य चत्वारो भेदाः)

कैलासस्य प्रथमशिखरे वेणुसंमूर्च्छनाभिः
श्रुत्वा कीर्तिं विबुधरमणीगीयमानां यदीयाम्।
स्रस्तापाङ्गाः सरसबिसिनीकाण्डसåजातशङ्का–
दिङ्मातङ्गाः श्रवणपुलिने हस्तमावर्त्तयन्ति।।६४।।

अत्र वस्तुना येषामप्यर्थाधिगमो नास्ति तेषामप्येवमादिबुद्धिजनेन चमत्कारं करोति त्वत्कीर्तिरिति वस्तु ध्वन्यते।

केसेसु वलामोडिअ तेण अ समरम्मि जअसिरि गहिआ।
जह कन्दराहिं विहुरा तस्स दढं कंठअम्मि संठविआ।।६५।।
(केशेषु बलात्कारेण तेन च समरे जयश्रीर्गृहीता।
यथा कन्दराभिर्विधुरास्तस्य दृढं कण्ठे संस्थापिताः।।

इति संस्कृतम्)

अत्र केशग्रहणावलोकनोद्दीपितमदना इव कन्दरास्तद्विधुरान् कण्ठे गृह्णन्ति इत्युत्प्रेक्षा। एकत्र संग्रामे विजयदर्शनात्तस्यारयः पलाय्य गुहासु तिष्ठन्तीति काव्यहेतुरलङ्कारः। न पलाय्य गतास्तद्वैरिणोऽपि तु ततः पराभवं संभाव्य तान् कन्दरा न त्यजन्तीत्यपह्नुतिश्च।

गाढालिंगणरहसुज्जुअम्मि दइ लहुं समोसरइ।

माणंसिणीण माणो पीलणभीअव्व हिअआहि।।६६।।
(गाढालिङ्गनरभसोद्यते दयिते लघु समपसरति।
मनस्विन्या मानः पीडनभीत इव हृदयात्।।
इति संस्कृतम्)

अत्रोत्पेक्षया प्रत्यालिङ्गनादि तत्र विजृम्भत इति वस्तु।

जा ठेरं व हसन्ती कइवअणंवुरुहबद्धविणिवेसा
दावेइ भुअणमन्डलमण्णं विअ जअइ सा वाणी।।६७।।
(या स्थाविरमिव हसन्ती कविवदनाम्बुरुहबद्धविनिवेशा।
दर्शयति भुवनमण्डलमन्यदिव जयति सा वाणी।।
इति संस्कृतम्)

अत्रोत्पेक्षया चमत्कारैककारणं नवं नवं जगद् अजडासनस्था निर्मिमीते इति व्यतिरेकः। एषु कविप्रौढोक्तिमात्रनिष्पन्नो व्यåजकः।

(कविनिबद्धप्रौढोक्तिसिद्धस्य चत्वारो भेदाः)

जे लङ्कागिरिमेहलासु खलिआ संभोगखिण्णोरई–
फारुप्फुल्लफणावलीकवलणे पत्ता दरिद्दत्तणम्।
ते एह्णिं मलआनिला विरहिणीणीसाससंपक्किणो–
जादा झत्ति सिसुत्तणेवि वहला तारुण्णपुण्णा विअ।।६८।।
(ये लङ्कागिरिमेखलासु स्खलिताः सम्भोगखिन्नोरगी–
स्फारोत्फुल्लफणावलीकवलने प्राप्ता दरिद्रत्वम्।
त इदानीं मलयानिला विरहिणीनिःश्वाससम्पर्किणो–
जाता झटिति शिशुत्वेऽपि बहलास्तारुण्यपूर्णा इव।।
इति संस्कृतम्)

अत्र निःश्वासैः प्राप्तैश्वर्या वायवः किं किं न कुर्वन्तीति वस्तुना वस्तु व्यज्यते।

सहि विरइऊणमाणस्स मज्झ धीरत्तणेण आसासम्।
पिअदंसणविहलंखलखणम्मि सहसत्ति तेण ओसरिअम्।।६९।।
(सखि, विरचय्यमानस्य मम धीरत्वेनाश्वासम्।
प्रियदर्शनविशृङ्खलक्षणे सहसेति तेनापसृतम्।।
इति संस्कृतम्)

अत्र वस्तुनाऽकृतेऽपि प्रार्थने प्रसन्नेति विभावना प्रियदर्शनस्य सौभाग्यबलं धैर्येण सोढुं न शक्यते इत्युत्प्रेक्षा वा।

ओल्लोल्लकरअरअणख्खएहिं तुह लोअणेसु मह दिण्णं।
रत्तंसुअ पआओ कोवेण पुणो इमे ण अक्कमिआ।।७०।।
(आर्द्रार्द्रकरजरदनक्षतैस्तव लोचनयोर्मम दत्तम्।

रक्तांशुकं प्रसादः कोपेन पुनरिमे नाक्रान्ते।।
इति संस्कृतम्)

अत्र किमिति लोचने कुपिते वहसि इत्युत्तरालङ्कारेण न केवलमार्द्रनखक्षतानि गोपायसि यावत्तेषामहं प्रसादपात्रं जातेति वस्तु।

महिलासहस्सभरिए तुह हिअए सुहअ सा अमाअन्ती।
अणुदिणमणण्णकम्मा अङ्गं तणुअं वि तणुएइ।।७१।।
(महिलासहस्रभरिते तव हृदये सुभग, सा अमान्ती।
अनुदिनमनन्यकर्मा अङ्गं तन्वपि तनयति।।
इति संस्कृतम्)

अत्र हेत्वलङ्कारेण तनोस्तनूकरणेऽपि तव हृदये न वर्तते इति विशेषोक्तिः। एषु कविनिबद्धवक्तृप्रौढोक्तिमात्रनिष्पन्नशरीरो व्यâजकः। एवं द्वादशभेदाः।।

(उभयशक्तिमूलकध्वनिः)

(सू॰ ५५) **शब्दार्थोभयभूरेकः—**

यथा——

अतन्द्रचन्द्रभरणा समुद्दीपितमन्मथा।
तारकातरला श्यामा सानन्दं न करोति कम्।।७२।।

अत्रोपमा व्यङ्ग्या।

(ध्वनिप्रकारविवेचनम्)

(सू॰ ५६) **—भेदा अष्टादशास्य तत्।।४१।।**

अस्येति ध्वनेः।

ननु रसादीनां बहुभेदत्वेन कथमष्टादशेत्यत आह——

(सू॰ ५७) **रसादीनामनन्तत्वाद्भेद एको हि गण्यते।**

अनन्तत्वादिति। तथा हि नव रसाः तत्र शृङ्गारस्य द्वौ भेदौ संभोगो विप्रलम्भश्च, संभोगस्यापि परस्परविलोकनाऽऽलिङ्गन—चुम्बनादि—कुसुमोच्चय—जलकेलि—सूर्यास्तमय—चन्द्रोदय—षड्तुवर्णनादयो बहवो भेदाः, विप्रलम्भस्याऽभिलाषादय उक्ताः, तयोरपि विभावानुभाव—व्यभिचारि—वैचित्र्यं, तत्रापि नायकयोरुत्तम—मध्यमा—ऽधमप्रकृतित्वं, तत्रापि देश—कालाऽवस्थादिभेद इत्येकस्यैव रसस्यानन्त्यं, का गणना त्वन्येषाम्। असंलक्ष्यक्रमत्वन्तु सामान्यमाश्रित्य रसादिध्वनिभेद एक एव गण्यते।

(सू॰ ५८) **वाक्ये द्व्युत्थः—**

द्व्यत्थ इति शब्दार्थोभयशक्तिमूलः।

(सू॰ ५९) **—पदेऽप्यन्ये—**

अपि शब्दाद् वाक्येऽपि। एकावयवस्थितेन भूषणेन कामिनीव पदद्योत्येन व्यङ्ग्येन वाक्यव्यङ्ग्यापि भारती भासते।

तत्र पदप्रकाश्यत्वे क्रमेणोदाहरणानि——

यस्य मित्राणि मित्राणि शत्रवः शत्रवस्तथा।
अनुकम्प्योऽनुकम्प्यश्च स जातः स च जीवति।।७३।।

अत्र द्वितीयमित्रादिशब्दा आश्वस्तत्व–नियन्त्रणीयत्व–स्नेहपात्रत्वादिसंक्रमितवाच्याः।

खलववहारा दीसन्ति दारुणा जहवि तहवि धीराणाम्।
हिअवअअस्यबहुमआ णहु ववसाआ विमुåझन्ति।।७४।।
(खलव्यवहारा दृश्यन्ते दारुणा यद्यपि तथाऽपि धीराणाम्।
हृदयवयस्यबहुमता न खलु व्यवसाया विमुह्यन्ति।।
इति संस्कृतम्)

अत्र विमुह्यन्तीति।

लावण्यं तदसौ कान्तिस्तद्रूपं स वचःक्रमः।
तदा सुधास्पदमभूदधुना तु ज्वरो महान्।।७५।।

अत्र तदादिपदैरनुभवैकगोचरा अर्थाः प्रकाश्यन्ते। यथा वा——

मुग्धे, मुग्धतयैव नेतुमखिलः कालः किमारभ्यते
मानं धत्स्व धृतिं बधान ऋजुतां दूरे कुरु प्रेयसि।
सख्यैवं प्रतिबोधिता प्रतिवचस्तामाह भीतनना
नीचैः शंस हृदि स्थितो हि ननु मे प्राणेश्वरः श्रोष्यति।।७६।।

अत्र भीताननेति। एतेन हि नीचैः शंसनविधानस्य युक्तता गम्यते। भावादीनां पदप्रकाश्यत्वेऽधिरकन्न वैचित्र्यमिति न तदुदाह्रियते।

रुधिरविसरप्रसाधितकरवालकरालरुचिरभुजपरिघः।
झटिति भ्रुकुटिविटङ्कितललाटपट्टो विभासि नृप, भीम।।७७।।

अत्र भीषणीयस्य भीमसेन उपमानम्।

भुक्तिमुक्तिकृदेकान्तसमादेशनतत्परः।
कस्य नानन्दनिस्यन्दं विदधाति सदागमः।।७८।।

काचित्सङ्केतदायिनमेवं मुख्यया वृत्त्या शंसति।

सायं स्नानमुपासितं मलयजेनाङ्गं समालेपितं
यातोऽस्ताचलमौलिमम्बरमणिर्विस्रब्धमत्रागतिः।
आश्चर्यन्तव सौकुमार्यमभितः क्लान्ताऽसि येनाधुना
नेत्रद्वन्द्वममीलनव्यतिकरं शक्नोति ते नासितुम्।।७९।।

अत्र वस्तुना कृतपरपुरुषपरिचया क्लान्ताऽसीति वस्तु अधुनापदद्योत्यं व्यज्यते।

तदप्राप्तिमहादुःखविलीनाशेषपातका।
तच्चिन्ताविपुलाह्लादक्षीणपुण्यचया तथा।।८०।।
चिन्तयन्ती जगत्सूतिं परब्रह्मस्वरूपिणम्।
निरुच्छ्वासतया मुक्तिंगतान्या गोपकन्यका।।८१।।

अत्र जन्मसहस्रैरुपभोक्तव्यानि दुष्कृतसुकृतफलानि वियोगदुःखचिन्तनाह्लादभ्या–मनुभूतानीत्युक्तम्। एवं चाशेष–चयपदद्योत्ये अतिशयोक्ती।

क्षणदाऽसावक्षणदा वनमवनं व्यसनमव्यसनम्।
बत वीर, तव द्विषतां पराङ्मुखे त्वयि पराङ्मुखं सर्वम्।।८२।।

अत्र शब्दशक्तिमूलविरोधाङ्गेनार्थान्तरन्यासेन विधिरपि त्वामनुवर्त्तते इति सर्वपदद्योत्यं वस्तु।

तुह वल्लहस्स गोसम्मि आसि अहरो मिलाणकमलदलो।
इअ णववहुआ सोऊण कुणइ वअण महिसंमुहम्।।८३।।
(तव वल्लभस्य प्रभाते आसीदधरो म्लानकमलदलम्।
इति नववधूः श्रुत्वा करोति वदनं महीसम्मुखम्।।
इति संस्कृतम्)

अत्र रूपकेण त्वयाऽस्य मुहुर्मुहुः परिचुम्बनं तथा कृतं येन म्लानत्वमिति मिलाणादिपदद्योत्यं काव्यलिङ्गम्।

एषु स्वतःसम्भवी व्यåजकः।

राईसु चंदधवलासु ललिअमप्फालिऊण जो चावम्।
एकच्छत्तं विअ कुणइ भुअणरज्जं विजंभंतो।।८४।।
(रात्रीषु चन्द्रधवलासु ललितमास्फाल्य यश्चापम्।
एकच्छत्रमिव करोति भुवनराज्यं विजृम्भमाणः।।
इति संस्कृतम्)

अत्र वस्तुना येषां कामिनामसौ राजा स्मरस्तेभ्यो न कश्चिदपि तदादेशपराङ्मुख इति जाग्रद्भिरुपभोगपरैरेव तैर्निशाऽतिवाह्यते इति भुअणरज्जपदद्योत्यं वस्तु प्रकाश्यते।

निशितशरधियाऽर्पयत्यनङ्गो दृशि सुदृशः स्वबलं वयस्यराले।
दिशि निपतति यत्र सा च तत्र व्यतिकरमेत्य समुन्मिषन्त्यवस्थाः।।८५।।

अत्र वस्तुना युगपदवस्थाः परस्परविरुद्धा अपि प्रभवन्तीति व्यतिकरपदद्योत्यो विरोधः।

वारिज्जन्तो वि पुणो सन्दावकदत्थिएण हिअएण।
थणहरवअस्सएण विसुद्धजाई ण चलइ से हारो।।८६।।
(वार्यमाणोऽपि पुनः सन्तापकदर्थितेन हृदयेन।
स्तनभरवयस्येन विशुद्धजातिर्न चलत्यस्या हारः।।
इति संस्कृतम्)

अत्र विशुद्धजातित्वलक्षणहेत्वलङ्कारेण हारोऽनवरतं कम्पमान एवास्ते इति ण चलइपदद्योत्यं वस्तु।

सो मुद्धसामलङ्गो धम्मिल्लो कलिअललिअणिअदेहो।
तीए खंधाहि बलं गहिअ सरो सुरअसङ्गरे जअइ।।८७।।
(स मुग्धश्यामलाङ्गो धम्मिल्लः कलितललितनिजदेहः।
तस्याः स्कन्धाद्बलं गृहीत्वा स्मरः सुरतसङ्गरे जयति।।
इति संस्कृतम्)

अत्र रूपकेण मुहुर्मुहुराकर्षणेन तथा केशपाशः स्कन्धयोः प्राप्तः यथा रतिविरता—
—वप्यनिवृत्ताभिलाषः कामुकोऽभूदिति खंधपदद्योत्या विभावना। एषु कविप्रौढो—
—क्तिमात्रनिष्पन्नशरीरः।

णवपुणिमामिअङ्कस्स सुहअ को त्तं सि भणसु मह सåचम्।
का सोहग्गसमग्गा पओसरअणि व्व तुह अज्ज।।८८।।
(नवपूर्णिमामृगाङ्कस्य सुभग, कस्त्वमसि भण मम सत्यम्।
का सौभाग्यसमग्रा प्रदोषरजनीव तवाद्य।।
इति संस्कृतम्)

अत्र वस्तुना मयीवान्यस्यामपि प्रथममनुरक्तस्त्वं न तत् इति णवेत्यादिपओसे—
—त्यादिपदद्योत्यं वस्तु व्यज्यते।

सहि णवणिहुवणसमरम्मि अङ्कवाली सहीए णिविडाए।
हारो णिवारिओ विअ उच्छेरन्तो तदो कहं रमिअम्।।८९।।
(सखि, नवनिधुवनसमरेऽङ्कपालीसख्या निबिडया।
हारो निवारित एवोच्छियमाणस्ततः कथं रतिमम्।।
इति संस्कृतम्)

अत्र वस्तुना हारच्छेदानन्तरमन्यदेव रतमवश्यमभूत् तत्कथय कीदृगिति व्यतिरेकः कहंपदगम्यः।

पविसन्ती घरवारं विवलिअवअणा विलोइऊण पहम्।
खंधे घेत्तूण घडं हाहा णट्ठोत्ति रुअसि सहि किंति।।९०।।
(प्रविशन्ती गृहद्वारं विवलितवदना विलोक्य पन्थानम्।
स्कन्धे गृहीत्वा घटं हाहा नष्ट इति रोदिसि सखि, किम्।।
इति संस्कृतम्)

अत्र हेत्वलङ्कारेण सङ्केतनिकेतनं गच्छन्तं दृष्ट्वा यदि तत्र गन्तुमिच्छसि तदाऽपरं घटं गृहीत्वा गच्छेति वस्तु किंतिपदद्योत्यम्।

यथा वा——

विहलंखलं तुमं सहि दट्ठूण कुठेण तरलतरदिट्ठिम्।

वारप्फंसमिसेण अ अप्पा गुरुओत्ति पाडिअ विहिण्णो।।६१।।
(विशृङ्खलां त्वां सखि, दृष्ट्वा कुटेन तरलतरदृष्टिम्।
द्वारस्पर्शमिषेण चात्मा गुरुक इति पातयित्वा विभिन्नः।।
इति संस्कृतम्)

अत्र नदीकूले लतागहने कृतसङ्केतमप्राप्तं गृहप्रवेशावसरे पश्चादागतं दृष्ट्वा पुनर्नदीगमनाय द्वारोपघातव्याजेन बुद्धिपूर्वं व्याकुलया त्वया घटः स्फोटित इति मया चिन्ततम्, तत्किमिति नाश्वसिषि, तत्समीहितसिद्धये व्रज, अहं ते श्वश्रूनिकटे सर्वं समर्थयिष्ये इति द्वारस्पर्शनव्याजेनेत्यपह्नुत्या वस्तु।

जोह्णाइ महुरसेण अ विइण्णतारुण्णउस्सुअमणा सा।
बुड्ढा वि णवोणव्विअ परवहुआ अहह हरइ तुह हिअअम्।।६२।।
(ज्योत्स्नया मधुरसेन च वितीणतारुण्योत्सुकमनाः सा।
वृद्धाऽपि नवोढेव परवधूरहह हरति तव हृदयम्।।
इति संस्कृतम्)

अत्र काव्यलिङ्गेन वृद्धां परवधूं त्वमस्मानुज्झित्वाऽभिलषसीति त्वदीयमाचरितं वक्तुं न शक्यमित्याक्षेपः परवहूपदप्रकाश्यः।

एषु कविनिबद्धवक्तृप्रौढोक्तिमात्रनिष्पन्नशरीरः। वाक्यप्रकाश्ये तु पूर्वमुदाहृतम्। शब्दार्थोभयशक्त्युद्भवस्तु पदप्रकाश्यो न भवतीति पåचत्रिंशद्भेदाः।

(सू॰ ६०) **—प्रबन्धेऽप्यर्थशक्तिभूः।।४२।।**

यथा गृध्रगोमायुसंवादादौ——

अलं स्थित्वा श्मशानेऽस्मिन्गृध्रगोमायुसङ्कुले।
कङ्कालवहले घोरे सर्वप्राणिभयङ्करे।।६३।।
न चेह जीवितः कश्चित्कालधर्ममुपागतः।
प्रियो वा यदि वा द्वेष्यः प्राणिनां गतिरीदृशी।।६४।।

इति दिवा प्रभवतो गृध्रस्य पुरुषविसर्जनपरमिदं वचनम्।

अमुं कनकवर्णाभं बालमप्राप्तयौवनम्।
गृध्रवाक्यात्कथं मूढास्त्यजध्वमविशङ्किताः।।६५।।
आदित्योऽयं स्थितो मूढाः स्नेहं कुरुत साम्प्रतम्।
बहुविघ्नो मुहूर्त्तोऽयं जीवेदपि कदाचन।।६६।।

इति निशि विजृम्भमाणस्य गोमायोर्जनव्यावर्त्तननिष्ठं च वचनमिति प्रबन्ध एव प्रथते। अन्ये त्वेकादशभेदा ग्रन्थविस्तरभयान्नोदाहृताः स्वयन्तु लक्षणतोऽनुसर्त्तव्याः।
अपिशब्दात्पदवाक्ययोः।

(सू॰ ६१) **पदैकदेशरचनावर्णेष्वपि रसादयः।**

तत्र प्रकृत्या यथा——

रइकेलिहिअणिअसणकरकिसलअरुद्धणअणजुअलस्स।

रुद्दस्स तइअणअणं पव्वईपरिचुंविअं जअइ।।६७।।
(रतिकेलिहृतनिवसनकरकिसलयरुद्धनयनयुगलस्य।
रुद्रस्य तृतीयनयनं पार्वतीपरिचुम्बितं जयति।।
इति संस्कृतम्)

अत्र जयतीति न तु शोभते इत्यादि। समानेऽपि हि स्थगनव्यापारे लोकोत्तरेणैव व्यापारेणास्य पिधानमिति तदेवोत्कृष्टम्।

यथा वा––

प्रेयान् सोऽयमपाकृतः सशपथं पादानतः कान्तया
द्वित्राण्येव पदानि वासभवनाद्यावन्न यात्युन्मनाः।
तावत्प्रत्युत पाणिसंपुटगलन्नीविनिबन्धं धृतो
धावित्वेव कृतप्रणामकमहो प्रेम्णो विचित्रा गतिः।।६८।।

अत्र पदानीति न तु द्वाराणि।

तिङ्सुपो यथा––

पथि पथि शुकचåचूचारुराभाङ्कुराणां
दिशि दिशि पवमानो वीरुधां लासकश्च।
नरि नरि किरति द्राक् सायकान् पुष्पधन्वा
पुरि पुरि विनिवृत्ता मानिनीमानचर्चा।।६६।।

अत्र किरतीति किरणस्य साध्यमानत्वम्। निवृत्तेति निवर्त्तनस्य सिद्धत्वं तिङा सुपा च तत्रापि क्तप्रत्ययेनाऽतीतत्वं द्योत्यते।

यथा वा––

लिखन्नास्ते भूमिं बहिरवनतः प्राणदयितो
निराहाराः सख्यः सततरुदितोच्छूननयनाः।
परित्यक्तं सर्वं हसितपठितं पåजरशुकै–
स्तवावस्था चेयं विसृज कठिने मानमधुना।।१००।।

अत्र लिखिन्निति न तु लिखतीति तथा आस्ते इति न त्वासित इति अपि सु प्रसादपर्यन्तमास्ते इति; भूमिमिति न तु भूमाविति, न हि बुद्धिपूर्वकमपरं कåिचल्लिखतीति तिङ्सुब्विभक्तीनां व्यङ्ग्यम्।

सम्बन्धस्य यथा––

गामारुहम्मि गामे वसामि णअरट्ठिइं ण जाणामि।
णाअरिआणं पइणो हरेमि जा होमि सा होमि।।१०१।।
(ग्रामरुहाऽस्मि ग्रामे वसामि नगरस्थितिं न जानामि।
नागरिकाणां पतीन् हरामि या भवामि सा भवामि।।
इति संस्कृतम्)

अत्र नागरिकाणामिति षष्ठ्याः।

रमणीयः क्षत्रियकुमार आसीदिति कालस्य एषा हि भग्नमहेश्वरकार्मुकं दाशरथिं प्रति कुपितस्य भार्गवस्योक्तिः।

वचनस्य यथा––

ताणं गुणग्गहणाणं ताणुक्कंठाणं तस्स पेम्मस्स।
ताणं भणिआणं सुन्दर, एरिसिअं जाअमवसाणम्।।१०२।।
(तेषां गुणग्रहणानां तासामुत्कण्ठानां तस्य प्रेम्णः।
तासाम्भणितीनां सुन्दर, ईदृशं जातमवसानम्।।
इति संस्कृतम्)

अत्र गुणग्रहणादीनां बहुत्वं प्रेम्णश्चैकत्वं द्योत्यते।

पुरुषव्यत्ययस्य यथा––

रे रे चåचललोचनाåचतरुचे, चेतः, प्रमुच्य स्थिर–
प्रेमाणं महिमानमेणनयनामालोक्य किं नृत्यसि।
किं मन्ये विहरिष्यसे बत हतां मुåचान्तराशामिमा–
मेषा कण्ठतटे कृता खलु शिला संसारवारान्निधौ।।१०३।।

अत्र प्रहासः।

पूर्वनिपातस्य यथा––

येषां दोर्बलमेव दुर्बलतया ते सम्मतास्तैरपि
प्रायः केवलनीतिरीतिशरणैः कार्यं किमुर्वीश्वरैः।
ये क्ष्माशक्र, पुनः पराक्रमनयस्वीकारकान्तक्रमा–
स्ते स्युर्नैव भवादृशास्त्रिजगति द्वित्राः पवित्राः परम्।।१०४।।

अत्र पराक्रमस्य प्राधान्यवगम्यते।

विभक्तिविशेषस्य यथा––

प्रधनाध्वनि धीरधनुर्ध्वनिभृति विधुरैरयोधि तव दिवसम्।
दिवसेन तु नरप, भवानयुद्ध विधिसिद्धसाधुवादपरम्।।१०५।।

अत्र दिवसेनेत्यपवर्गतृतीया फलप्राप्तिं द्योतयति।

भूयो भूयः सविधनगरीरथ्यया पर्यटन्तं
दृष्ट्वा दृष्ट्वा भवनवलभीतुङ्गवातायनस्था।
साक्षात्कामं नवमिव रतिर्मालती माधवं यद्
गाढोत्कण्ठालुलितलुलितैरङ्गकैस्ताम्यतीति।।१०६।।

अत्रानुकम्पावृत्तेः करूपतद्धितस्य।

परिच्छेदातीतः सकलवचनानामविषयः
पुनर्जन्मन्यस्मिन्ननुभवपथं यो न गतवान्।

विवेकप्रध्वंसादुपचितमहामोहगहनो
विकारः कोऽप्यन्तर्जडयति च तापं च कुरुते।।१०७।।

अत्र प्रशब्दस्योपसर्गस्य।

कृतं च गर्वाभिमुखं मनस्त्वया किमन्यदेवं निहताश्च नो द्विषः।
तमांसि तिष्ठन्ति हि तावदंशुमान्नयाव दायात्युदयाद्रिमौलिताम्।।१०८।।

अत्र तुल्ययोगिताद्योतकस्य 'च' इति निपातस्य।

रामोऽसौ भुवनेषु विक्रमगुणैः प्राप्तः प्रसिद्धिं परा–
मस्मद्भाग्यविपर्ययाद्यदि परं देवो न जानाति तम्।
वन्दीवैष यशांसि गायति मरुद्यस्यैकबाणहति–
श्रेणीभूतविशालतालविवरोद्गीर्णैः स्वरैःसप्तभिः।।१०६।।

अत्रासाविति भुवनेष्विति गुणैरिति सर्वनामप्रातिपदिकवचनानां न त्वदिति न मदिति अपि तु अस्मदित्यस्य सर्वाक्षेपिणः, भाग्यविपर्ययादित्यन्यथासंपत्तिमुखेन न त्वभावमुखेनाभिधानस्य।

तरुणिमनि कलयति कलामनुमदनधनुर्भ्रुवोः पठत्यग्रे।
अधिवसति सकलललनामौलिमियं चकितहरिणचलनयना।।११०।।

अत्र इमनिजव्ययीभावकर्मभूताधाराणां स्वरूपस्य तरुणत्वे इति धनुषः समीप इति मौलौ वसतीति त्वादिभिस्तुल्ये एषां वाचकत्वे अस्ति कश्चित्स्वरूपस्य विशेषो यश्चमत्कारकारी स एव व्यåजकत्वं प्राप्नोति।

एवमन्येषामपि बोद्धव्यम्। वर्णरचनानां व्यåजकत्वं गुणस्वरूपनिरूपणे उदाहरिष्यते। अपिशब्दात्प्रबन्धेषु नाटकादिषु। एवं रसादीनां पूर्वगणितभेदाभ्यां सह षड् भेदाः।

(सू॰ ६२) **भेदास्तदेकपåचाशत्–**

व्याख्याताः।

(सू॰ ६३) **–तेषां चान्योन्ययोजने।।४३।।**
सङ्करेण संसृष्ट्या चैकरूपया।

न केवलं शुद्धा एवैकपåचाशद्भेदा भवन्ति यावत्तेषां स्वप्रभेदैरेकपåचाशता संशयाऽऽस्पदत्वेनानुग्राह्यानुग्राहकतयैकव्यåजकानुप्रवेशेन चेति त्रिविधेन सङ्करेण परस्परनिरपेक्षरूपयैकप्रकारया संसृष्ट्या चेति चतुर्भिर्गुणने।

(सू॰ ६४) **वेदखाब्धिवियच्चन्द्राः(१०४०४) –**

शुद्धभेदैः सह।

(सू॰ ६५) **शरेषुयुगखेन्दवः(१०४५५)।।४४।।**

तत्र दिङ्मात्रमुदाह्रियते।

खणपाहुणिआ देअर जाआए सुहअ किंपि दे भणिआ।
रुअइ पडोहरवलहीघरम्मि अणुणिज्जउ वराई।।१११।।
(क्षणप्राधुणिका देवर जायया सुभग, किमति ते भणिता।
रोदिति गृहपश्चाद्भागवलभीगृहेऽनुनीयतां वराकी।।
इति संस्कृतम्)

अत्रानुनयः किमुपभोगलक्षणेऽर्थान्तरे संक्रमितः किमनुरणनन्यायेनोपभोग एव व्यङ्ग्ये व्यåजक इति सन्देहः।

स्निग्धश्यामलकान्तिलिप्तवियतो वेल्लद्बलाका घना–
वाताः शीकरिणः पयोदसुहृदामानन्दकेकाः कलाः।
कामं सन्तु दृढं कठोरहृदयो रामोऽस्मि सर्वं सहे
वैदेही तु कथं भविष्यति हहा हा देवि, धीरा भव।।११२।।

अत्र लिप्तेति पयोदसुहृदामिति च अत्यन्ततिरस्कृतवाच्ययोः संसृष्टिः। ताभ्यां सह रामोऽस्मीत्यर्थान्तरसङ्क्रमितवाच्यस्यानुग्राह्यानुग्राहकभावेन रामपदलक्षणैकव्यåज–
–कानुप्रवेशेन चार्थान्तरसंक्रमितवाच्यरसध्वन्योः सङ्करः। एवमन्यदप्युदाहार्यम्।

इति काव्यप्रकाशे ध्वनिनिर्णयो नाम चतुर्थ उल्लासः।।४।।

अथ पâचम उल्लासः
(गुणीभूतव्यङ्गयनिरूपणात्मकः)

एव ध्वनौ निर्णीते गुणीभूतव्यङ्गयप्रभेदानाह––

(सू॰ ६६) **अगूढमपरस्याङ्गं वाच्यसिद्ध्यङ्गमस्फुटम्।**
सन्दिग्धतुल्यप्राधान्ये काक्वाक्षिप्तमसुन्दरम्।।४५।।
व्यङ्गयमेवं गुणीभूतव्यङ्गयस्याष्टौ भिदाः स्मृताः।

कामिनीकुचकलशवद् गूढं चमत्करोति, अगूढं तु स्फुटतया वाच्यायमानमिति गुणीभूतमेव।

अगूढं यथा––

यस्यासुहृत्कृततिरस्कृतिरेत्य तप्त–
सूचीव्यधव्यतिकरेण युनक्ति कर्णा।
काâचीगुणप्रथनभाजनमेष सोऽस्मि
जीवन्न सम्प्रति भवामि किमावहामि।।११३।।

अत्र जीवन्नित्यर्थान्तरसंक्रमितवाच्यस्य।

उन्निद्रकोकनदरेणुपिशाङ्गिताङ्गा
गायन्ति मâजु मधुपा गृहदीर्घिकासु।
एतच्चकास्ति च रवेर्नवबन्धुजीव–
पुष्पच्छदाभमुदयाचलचुम्बिबिम्बम्।।११४।।

अत्र चुम्बनस्यात्यन्ततिरस्कृतवाच्यस्य।

अत्रासीत् फणिपाशबन्धनविधिः शक्त्या भवद्देवरे
गाढं वक्षसि ताडिते हनुमता द्रोणाद्रिरत्राहृतः।
दिव्यैरिन्द्रजिदत्र लक्ष्मणशरैर्लोकान्तरं प्रापितः
केनाप्यत्र मृगाक्षि, राक्षसपतेः कृत्ता च कण्ठाटवी।।११५।।

अत्र केनाप्यत्रेत्यर्थशक्तिमूलानुरणनरूपस्य। 'तस्याप्यत्र' इति युक्तः पाठः।

अपरस्य रसादेर्वाच्यस्य वा वाक्यार्थीभूतस्य अङ्गं रसादि अनुरणनरूपं वा। यथा––

अयं स रशनोत्कर्षी पीनस्तनविमर्दनः।
नाभ्यूरुजघनस्पर्शी नीवीविस्रंसनः करः।।११६।।

अत्र शृङ्गारः करुणस्य।

कैलासालयभाललोचनरुचा निर्वर्त्तितालक्तक–

व्यक्तिः पादनखद्युतिर्गिरिभुवः सा वः सदा त्रायताम्।
स्पर्धाबन्धसमृद्धयेव सुदृढं रूढा यया नेत्रयोः
कान्तिः कोकनदानुकारसरसा सद्यः समुत्सार्यते।।११७।।

अत्र भावस्य रसः।

अत्युच्चाः परितः स्फुरन्ति गिरयः स्फारास्तथाम्भोधयः
तानेतानपि बिभ्रती किमपि न क्लान्ताऽसि तुभ्यन्नमः।
आश्चर्येण मुहुर्मुहुः स्तुतिमिति प्रस्तौमि यावद् भुवः
तावद्विभ्रदिमां स्मृतस्तव भुजो वाचस्ततो मुद्रिताः।।११८।।

अत्र भूविषयो रत्याख्यो भावो राजविषयस्य रतिभावस्य।

बन्दीकृत्य नृप, द्विषां मृगदृशस्ताः पश्यतां प्रेयसां
श्लिष्यन्ति प्रणमन्ति लान्ति परितश्चुम्बन्ति ते सैनिकाः।
अस्माकं सुकृतैर्दृशोर्निपतितोऽस्यौचित्यवारांनिधे,
विध्वस्ता विपदोऽखिलास्तदिति तैः प्रत्यर्थिभिः स्तूयसे।।११९।।

अत्र भावस्य रसाभास–भावाभासौ प्रथमार्धद्वितीयार्धद्योत्यौ।

अविरलकरवालकम्पनैर्भ्रुकुटीतर्जनगर्जनैर्मुहुः।
ददृशे तव वैरिणां मदः स गतः क्वापि तवेक्षणे क्षणात्।।१२०।।

अत्र भावस्य भावप्रशमः।

साकं कुरङ्गकदृशा मधुपानलीलां
कर्तुं सुहृद्भिरपि वैरिणि ते प्रवृत्ते।
अन्याभिधायि तव नाम विभो, गृहीतं
केनापि तत्र विषमामकरोदवस्थाम्।।१२१।।

अत्र त्रासोदयः।

असोढा तत्कालोल्लसदसहभावस्य तपसः
कथानां विश्रम्भेष्वथ च रसिकः शैलदुहितुः।
प्रमोदं वो दिश्यात्कपटबटुवेषापनयने
त्वराशैथिल्याभ्यां युगपदभियुक्तः स्मरहरः।।१२२।।

अत्रावेगधैर्ययोः सन्धिः।

पश्येत्कश्चिच्चल चपल रे का त्वराऽहं कुमारी
हस्तालम्बं वितर ह ह हा व्युत्क्रमः क्वासि यासि।
इत्थं पृथ्वीपरिवृढ, भवद्विद्विषोऽरण्यवृत्तेः
कन्या कश्चित्फलकिसलयान्याददानाऽभिधत्ते।।१२३।।

अत्र शङ्काऽसूयाधृतिस्मृतिश्रमदैन्यविबोधौत्सुक्यानां शबलता।

एते च रसवदाद्यलङ्काराः। यद्यपि भावोदयभावसन्धिभावशबलत्वानि नालङ्कारतया उक्तानि, तथाऽपि कश्चिद् ब्रूयादित्येवमुक्तम्।

यद्यपि स नास्ति कश्चिद्विषयः, यत्र ध्वनिगुणीभूतव्यङ्ग्ययोः स्वप्रभेदादिभिः सह सङ्करः संसृष्टिर्वा नास्ति, तथाऽपि 'प्राधान्येन व्यपदेशा भवन्ती'ति क्वचित्केनचिद्व्यवहारः।

जनस्थाने भ्रान्तं कनकमृगतृष्णान्धितधिया
वचो वैदेहीति प्रतिपदमुदश्रु प्रलपितम्।
कृतालङ्काभर्तुर्वदनपरिपाटीषु घटना
मयाऽऽप्तं रामत्वं कुशलवसुता न त्वधिगता।।१२४।।

अत्र शब्दशक्तिमूलानुरणनरूपो रामेण सहोपमानोपमेयभावो वाच्याङ्गतां नीतः।

आगत्य संप्रति वियोगविसंष्ठुलाङ्गी–
मम्भोजिनीं क्वचिदपि क्षपितत्रियामः।
एनां प्रसादयति पश्य शनैः प्रभाते
तन्वङ्गि, पादपतनेन सहस्ररश्मिः।।१२५।।

अत्र नायकवृत्तान्तोऽर्थशक्तिमूलो वस्तुरूपो निरपेक्षरविकमलिनीवृत्तान्ताध्यारोपेणैव स्थितः।

वाच्यसिद्ध्यङ्गं यथा––

भ्रमिमरतिमलसहृदयतां प्रलयं मूर्च्छां तमः शरीरसादम्।
मरणâच जलदभुजगजं प्रसह्य कुरुते विषं वियोगिनीनाम्।।१२६।।

अत्र हालाहलं व्यङ्ग्यं भुजगरूपस्य वाच्यस्य सिद्धिकृत्।

यथा वा––

गच्छाम्यच्युत, दर्शनेन भवतः किं तृप्तिरुत्पद्यते
कि त्वेवं विजनस्थयोर्हतजनः संभावयत्यन्यथा।
इत्यामन्त्रणभङ्गिसूचितवृथावस्थानखेदालसा–
माश्लिष्यन्पुलकोत्कराâचततनुर्गोपीं हरिः पातु वः।।१२७।।

अत्राच्युतादिपदव्यङ्ग्यमामन्त्रणेत्यादिवाच्यस्य। एतच्चैकत्रैकवक्तृगतत्वेन अपरत्र भिन्नवक्तृगतत्वेनेत्यनयोर्भेदः।

अस्फुटं यथा––

अदृष्टे दर्शनोत्कण्ठा दृष्टे विच्छेदभीरुता।
नादृष्टेन न दृष्टेन भवता लभ्यते सुखम्।।१२८।।

अत्रादृष्टो यथा न भवसि वियोगभयं च यथा नोत्पद्यते तथा कुर्या इति क्लिष्टम्।

सन्दिग्धप्राधान्यं यथा––

हरस्तु किâचत्परिवृत्तधैर्यश्चन्द्रोदयारम्भ इवाम्बुराशिः।
उमामुखे बिम्बफलाधरोष्ठे व्यापारयामास विलोचनानि।।१२९।।

अत्र परिचुम्बितुमैच्छदिति किं प्रतीयमानं किं वा विलोचनव्यापारणं वाच्यं प्रधानमिति सन्देहः।

तुल्यप्राधान्यं यथा––

ब्राह्मणातिक्रमत्यागो भवतामेव भूतये।
जामदग्न्यस्तथा मित्रमन्यथा दुर्मनायते।।१३०।।

अत्र जामदग्न्यः सर्वेषां क्षत्रियाणामिव रक्षसः क्षणात्क्षयं करिष्यतीति व्यङ्ग्यस्य वाच्यस्य च समं प्राधान्यम्।

काक्वाक्षिप्तं यथा––

मथ्नामि कौरवशतं समरे न कोपाद्
दुःशासनस्य रुधिरं न पिबाम्युरस्तः
सåचूर्णयामि गदया न सुयोधनोरू
सन्धिं करोतु भवतां नृपतिः पणेन।।१३१।।

अत्र मथ्नाम्येवेत्यादिव्यङ्ग्यं वाच्यनिषेधसहभावेन स्थितम्।

असुन्दरं यथा––

वाणीरकुडङ्गुड्डीणसउणकोलाहलं सुणन्तीए।
घरकम्मवावडाए बहुए सीअन्ति अङ्गाइं।।१३२।।
(वानीरकुåजोड्डीनशकुनिकोलाहलं शृण्वन्त्याः।
गृहकर्मव्यापृताया वध्वा सीदन्त्यङ्गानि।।
इति संस्कृतम्)

अत्र दत्तसङ्केतः कश्चिल्लतागहनं प्रविष्ट इति व्यङ्ग्यात् सीदन्त्यङ्गनीति वाच्यं सचमत्कारकम्।

(सू॰ ६७) **एषां भेदा यथायोगं वेदितव्याश्च पूर्ववत्।।४६।।**

यथायोगमिति। 'व्यज्यन्ते वस्तुमात्रेण यदाऽलङ्कृतयस्तदा। ध्रुवं ध्वन्यङ्गता तासां काव्यवृत्तेस्तदाश्रयात्।।' इति ध्वनिकारोक्तदिशा वस्तुमात्रेण यत्रालङ्कारो व्यज्यते न तत्र गुणीभूतव्यङ्ग्यत्वम्।।

(सू॰ ६८) **सालङ्कारैर्ध्वनेस्तैश्च योगः संसृष्टिसङ्करैः।**

सालङ्कारैरिति। तैरेवालङ्कारैः अलङ्कारयुक्तैश्च तैः, तदुक्तं ध्वनिकृता–

'स गुणीभूतव्यङ्ग्यैः सालङ्कारैः सह प्रभेदैः स्वैः।
सङ्करसंसृष्टिभ्यां पुनरप्युद्योतते बहुधा।।' इति।।

(सू॰ ६९) **अन्योन्ययोगादेवं स्याद्भेदसंख्यातिभूयसी।।४७।।**

एवमनेन प्रकारेण अवान्तरभेदगणनेऽतिप्रभूततरा गणना, तथा हि– शृङ्गारस्यैव भेदप्रभेदगणनायामानन्त्यम्, का गणना तु सर्वेषाम्।

(व्यåजनावृत्तिप्रतिष्ठापनम्)

(१–ध्वनिस्तु व्यåजना–प्रतिपाद्य एव)

सङ्कलनेन पुनरस्य ध्वनेस्त्रयो भेदा, व्यङ्ग्यस्य त्रिरूपत्वात्, तथा हि–
किñचद्वाच्यतां सहते किñचत्त्वन्यथा, तत्र वाच्यतासहमविचित्रं विचित्रं चेति। अविचित्रं वस्तुमात्रम्, विचित्रं त्वलङ्काररूपम्। यद्यपि प्राधान्येन तदलङ्कार्यम्, तथापि ब्राह्मणश्रमणन्यायेन तथोच्यते। रसादिलक्षणस्त्वर्थः स्वप्नेऽपि न वाच्यः। स हि रसादिशब्देन शृङ्गारादिशब्देन वाऽभिधीयते। न चाभिधीयते। तत्प्रयोगेऽपि विभावाद्यप्रयोगे तस्याऽप्रतिपत्तेस्तदप्रयोगेऽपि विभावादिप्रयोगे तस्य प्रतिपत्तेश्चे–
–त्यन्वयव्यतिरेकाभ्यां विभावाद्यभिधानद्वारेणैव प्रतीयते इति निश्चीयते, तेनाऽसौ व्यङ्ग्य एव मुख्यार्थबाधाद्यभावान्न पुनर्लक्षणीयः।

अर्थान्तरसंक्रमितात्यन्ततिरस्कृतवाच्ययोर्वस्तुमात्ररूपं व्यङ्ग्य विना लक्षणैव न भवतीति प्राक् प्रतिपादितम्, शब्दशक्तिमूले तु अभिधाया नियन्त्रणेनानभिधेय– –स्यार्थान्तरस्य तेन सहोपमादेरलङ्कारस्य च निर्विवादं व्यङ्ग्यत्वम्।

अर्थशक्तिमूलेऽपि विशेषेसङ्केतः कर्तुं न युज्यत इति सामान्यरूपाणां पदार्थानामाकाङ्क्षासन्निधियोग्यतावशात्परस्परसंसर्गो यत्रापदार्थोऽपि विशेषरूपो वाक्यार्थस्तत्राभिहितान्वयवादे का वार्त्ता व्यङ्ग्यस्याभिधेयतायाम्।
येऽप्याहुः––

> शब्दवृद्धाभिधेयांश्च प्रत्यक्षेणात्र पश्यति।
> श्रोतुश्च प्रतिपन्नत्वमनुमानेन चेष्टया।।१।।
> अन्यथाऽनुपपत्त्या तु बोधेच्छक्तिं द्वयात्मिकाम्।
> अर्थापत्त्याऽवबोधेत सम्बन्धं त्रिप्रमाणकम्।।२।।

इति प्रतिपादितदिशा––

देवदत्त गामानयेत्याद्युत्तमवृद्धवाक्यप्रयोगाद्देशान्तरं सास्नादिमन्तमथ मध्यमवृद्धे नयति सति अनेनास्माद्वाक्यादेवंविधोऽर्थः प्रतिपन्न इति तच्चेष्टयाऽनुमाय तयोर–
–खण्डवाक्यवाक्यार्थयोरर्थापत्त्या वाच्यवाचकभावलक्षणं सम्बन्धमवधार्य बालस्तत्र व्युत्पद्यते। परतः चैत्र गामानय; देवदत्त अश्वमानय; देवदत्त गां नय इत्यादिवा– –क्यप्रयोगे तस्य तस्य शब्दस्य तन्तमर्थमवधारयतीति अन्वयव्यतिरेकाभ्यां प्रवृत्तिनिवृत्तिकारिवाक्यमेव प्रयोगयोग्यमिति वाक्यस्थितानामेव पदानामन्वितैः पदार्थैरन्वितानामेव सङ्केतो गृह्यते इति विशिष्टा एव पदार्था वाक्यार्थो न तु पदार्थानां वैशिष्ट्यम्।

यद्यपि वाक्यान्तरप्रयुज्यमानान्यपि प्रत्यभिज्ञाप्रत्ययेन तान्येवैतानि पदानि निश्चीयन्ते इति पदार्थान्तरमात्रेणान्वितः सङ्केतगोचरः तथापि सामान्यावच्छादितो विशेषरूप एवासौ प्रतिपद्यते व्यतिषक्तानां पदार्थानां तथाभूतत्वादित्यन्विताभिधानवादिनः।

तेषामपि मते सामान्यविशेषरूपः पदार्थः सङ्केतविषय इत्यतिविशेषभूतो वाक्यार्थान्तरगतोऽसङ्केतितत्वादवाच्य एव यत्र पदार्थः प्रतिपद्यते तत्र दूरेऽर्थान्तरभूतस्य निःशेषच्युतेत्यादौ विध्यादेश्चर्चा।

अनन्वितोऽर्थोऽभिहितान्वये पदार्थान्तरमात्रेणान्वितस्त्वन्विताभिधाने अन्वितविशेषस्त्ववाच्य एव इत्युभयनयेऽप्यपदार्थ एव वाक्यार्थः।

(२–व्यङ्ग्यार्थो न अभिधावृत्तिबोध्यः)

यदप्युच्यते 'नैमित्तिकानुसारेण निमित्तानि कल्प्यन्ते' इति तत्र निमित्तत्वं कारकत्वं ज्ञापकत्वं वा? शब्दस्य प्रकाशकत्वान्न कारकत्वं ज्ञापकत्वन्तु अज्ञातस्य कथं ज्ञातत्वं च सङ्केतेनैव स चान्वितमात्रे, एवं च निमित्तस्य नियतनिमित्तत्वं यावन्न निश्चितं तावन्नैमित्तिकस्य प्रतीतिरेव कथमिति 'नैमित्तिकानुसारेण निमित्तानि कल्प्यन्ते' इत्यविचारिताभिधानम्।

ये त्वभिदधति सोऽयमिषोरिव दीर्घदीर्घतरो व्यापार इति 'यत्परः शब्दः स शब्दार्थ' इति च विधिरेवात्र वाच्य इति, तेऽप्यतात्पर्यज्ञास्तात्पर्यवाचोयुक्तेर्देवानां प्रियाः। तथा हि 'भूतभव्यसमुच्चारणे भूतं भव्यायोपदिश्यते' इति कारकपदार्थाः क्रियापदार्थेनान्वीयमाना प्रधानक्रियानिर्वर्त्तकस्वक्रियाभिसम्बन्धात् साध्यायमानतां प्राप्नुवन्ति ततश्चादग्धदहनन्यायेन यावदप्राप्तं तावद्विधीयते यथा ऋत्विक्प्रचरणे प्रमाणान्तरात्सिद्धे 'लोहितोष्णीषाः ऋत्विजः प्रचरन्ती'त्यत्र लोहितोष्णीषत्वमात्रं विधेयं हवनस्यान्यतः सिद्धेः दध्ना जुहोतीत्यादौ दध्यादेः करणत्वमात्रं विधेयम्। क्वचिदुभयविधिः क्वचित्त्रिविधिरपि यथा रक्तं पटं वयेत्यादौ एकविद्विविधिधिस्त्रिविधिर्वा ततश्च यदेव विधेयं तत्रैव तात्पर्यमित्युपात्तस्यैव शब्दस्यार्थे तात्पर्यन्न तु प्रतीतमात्रे, एवं हि पूर्वो धावतीत्यादावपराद्यर्थेऽपि क्वचित्तात्पर्यं स्यात्।

यत्तु विषं भक्षय मा चास्य गृहे भुङ्क्था इत्यत्र एतद्गृहे न भोक्तव्यमित्यत्र तात्पर्यमिति स एव वाक्यार्थ इति उच्यते– तत्र चकार एकवाक्यतासूचनार्थः। न चाख्यातवाक्ययोर्द्वयोरङ्गाङ्गिभाव इति विषभक्षणवाक्यस्य सुहृद्वाक्यत्वेनाङ्गता कल्पनीयेति विषभक्षणादपि दुष्टमेतद्गृहे भोजनमिति सर्वथा मास्य गृहे भुङ्क्था इत्युपात्तशब्दार्थे एव तात्पर्यम्।

यदि च शब्दश्रुतेरनन्तरं यावानर्थो लभ्यते तावति शब्दस्याभिधैव व्यापारः, ततः कथं ब्राह्मण पुत्रस्ते जातः, ब्राह्मण कन्या ते गर्भिणीत्यादौ हर्षशोकादीनामपि न वाच्यत्वम्, कस्माच्च लक्षणा लक्षणीयेऽप्यर्थे दीर्घदीर्घतराभिधाव्यापारेणैव प्रतीतिसिद्धेः। किमिति च श्रुति–लिङ्ग–वाक्य– प्रकरण–स्थान–समाख्यानां पूर्वपूर्वबलीयस्त्वमित्यन्विताभिधानवादेऽपि विधेरपि सिद्धं व्यङ्ग्यत्वम्।

(३–व्यङ्ग्यार्थं विना दोषादीनां न व्यवस्था)

किâच कुरु रुचिमिति पदयोर्वैपरीत्ये काव्यान्तर्वर्तिनि कथं दुष्टत्वम्, न ह्यत्रासभ्योऽर्थः पदार्थान्तरैरन्वित इत्यनभिधेय एवेति एवमादि अपरित्याज्यं स्यात्।

यदि च वाच्यवाचकत्वव्यतिरेकेण व्यङ्ग्यव्यâजकभावो नाभ्युपेयते तदाऽसाधुत्वादीनां नित्यदोषत्वं कष्टत्वादीनामनित्यदोषत्वमिति विभागकरणमनुपपन्नं स्यात्, न चानुपपन्नं सर्वस्यैव विभक्ततया प्रतिभासाद्। वाच्यवाचकभावव्यतिरेकेण व्यङ्ग्यव्यâजकताश्रयणे तु व्यङ्ग्यस्य बहुविधत्वात्क्वचिदेव कस्यचिदेवौचित्येनोपपद्यत एव विभागव्यवस्था।

द्वयं गतं सम्प्रति शोचनीयतां समागमप्रार्थनया पिनाकिनः।।

इत्यादौ पिनाक्यादिपदवैलक्षण्येन किमिति कपाल्यादिपदानां काव्यानुगुणत्वम्।

(४–स्फुट एव भेदः वाच्य–व्यङ्ग्यार्थयोः)

अपि च वाच्योर्थः सर्वान् प्रतिपत्तॄन् प्रति एकरूप एवेति नियतोऽसौ। न हि 'गतोऽस्तमर्कः' इत्यादौ वाच्योऽर्थः क्वचिदन्यथा भवति। प्रतीयमानस्तु तत्तत्प्रकरणवक्तृप्रतिपत्त्रादिविशेषसहायतया नानात्वं भजते। तथा च 'गतोऽस्तमर्कः' इत्यतः सपत्नं प्रत्यवस्कन्दनावसर इति, अभिसरणमुपक्रम्यतामिति, दूरं मा गा इति, सुरभयो गृहं प्रवेश्यन्तामिति, सन्तापोऽधुना न भवतीति, विक्रेयवस्तूनि संह्रियन्तामिति, नागतोऽद्यापि प्रेयानित्यादिरनवधिर्व्यङ्ग्योऽर्थस्तत्र तत्र प्रतिभाति।

वाच्यव्यङ्ग्ययोः निःशेषेत्यादौ निषेधविध्यात्मना––

मात्सर्यमुत्सार्य विचार्य कार्यमार्याः समर्यादमुदाहरन्तु।
सेव्या नितम्बाः किमु भूधराणामुत स्मरस्मेरविलासिनीनाम्।।१३३।।

इत्यादौ संशय–शान्त–शृङ्गार्यन्यतरगतनिश्चयरूपेण––

कथमवनिप, दर्पो यन्निशातासिधारा–
दलनगलितमूर्ध्ना विद्विषां स्वीकृता श्रीः।
ननु तव निहतारेरप्यसौ किं न नीता
त्रिदिवमपगताङ्गैर्वल्लभा कीर्तिरेभिः।।१३४।।

इत्यादौ निन्दास्तुतिवपुषा स्वरूपस्य,

पूर्वपश्चाद्भावेन प्रतीतेः कालस्य, शब्दाश्रयत्वेन शब्दतदेकदेशतदर्थवर्णसंघटनाश्रयत्वेन च आश्रयस्य, शब्दानुशासनज्ञानेन प्रकरणादिसहायप्रतिभानैर्मल्यसहितेन तेन चावगम इति निमित्तस्य, बोद्धृमात्रविदग्धव्यपदेशयोः प्रतीतिमात्रचमत्कृत्योश्च कारणात् कार्यस्य गतोऽस्तमर्क इत्यादौ प्रदर्शितननयेन संख्यायाः–

कस्स वा ण होइ रोसो दट्ठूण पिआइ सव्वणं अहरं।
सभमरपडमग्घाइणि वरिअवामे सहसु एण्हिं।।१३५।।
(कस्य वा न भवति रोषो दृष्ट्वा प्रियायाः सव्रणमधरम्।
सभ्रमरपद्माघ्रायिणी वारितवामे सहस्वेदानीम्।।
इति संस्कृतम्)

इत्यादौ सखीतत्कान्तादिगतत्वेन विषयस्य च भेदेऽपि यद्येकत्वं तत्क्वचिदपि नीलपीतादौ भेदौ न स्यात्। उक्तं हि– 'अयमेव हि भेदो भेदहेतुर्वा यद्विरुद्धधर्माध्यासः कारणभेदश्च' इति।

वाचकानामर्थापेक्षा व्यåजकानान्तु न तदपेक्षत्वमिति न वाचकत्वमेव व्यåजकत्वम्। किं च वाणीरकुडंग्वित्यादौ प्रतीयमानमर्थमभिव्यज्य वाच्य स्वरूपे एव यत्र विश्राम्यति तत्र गुणीभूतव्यङ्ग्येऽतात्पर्यभूतोऽप्यर्थः स्वशब्दानभिधेयः प्रतीतिपथमवतरन् कस्य व्यापारस्य विषयतामवलम्बतामिति।

(५–व्यङ्ग्यार्थो लक्षणावृत्तिबोध्योऽपि न भवति)

ननु– 'रामोऽस्मि सर्वं सहे' इति,

'रामेण प्रियजीवितेन तु कृतं प्रेम्णः प्रिये नोचितम्' इति।

'रामोऽसौ भुवनेषु विक्रमगुणैः प्राप्तः प्रसिद्धिं पराम्' इत्यादौ लक्षणीयोऽप्यर्थो नानात्वं भजते विशेषव्यपदेशहेतुश्च भवति तदवगमश्च शब्दार्थायत्तः प्रकरणादिसव्यपेक्षश्चेति कोऽयं नूतनः प्रतीयमानो नाम?

उच्यते, लक्षणीयस्यार्थस्य नानात्वेऽपि अनेकार्थशब्दाभिधेयवन्नियतत्वमेव न खलु मुख्येनार्थेनाऽनियतसम्बन्धो लक्षयितुं शक्यते प्रतीयमानस्तु प्रकरणादिविषयवशेन नियतसम्बन्धः अनियतसम्बन्धः सम्बद्धसम्बन्धश्च द्योत्यते।

न च——

अत्ता एत्थ णिमज्जइ इत्थं अहं दिअहए पलोएहि।
मा पहिअ, रतिअन्धअ, सेज्जाए मह णिमज्जहिसि।।१३६।।
(श्वश्रूरत्र निमज्जति अत्राऽहं दिवसके प्रलोकय।
मा पथिक, रात्र्यन्धक, शय्यायामावयोर्निमंक्ष्यसि।।
इति संस्कृतम्)

इत्यादौ विवक्षितान्यपरवाच्ये ध्वनौ मुख्यार्थबाधः तत्कथमत्र लक्षणा लक्षणायामपि व्यåजनमवश्यमाश्रितव्यमिति प्रतिपादितम्।

यथा च समयसव्यपेक्षाऽभिधा। तथा मुख्यार्थबाधादित्रयसमयविशेषसव्यपेक्षा लक्षणा अत एवाभिधापुच्छभूता सेत्याहुः। न च लक्षणात्मकमेव ध्वननम्। तदनुगमेन तस्य दर्शनात्। न च तदनुगतमेव, अभिधावलम्बनेनापि तस्य भावात्, न चोभयानुसार्येव, अवाचकवर्णानुसारेणापि तस्य दृष्टेः, न च शब्दानुसार्येव, अशब्दात्मकनेत्रत्रिभागावलोकनादिगतत्वेनापि तस्य प्रसिद्धेरित्यभिधातात्पर्यलक्षणात्मकव्यापारत्रयातिवर्त्ती ध्वननादिपर्यायो व्यापारोऽनपलपनीयः एव।

तत्र अत्ता एत्थ इत्यादौ नियतसम्बन्धः 'कस्स व ण होइ रोसो' इत्यादावनियतसम्बन्धः।

विपरीअरए लच्छी बम्हं दठ्ठूण णाहिकमलट्ठं।
हरिणो दाहिणणअणं रसाउला झत्ति ढक्केइ।।१३७।।
(विपरीतरते लक्ष्मीर्ब्रह्माणं दृष्ट्वा नाभिकमलस्थम्।
हरेर्दक्षिणनयनं रसाकुला झटिति स्थगयति।।
इति संस्कृतम्)

इत्यादौ सम्बद्धसम्बन्धः। अत्र हि हरिपदेन दक्षिणनयनस्य सूर्यात्मकता व्यज्यते तन्निमीलनेन सूर्यास्तमयः तेन पद्मस्य सङ्कोचः ततो ब्रह्मणः स्थगनं तत्र सति गोप्याङ्गस्यादर्शनेन अनिर्यन्त्रणं निधुवनविलसतमिति।

(७–नानुमानादपि व्यङ्ग्यप्रतीतिः)

ननु वाच्यादसम्बद्धं तावन्न प्रतीयते यतः कुतश्चिद् यस्य कस्यचिदर्थस्यः प्रतीतेः प्रसङ्गाद्। एवं च सम्बन्धात् व्यङ्ग्यव्यåजकभावोऽप्रतिबन्धेऽवश्यं न भवतीति व्याप्तत्वेन नियतधर्मिनिष्ठत्वेन च त्रिरूपाल्लिङ्गाल्लिङ्गिज्ञानमनुमानं तद्रूपः पर्यवस्यति। तथा हि——

भम धम्मिअ वीसद्धो सो सुणओ अज्ज मारिओ तेण।
गोलाणईकच्छकुडङ्गवासिणा दरिअ सीहेण।।१३८।।
(भ्रम धार्मिक, विश्रब्धः स शुनकोऽद्य मारितस्तेन।

गोदानदीकच्छकुâजवासिना दृप्तसिंहेन।।

इति संस्कृतम्)

अत्र गृहे श्वनिवृत्त्या भ्रमणं विहितं गोदावरीतीरे सिंहोपलब्धेरभ्रमणमनुमापयति। यद् यद् भीरुभ्रमणं तत्तद्भयकारणनिवृत्त्युपलब्धिपूर्वकम्, गोदावरीतीरे च सिंहोपलब्धिरिति व्यापकविरुद्धोपलब्धिः।

अत्रोच्यते— भीरुरपि गुरोः प्रभोर्वा निदेशेन, प्रियाऽनुरागेण, अन्येन चैवंभूतेन हेतुना सत्यपि भयकारणे भ्रमतीत्यनैकान्तिको हेतुः, शुनो बिभ्यदपि वीरत्वेन सिंहान्न बिभेतीति विरुद्धोऽपि, गोदावरीतीरे सिंहसद्भावः प्रत्यक्षादनुमानाद्वा न निश्चितः, अपि तु वचनात्, न च वचनस्य प्रामाण्यमस्ति अर्थेनाप्रतिबन्धादित्यसिद्धश्च तत्कथमेवंविधाद्धेतोः साध्यसिद्धिः।

तथा निःशेषच्युतेत्यादौ गमकतया यानि चन्दनच्यवनादीन्युपात्तानि, तानि कारणान्तरतोऽपि भवन्ति अतश्चात्रैव स्नानकार्यत्वेनोक्तानीति नोपभोगे एव प्रतिबद्धानीत्यनैकान्तिकानि।

व्यक्तिवादिना चाधमपदसहायानामेषां व्यâजकत्वमुक्तम्। नाचात्राधमत्वं प्रमाणप्रतिपन्नमिति कथमनुमानम्। एवंविधादर्थादेवंविधोऽर्थ उपपत्त्यनपेक्षत्वेऽपि प्रकाशते इति व्यक्तिवादिनः पुनस्तद् अदूषणम्।

इति काव्यप्रकाशे ध्वनिगुणीभूतव्यङ्ग्यसङ्कीर्णभेदनिर्णयो नाम पâचम उल्लासः।।५।।

अथ षष्ठ उल्लासः

(शब्दार्थचित्रनिरूपणात्मकः)

(सू० ७०) **शब्दार्थचित्रं यत्पूर्वं काव्यद्वयमुदाहृतम्।**
गुणप्राधान्यतस्तत्र स्थितिश्चित्रार्थशब्दयोः।।४८।।

न तु शब्दचित्रेऽर्थस्याचित्रत्वम् अर्थचित्रे वा शब्दस्य।

तथा चोक्तम्——

रूपकादिरलङ्कारस्तस्यान्यैर्बहुधोदितः।
न कान्तमपि निर्भूषं विभाति वनितानननम्।।
रूपकादिमलङ्कारं बाह्यमाचक्षते परे।
सुपां तिङां च व्युत्पत्तिं वाचां वाâछन्त्यङ्लकृतिम्।
तदेतदाहुः सौशब्द्यं नार्थव्युत्पत्तिरीदृशी।

शब्दाभिधेयालङ्कारभेदादिष्टं द्वयन्तु नः।।' इति।।

शब्दचित्रं यथा——

प्रथममरुणच्छायस्तावत्ततः कनकप्रभः
तदनु विरहोत्ताम्यत्तन्वीकपोलतलद्युतिः।
उदयति ततोध्वान्तध्वंसक्षमः क्षणदामुखे
सरसबिसिनीकन्दच्छेदच्छविर्मृगलाåछनः।।१३६।।

अर्थचित्रं यथा——

ते दृष्टिमात्रपतिता अपि कस्य नात्र क्षोभाय पक्ष्मदृशामलकाः खलाश्च।
नीचाः सदैव सविलासमलीकलग्ना ये कालतां कुटिलतामिव न त्यजन्ति
।।१४०।।

यद्यपि सर्वत्र काव्येऽन्ततो विभावादिरूपतया पर्यवसानम् तथापि स्फुटस्य रसस्यानुपलम्भादव्यङ्गग्यमेतत्काव्यद्वयमुक्तम्। अत्र च शब्दार्थालङ्कारभेदा— —द्वहवो भेदाः ते चालङ्कारनिर्णये निर्णेष्यन्ते।

इति काव्यप्रकाशे शब्दार्थचित्रनिरूपणं नाम षष्ठ उल्लासः।।६।।

अथ सप्तम उल्लासः

(दोषविवेचनात्मकः)

काव्यस्वरूपं निरुप्य दोषाणां सामान्यलक्षणमाह——

(सू॰ ७१) **मुख्यार्थहतिर्दोषो रसश्च मुख्यस्तदाश्रयाद्वाच्यः।**
उभयोपयोगिनः स्युः शब्दाद्यास्तेन तेष्वपि सः।।४६।।

हतिरपकर्षः। शब्दाद्या इत्याद्यग्रहणाद्वर्णरचने।

विशेषलक्षणमाह——

(पद—दोषाः)

(सू॰ ७२) **दुष्टं पदं श्रुतिकटु च्युतसंस्कृत्यप्रयुक्तमसमर्थम्।**
निहतार्थमनुचितार्थं निरर्थकमवाचकं त्रिधाऽश्लीलम्।।५०।।
सन्दिग्धमप्रतीतं ग्राम्यं नेयार्थमत भवेत्क्लिष्टम्।
अविमृष्टविधेयांशं विरुद्धमतिकृत्समासगतमेव।।५१।।

श्रुतिकटु परुषवर्णरूपं दुष्टं यथा——

अनङ्गमङ्गलगृहापाङ्गभङ्गितरङ्गितैः।

आलिङ्गितः स तन्वङ्ग्या कातार्थ्यं लभते कदा।।१४१।।
अत्र कातार्थ्यमिति।

च्युतसंस्कृति व्याकरणलक्षणहीनं यथा––
एतन्मन्दविपक्वतिन्दुकफलश्यामोदरापाण्डर–
प्रान्तं हन्त पुलिन्दसुन्दरकरस्पर्शक्षमं लक्ष्यते।
तत् पल्लीपतिपुत्रि, कुåजरकुलं कुम्भाभयाभ्यर्थना
दीनं त्वामनुनाथते कुचयुगं पत्रावृतं मा कृथाः।।१४२।।
अत्रानुनाथते इति सर्पिषो नाथते इत्यादाविवाशिष्येव नाथतेरात्मनेपदं विहितम् (आशिषि नाथ इति) अत्र तु याचनमर्थः। तस्मादनुनाथति स्तनयुगमिति पठनीयम्।

अप्रयुक्तं तथाऽऽम्नातमपि कविभिर्नादृतम्। यथा––
यथाऽयं दारुणाचारः सर्वदैव विभाव्यते।
तथा मन्ये दैवतोऽस्य पिशाचो राक्षसोऽथ वा।।१४३।।
अत्र दैवतशब्दो दैवतानि पुंसि वा इति पुंस्याम्नातोऽपि न केनचित्प्रयुज्यते।

असमर्थं यत्तदर्थं पठ्यते न च तत्रास्य शक्तिः। यथा––
तीर्थान्तरेषु स्नानेन समुपार्जितसत्कृतिः।
सुरस्रोतस्विनीमेष हन्ति सम्प्रति सादरम्।।१४४।।
अत्र हन्तीति गमनार्थम्।

निहतार्थं यदुभयार्थमप्रसिद्धेऽर्थे प्रयुक्तम्। यथा––
यावकरसार्द्रपादप्रहारशोणितकचेन दयितेन।
मुग्धा साध्वसतरला विलोक्य परिचुम्बिता सहसा।।१४५।।
अत्र शोणितशब्दस्य रुधिरलक्षणेनार्थेनोज्ज्वलीकृतत्वरूपोऽर्थो व्यवधीयते।

अनुचितार्थं यथा––
तपस्विभिर्या सुचिरेण लभ्यते प्रयत्नतः सत्रिभिरिष्यते च या।
प्रयान्ति तामाशुगतिं यशस्विनो रणाश्वमेधे पशुतामुपागताः।।१४६।।
अत्र पशुपदं कातरतामभिव्यनक्तीत्यनुचितार्थम्।

निरर्थक पादपूरणमात्रप्रयोजनं चादिपदम्। यथा––
उत्फुल्लकमलकेसरपरागगौरद्युते, मम हि गौरि,।
अभिवाåछतं प्रसिद्ध्यतु भगवति, युष्मत्प्रसादेन।।१४७।।
अत्र हि शब्दः।

अवाचकं यथा––
अवन्ध्यकोपस्य विहन्तुरापदां भवन्ति वश्याः स्वयमेव देहिनः।

अमर्षशून्येन जनस्य जन्तुना न जातहार्देन न विद्विषादरः।।१४८।।
अत्र जन्तुपदमदातर्यर्थे विवक्षितम् तत्र च नाभिधायकम्।
यथा वा--
हा धिक्! सा किल तामसी शशिमुखी दृष्टा मया यत्र सा
तद्विच्छेदरुजाऽन्धकारितमिदं दग्धं दिनं कल्पितम्।
किं कुर्मः कुशले सदैव विधुरो धाता न चेत्तत्कथं
तादृग्यामवतीमयो भवति मे नो जीवलोकोऽधुना।।१४६।।
अत्र दिनमिति प्रकाशमयमित्यर्थेऽवाचकम्।

यच्चोपसर्गसंसर्गादर्थान्तरगतम्। यथा--
जङ्घाकाण्डोरुनालो नखकिरणलसत्केसरालीकरालः
प्रत्यग्रालक्तकाभाप्रसरकिसलयो मåजुमåजीरभृङ्गः।
भर्त्तुर्नृत्तानुकारे जयति निजतनुस्वच्छलावण्यवापी-
सम्भूताम्भोजशोभां विदधदभिनवो दण्डपादो भवान्याः।।१५०।।
अत्र दधदित्यर्थे विदधदिति।

त्रिधेति व्रीडाजुगुप्साऽमङ्गलव्यåजकत्वाद् यथा--
साधनं सुमहद्यस्य यन्नान्यस्य विलोक्यते।
तस्य धीशालिनः कोऽन्यः सहेताराालितां भ्रुवम्।।१५१।।

लीलातामरसाहतोऽन्वनितानिःशङ्कनष्टाधरः
कश्चित्केसरदूषितेक्षण इव व्यामील्य नेत्रे स्थितः।
मुग्धा कुड्मलिताननेन ददती वायुं स्थिता तत्र सा
भ्रान्त्या धूर्त्ततयाऽथ वा नतिमृते तेनानिशं चुम्बिता।।१५२।।

मृदुपवनविभिन्नो मत्प्रियाया विनाशाद्
घनरुचिरकलापो निःसपत्नोऽद्य जातः।
रतिविगलितबन्धे केशपाशे सुकेश्याः
सति कुसुमसनाथे कं हरेदेष बर्ही।।१५३।।
एषु साधन-वायु-विनाशशब्दा व्रीडादिव्यåजकाः।

सन्दिग्धं यथा--
आलिङ्गितस्तत्र भवान् सम्पराये जयश्रिया।
आशीःपरम्परां वन्द्यां कर्णे कृत्वा कृपां कुरु।।१५४।।
अत्र वन्द्यां किं हठहृतमहिलायां किंवा नमस्यामिति सन्देहः।

अप्रतीतं यत्केवले शास्त्रे प्रसिद्धम्। यथा--
सम्यग्ज्ञानमहाज्योतिर्दलिताशयताजुषः।

विधीयमानमप्येतन्न भवेत्कर्म बन्धनम्।।१५५।।
अत्राशयशब्दो वासनापर्यायो योगशास्त्रादावेव प्रयुक्तः।

ग्राम्यं यत्केवले लोके स्थितम्। यथा––
राकाविभावरीकान्तसंक्रान्तद्युति ते मुखम्।
तपनीयशिलाशोभा कटिश्च हरते मनः।।१५६।।
अत्र कटिरिति।

नेयार्थमू––
''निरूढा लक्षणाः काश्चित्सामर्थ्यादभिधानवत्।
क्रियन्ते साम्प्रत काश्चित्काश्चिन्नैव त्वशक्तितः।।''
इति यन्निषिद्धं लाक्षणिकम्। यथा––
शरत्कालसमुल्लासिपूर्णिमाशर्वरीप्रियम्।
करोति ते मुखं तन्वि चपेटापातनातिथिम्।।१५७।।
अत्र चपेटापातनेन निर्जितत्वं लक्ष्यते।

अथ समासगतमेव दुष्टमिति सम्बन्धः। अन्यत्केवलं समासगतं च।

क्लिष्टं यतोऽर्थप्रतिपत्तिर्व्यवहिता। यथा––
अत्रिलोचनसम्भूतज्योतिरुद्गमभासिभिः।
सदृशं शोभतेऽत्यर्थं भूपाल, तव चेष्टितम्।।१५८।।
अत्राऽत्रिलोचनसम्भूतस्य चन्द्रस्य ज्योतिरुद्गमेन भासिभिः कुमुदैरित्यर्थः।

अविमृष्टः प्राधान्येनानिर्दिष्टो विधेयांशो यत्र तद् यथा––
मूर्ध्नामुद्वृत्तकृत्ताविरलगलगलद्रक्तसंसक्तधारा–
धौतेशाङ्घ्रिप्रसादोपनतजयजगज्जातमिथ्यामहिम्नाम्।
कैलासोल्लासनेच्छाव्यतिकरपिशुनोत्सर्पिदर्पोद्धुराणां
दोष्णां चैषां किमेतत्फलमिह नगरीरक्षणे यत्प्रयासः।।१५९।।
अत्र मिथ्यामहिमत्वं नानुवाद्यम्। अपि तु विधेयम्।
यथा वा––
स्रस्तां नितम्बादवरोपयन्ती पुनः पुनः केसरदामकाâचीम्।
न्यासीकृतां स्थानविदा स्मरेण द्वितीयमौर्वीमिव कार्मुकस्य।।१६०।।
अत्र द्वितीयत्वमात्रमुत्प्रेक्षम्। मौर्वी द्वितीयामिति युक्तः पाठः।
यथा वा––
वपुर्विरूपाक्षमलक्ष्यजन्मता दिगम्बरत्वेन निवेदितं वसु।
वरेषु यद्बालमृगाक्षि, मृग्यते तदस्ति कि व्यस्तमपि त्रिलोचने।।१६१।।
अत्रालक्षिता जनिरिति वाच्यम्।
यथा वा––

आनन्दसिन्धुरतिचापलशालिचित्त–
सन्दाननैकसदनं क्षणमप्यमुक्ता।
या सर्वदैव भवता तदुदन्तचिन्ता–
तान्तिं तनोति तव सम्प्रति धिग् धिगस्मान्।।१६२।।

अत्र न मुक्तेति निषेधो विधेय। यथा––

नवजलधरः सन्नद्धोऽयं न दृप्तनिशाचरः
सुरधनुरिदं दूराकृष्टं न तस्य शरासनम्।
अयमपि पटुर्धारासारो न बाणपरम्परा
कनकनिकषस्निग्धा विद्युत् प्रिया न ममोर्वशी।।१६३।।

इत्यत्र, न त्वमुक्ततानुवादेनान्यदत्र किंचिद्विहितम्, यथा––

जुगोपात्मानमत्रस्तो भेजे धर्ममनातुरः।
अगृध्नुश्चाददे सोऽर्थानसक्तः सुखमन्वभूत्।।१६४।।र

इत्यत्र अत्रस्तत्वाद्यनुवादेनात्मनो गोपनादि।

विरुद्धमतिकृद्यथा––

सुधाकरकराकरविशारदविचेष्टितः।
अकार्यमित्रमेकोऽसौ तस्य किं वर्णयामहे।।१६५।।

अत्र कार्यं विना मित्रमिति विवक्षितम्। अकार्ये मित्रमिति तु प्रतीतिः।
यथा वा––

चिरकालपरिप्राप्तलोचनानन्ददायिनः।
कान्ता कान्तस्य सहसा विदधाति गलग्रहम्।।१६६।।

अत्र कण्ठग्रहमिति वाच्यम्।
यथा वा––

न त्रस्तं यदि नाम भूतकरुणासन्तानशान्तात्मनः
तेन व्यारुजता धनुर्भगवतो देवाद्भवानीपतेः।
तत्पुत्रस्तु मदान्धतारकवधाद्विश्वस्य दत्तोत्सवः
स्कन्दः स्कन्द इव प्रियोऽहमथ वा शिष्यः कथं विस्मृतः।।१६७।।

अत्र भवानीपतिशब्दो भवान्याः पत्यन्तरे प्रतीति करोति।
यथा वा––

गोरपि यद्वाहनतां प्राप्तवतः सोऽपि गिरिसुतासिंहः।
सविधे निरहङ्कारः पायाद्वः सोऽम्बिकारमणः।।१६८।।

अत्राम्बिकारमण इति विरुद्धां धियमुत्पादयति।

श्रुतिकटु समासगतं यथा––

सा दूरे च सुधासान्द्रतरङ्गितविलोचना।
बर्हिनिर्ह्लादनार्होऽयं कालश्च समुपागतः।।१६९।।

एवमन्यदपि ज्ञेयम्।

(वाक्यदोषाः)

(सू० ७४) **अपास्य च्युतसंस्कारमसमर्थं निरर्थकम्।**
वाक्येऽपि दोषाः सन्त्येते पदस्यांशेऽपि केचन।।५२।।

केचन न पुनः सर्वे। क्रमेणोदाहरणम्।

सोऽध्यैष्ट वेदांस्त्रिदशानयष्ट पितॄनताप्सीत्सममंस्त बन्धून्।
व्यजेष्ट षड्वर्गमरंस्त नीतौ समूलघातं न्यवधीदरींश्च।।१७०।।

स रातु वो दुश्च्यवनो भावुकानां परम्पराम्।
अनेडमूकताद्यैश्च द्यतु दोषैरसम्मतान्।।१७१।।

अत्र दुश्च्यवन इन्द्रः अनेडमूको मूकबधिरः।

सायकसहायबाहोर्मकरध्वजनियमितक्षमाधिपतेः।
अब्जरुचिभास्वरस्ते भातितरामवनिप, श्लोकः।।१७२।।

अत्र सायकादयः शब्दाः खड्गाब्धिभूचन्द्रयशः पर्यायाः शराद्यर्थतया प्रसिद्धाः।

कुविन्दस्त्वं तावत्पटयसि गुणग्राममभितो
यशो गायन्त्येते दिशि दिशि च नग्नास्तव विभो,
शरज्ज्योत्स्नागौरस्फुटविकटसर्वाङ्गसुभगा
तथापि त्वत्कीर्त्तिर्भ्रमति विगताच्छादनमिह।।१७३।।

अत्र कुविन्दादिशब्दोऽर्थान्तरं प्रतिपादयन् उपश्लोक्यमानस्य तिरस्कारं व्यनक्तीत्यनुचितार्थः।

प्राभ्रभ्राड्विष्णुधामाप्य विषमाश्वः करोत्ययम्।
निद्रां सहस्रपर्णानां पलायनपरायणाम्।।१७४।।

अत्र प्राभ्रभ्राड्–विष्णुधाम–विषमाश्व–निद्रा–पर्ण–शब्दाः प्रकृष्टजलदगगन–सप्ताश्व–सङ्कोच–दलानामवाचकाः।

भूपतेरुपसर्पन्ती कम्पना वामलोचना।
तत्तत्प्रहरणोत्साहवती मोहनमादधौ।।१७५।।

अत्रोपसर्पण–प्रहरण–मोहनशब्दा व्रीडादायित्वादश्लीलाः।

तेऽन्यैर्वान्तं समश्नन्ति परोत्सर्गâच भुâजते।
इतरार्थग्रहे येषां कवीनां स्यात्प्रवर्त्तनम्।।१७६।।

अत्र वान्तोत्सर्गप्रवर्त्तनशब्दा जुगुप्सादायिनः।

पितृवसतिमहं व्रजामि तां सह परिवारजनेन यत्र मे।
भवति सपदि पावकान्वये हृदयमशेषितशोकशल्यकम्।।१७७।।

अत्र पितृगृहमित्यादौ विवक्षिते श्मशानादिप्रतीतावमङ्गलार्थत्वम्।

सुरालयोल्लासपरः प्राप्तपर्याप्तकम्पनः।
मार्गणप्रवणो भास्वद्भूतिरेष विलोक्यताम्।।१७८।।

अत्र किं सुरादिशब्दा देव–सेना–शर–विभूत्यर्थाः किं मदिराद्यर्था इति सन्देहः।

तस्यादिमात्रोपायस्य तीव्रसंवेगताजुषः।
दृढभूमिः प्रियप्राप्तौ यत्नः स फलितः सखे।।१७९।।

अत्राधिमात्रोपायादयः शब्दाः योगशास्त्रमात्रप्रयुक्तत्वादप्रतीताः।

ताम्बूलभृतगल्लोऽयं भल्लं जल्पति मानुषः।
करोति खादनं पानं सदैव तु यथा तथा।।१८०।।

अत्र गल्लादयः शब्दाः ग्राम्याः।

वस्त्रवैदूर्यचरणैः क्षतसत्वरजःपरा।
निष्कम्पा रचिता नेत्रयुद्धं वेदय साम्प्रतम्।।१८१।।

अत्राम्बररत्नपादैः क्षततमा अचला भूःकृता नेत्रद्वन्द्वं बोधयेति नेयार्थता।

धम्मिल्लस्य न कस्य प्रेक्ष्य निकामं कुरङ्गशावाक्ष्याः।
रज्यत्यपूर्वबन्धव्युत्पत्तेर्मानसं शोभाम्।।१८२।।

अत्र धम्मिल्लस्य शोभां प्रेक्ष्य कस्य मानसं न रज्यतीति सम्बन्धे क्लिष्टत्वम्।

न्यक्कारो ह्ययमेव मे यदरयस्तत्राप्यसौ तापसः
सोऽप्यत्रैव निहन्ति राक्षसकुलं जीवत्यहो रावण :
धिक् धिग् शक्रजितं प्रबोधितवता किं कुम्भकर्णेन वा
स्वर्गग्रामटिकाविलुण्ठनवृथोच्छूनैः किमेभिर्भुजैः।।१८३।।

अत्रायमेव न्यक्कार इति वाच्यम्। उच्छूनत्वमात्रं चानुवाद्यम् न वृथात्वविशेषितम्। अत्र च शब्दरचना विपरीता कृतेति वाक्यस्यैव दोषो न वाक्यार्थस्य।

यथा वा––
अपाङ्गसंसर्गितरङ्गितं दृशोर्भ्रुवोररालान्तविलासि वेल्लितम्
विसारिरोमाåचनकåचुकं तनोस्तनोति योऽसौ सुभगे तवागतः।।१८४।।

अत्र योऽसाविति पदद्वयमनुवाद्यमात्रप्रतीतिकृत्।

तथा हि। प्रक्रान्तप्रसिद्धाऽनुभूतार्थविषयस्तच्छब्दो यच्छब्दोपादानं नापेक्षते।
क्रमेणोदाहरणम्––
कातर्यं केवला नीतिः शौर्यं श्वापदचेष्टितम्।
अतः सिद्धिं समेताभ्यामुभाभ्यामन्वियेष सः।।१८५।।

द्वयं गतं सम्प्रति शोचनीयतां समागमप्रार्थनया कपालिनः।

कला च सा कान्तिमती कलावतस्त्वमस्य लोकस्य च नेत्रकौमुदी।।१८६।

उत्कम्पिनी भयपरिरस्खलितांशुकान्ता
ते लोचने प्रतिदिशं विधुरे क्षिपन्ती।
क्रूरेण दारुणतया सहसैव दग्धा
धूमान्धितेन दहनेन न वीक्षिताऽसि।।१८७।।

यच्छब्दस्तूत्तरवाक्यानुगतत्वेनोपात्तः सामर्थ्यात्पूर्ववाक्यानुगतस्य तच्छब्दस्यो– –पादानं नापेक्षते; यथा––

साधु चन्द्रमसि पुष्करैः कृतं मीलितं यदभिरामताधिके।
उद्यता जयिनि कामिनीमुखे तेन साहसमनुष्ठितं पुनः।।१८८।।

प्रागुपात्तस्तु यच्छब्दस्तच्छब्दोपादानं विना साकांक्षः। यथा तत्रैव श्लोके आद्यपादयोर्व्यत्यासे द्वयोरुपादाने तु निराकांक्षत्वं प्रसिद्धम्। अनुपादानेऽपि सामर्थ्यात्कुत्रचिद्द्वयमपि गम्यते, यथा––

ये नाम केचिदिहनः प्रथयन्त्यवज्ञा
जानन्ति ते किमपि तान् प्रति नैष यत्नः।
उत्पत्स्यतेऽस्ति मम कोऽपि समानधर्मा
कालो ह्ययं निरवधिर्विपुला च पृथ्वी।।१८६।।

अत्र य उत्पत्स्यते तं प्रतीति।

एवं च तच्छब्दानुपादानेऽत्र साकांक्षत्वम्। न चासाविति तच्छब्दार्थमाह––

असौ मरुच्चुम्बितचारुकेसरः प्रसन्नताराधिपमण्डलाग्रणीः।
वियुक्तरामातुरदृष्टिवीक्षितो वसन्तकालो हनुमानिवागतः।।१६०।।

अत्र हि न तच्छब्दार्थप्रतीतिः।

प्रतीतौ वा––

करवालकरालदोः सहायो युधि योऽसौ विजयार्जुनैकमल्लः।
यदि भूपतिना स तत्र कार्ये विनियुज्येत ततः कृतं कृतं स्यात्।।१६१।।

अत्र स इत्यस्यानर्थक्यं स्यात्।

अथ––

योऽविकल्पमिदमर्थमण्डलं पश्यतीश, निखिलं भवद्वपुः।
आत्मपक्षपरिपूरिते जगत्यस्य नित्यसुखिनः कुतो भयम्।।१६२।।

इतीदंशब्दवददःशब्दस्तच्छब्दार्थमभिधत्ते इति उच्यते तर्ह्यत्रेव वाक्यान्तरे उपादानमर्हति न तत्रैव। यच्छब्दस्य हि निकटे स्थितः प्रसिद्धिं परामृशति––
यथा––

यत्तदूर्जितमत्युग्रं क्षात्रं तेजोऽस्य भूपतेः।

दीव्यताऽक्षैस्तदाऽनेन नूनं तदापि हारितम्।।१६३।।
इत्यत्र तच्छब्दः

ननु कथं——
कल्याणानां त्वमसि महसां भाजनं विश्वमूर्त्ते,
धुर्यां लक्ष्मीमथ मयि भृशं धेहि देव, प्रसीद।
यद्यत्पापं प्रतिजहि जगन्नाथ, नम्रस्य तन्मे
भद्रं भद्रं वितर भगवन्, भूयसे मङ्गलाय।।१६४।।
अत्र यद्यदित्युक्त्वा तन्मे इत्युक्तम्। उच्यते– यद्यदिति येन केनचिद्रपेण स्थितं सर्वात्मकं वस्त्वाक्षिप्तम् तथाभूतमेव तच्छब्देन परामृश्यते।

किं लोभेन विलङ्घितः स भरतो येनैतदेवं कृतं
मात्रा स्त्रीलघुतां गता किमथ वा मातैव मे मध्यमा।
मिथ्यैतन्मम चिन्तितं द्वितयमप्यार्यानुजोऽसौ गुरु–
र्माता तातकलत्रमित्यनुचितं मन्ये विधात्रा कृतम्।।१६५।।
अत्रार्यस्येति तातस्येति च वाच्यं न त्वनयोः समासे गुणीभावः कार्यः। एवं समासान्तरेऽप्युदाहार्यम्।।

विरुद्धमतिकृद्यथा——
यथा वा——
श्रितक्षमा रक्तभुवः शिवालिङ्गितमूर्त्तयः।
विग्रहक्षपणेनाद्य शेरते ते गतासुखाः।।१६६।।
अत्र क्षमादिगुणयुक्ताः सुखमासते इति विवक्षिते हता इति विरुद्धा प्रतीतिः।

(पदैकदेशगतदोषाः)

पदैकदेशे यथासम्भवं क्रमेणोदाहरणम्——

अलमतिचपलत्वात्स्वप्नमायोपमत्वात्
परिणतिविरसत्वात्सङ्गमेनाङ्गनायाः।
इति यदि शतकृत्वस्तत्त्वमालोचयाम–
स्तदपि न हरिणाक्षीं विस्मरत्यन्तरात्मा।।१६७।।
अत्र त्वादिति।
यथा वा——
तद्गच्छ सिद्ध्यै कुरु देवकार्यमर्थोऽयमर्थान्तरलभ्य एव।
अपेक्षते प्रत्ययमङ्गलब्ध्यै बीजाङ्कुरः प्रागुदयादिवाम्भः।।१६८।।
अत्रद्ध्यैब्ध्यै इति कटुः।

यश्चाप्सरोविभ्रममण्डनानां सम्पादयित्रीं शिखरैर्बिभर्त्ति।

बलाहकच्छेदविभक्तरागामकालसन्ध्यामिव धातुमत्ताम्।।१६६।।
अत्र मत्ताशब्दः क्षीबार्थे निहतार्थः।

आदावåजनपुåजलिप्तवपुषां श्वासानिलोल्लासित–
प्रोत्सर्पद्विरहानलेन च ततः सन्तापितानां दृशाम्।
संप्रत्येव निषेकमश्रुपयसा देवस्य चेतोभुवो
भल्लीनामिव पानकर्म कुरुते कामं कुरुङ्गेक्षणा।।२००।।
अत्र दृशामिति बहुवचनं निरर्थकम् कुरङ्गेक्षणाया एकस्या एवोपादानात्। नचालसवलितैरित्यादिवद् व्यापारभेदाद्बहुत्वम् व्यापाराणामनुपात्तत्वात्। न च व्यापारेऽत्र दृक्शब्दो वर्त्तते। अत्रैव कुरुते इत्यात्मनेपदमप्यनर्थकम्, प्रधानक्रियाफलस्य कर्त्रसम्बन्धे कर्त्रभिप्रायक्रियाफलाभावात्।

चापाचार्यस्त्रिपुरविजयी कार्त्तिकेयो विजेयः
शस्त्रव्यस्तः सदनमुदधिर्भूरियं हन्तकारः।
अस्त्येवैतत् किमु कृतवता रेणुकाकण्ठबाधां
बद्धस्पर्धस्तव परशुना लज्जते चन्द्रहासः।।२०१।।
अत्र विजेय इति कृत्यप्रत्ययः क्तप्रत्ययार्थेऽवाचकः।

अतिपेलवमतिपरिमितवर्णं लघुतरमुदाहरति शठः।
परमार्थतः स हृदयं वहति पुनः कालकूटघटितमिव।।२०२।।
अत्र पेलवशब्दः।
यः पूयते सुरसरिन्मुखतीर्थसार्थ–
स्नानेन शास्त्रपरिशीलनकीलनेन।
सौजन्यमान्यजनिरूर्जितमूर्जितानां
सोऽयं दृशोः पतति कस्यचिदेव पुंसः।।२०३।।
अत्र पूयशब्दः।
विनयप्रणयैककेतनं सततं योऽभवदङ्ग, तादृशः।
कथमद्य स तद्वदीक्ष्यतां तदभिप्रेतपदं समागतः।।२०४।।
अत्र प्रेतशब्दः।

कस्मिन्कर्मणि सामर्थ्यमस्य नोत्तपतेतराम्।
अयं साधुचरस्तस्मादåजलिर्बध्यतामिह।।२०५।।
अत्र किं पूर्वं साधुः उत साधुषु चरतीति सन्देहः।

किमुच्यतेऽस्य भूपालमौलिमालामहामणेः।
सुदुर्लभं वचोबाणैस्तेजो यस्य विभाव्यते।।२०६।।
अत्र वचः शब्देन गीःशब्दो लक्ष्यते। अत्र खलु न केवलं पूर्वपदं यावदुत्तरपदमपि पर्यायपरिवर्तनं न क्षमते। जलध्यादावुत्तरपदमेव वडवानलादौ पूर्वपदमेव।

यद्यप्यसमर्थस्यैवाप्रयुक्तादयः केचन भेदाः तथाप्यन्यैरलङ्कारिकैर्विभागेन प्रदर्शिता इति भेदप्रदर्शनेनोदाहर्त्तव्या इति च विभज्योक्ताः।

(वाक्यमात्रगतदोषाः)

(सू० ७५) **प्रतिकूलवर्णमुपहतलुप्तविसर्गं विसन्धि हतवृत्तम्।**
न्यूनाधिककथितपदं पतत्प्रकर्षं समाप्तपुनरात्तम्।।५३।।
अर्धान्तरैकवाचकमभवन्मतयोगमनभिहितवाच्यम्।
अपदस्थपदसमासं संकीर्णं गर्भितं प्रसिद्धिहतम्।।५४।।
भग्नप्रक्रममक्रमममतपरार्थं च वाक्यमेव तथा।

रसानुगुणत्वं वर्णानां वक्ष्यते तद्विपरीतं प्रतिकूलवर्णम्।
यथा शृङ्गारे––

अकुण्ठोत्कण्ठया पूर्णमाकण्ठं कलकण्ठि, माम्।
कम्बुकण्ठ्याः क्षणं कण्ठे कुरु कण्ठार्तिमुद्धर।।२०७।।

रौद्रे यथा––

देशः सोऽयमरातिशोणितजलैर्यस्मिन्ह्रदाः पूरिताः
क्षत्रादेव तथाविधः परिभवस्तातस्य केशग्रहः।
तान्येवाहितहेतिघस्मरगुरुण्यस्त्राणि भास्वन्ति मे।
यद्रामेण कृतं तदेव कुरुते द्रोणात्मजः कोपनः।।२०८।।

अत्र हि विकटवर्णत्वं दीर्घसमासत्वं चोचितम्। यथा––

प्रागप्राप्तनिशुम्भशाम्भवधनुर्द्वेधाविधाविर्भवत्
क्रोधप्रेरितभीमभार्गवभुजस्तम्भापविद्धः क्षणात्
उज्ज्वालः परशुर्भवत्वशिथिलस्त्वत्कण्ठपीठातिथि–
र्येनानेन जगत्सु खण्डपरशुर्देवो हरः ख्याप्यते।।२०९।।

यत्र तु न क्रोधस्तत्र चतुर्थपादाभिधाने तथैव शब्दप्रयोगः।

उपहत उत्वं प्राप्तो लुप्तो वा विसर्गो यत्र तत्। यथा––

धीरो विनीतो निपुणो वराकारो नृपोऽत्र सः।
यस्य भृत्या बलोत्सिक्ता भक्ता बुद्धिप्रभाविताः।।२१०।।

विसन्धि सन्धेर्वैरूप्यम्, विश्लेषोऽश्लीलत्वं कष्टत्वं च। तत्राद्यं यथा––

राजन्, विभान्ति भवतश्चरितानि तानि
इन्दोर्द्युतिं दधाति यानि रसातलेऽन्तः।
धीदोर्बले अतितते उचितानुवृत्ती
आतन्वती विजयसम्पदमेत्य भातः।।२११।।

यथा वा––

तत उदित उदारहारहारिद्युतिरुच्चैरुदयाचलादिवेन्दुः।

निजवंश उदात्तकान्तकान्तिर्वत मुक्तामणिवच्चकास्त्यनर्घः।।२१२।।
संहितां न करोमीति स्वेच्छया सकृदपि दोषः प्रगृह्यादिहेतुकत्वे त्वसकृत्।

वेगादुड्डीय गगने चलण्डामरचेष्टितः।
अयमुत्तपते पत्त्री ततोऽत्रैव रुचिङ्कुरु।।२१३।।
अत्र सन्धावश्लीलता।

उर्व्यसावत्र तर्वाली मर्वन्ते चार्ववस्थितिः।
नात्रर्जुयुज्यते गन्तुं शिरो नमय तन्मनाक्।।२१४।।

हतं लक्षणाऽनुसरणेऽप्यश्रव्यम्, अप्राप्तगुरुभावान्तलघु, रसाननुगुणं च वृत्तं यत्र तत् हतवृत्तम्। क्रमेणोदाहरणम्——

अमृतममृतं कः सन्देहो मधून्यपि नान्यथा
मधुरमधिकं चूतस्यापि प्रसन्नरसं फलम्।
सकृदपि पुनर्मध्यस्थः सन् रसान्तरविज्जनो
वदतु यदिहान्यत्स्वादु स्यात्प्रियादशनच्छदात्।।२१५।।
अत्र यदिहान्यत्स्वादु स्यादित्यश्रव्यम्।
यथा वा——
जं परिहरिउं तीरइ मणअं पि ण सुन्दरत्तणगुणेण।
अह णवरं जस्स दोषो पडिपक्खेहिं पि पडिवण्णो।।२१६।।
(यत्परिहर्तुं तीर्यते मनागपि न सुन्दरत्वगुणेन।
अथ केवलं यस्य दोषः प्रतिक्षैरपि प्रतिपन्नः।।
इति संस्कृतम्)
अत्र द्वितीयतृतीयगणौ सकारभकारौ।

विकसितसहकारतारहारिपरिमलगुâजतपुâजतद्विरेफः।
नवकिसलयचारुचामरश्रीर्हरति मुनेरपि मानसं वसन्तः।।२१७।।
अत्र हारिशब्दः। हारिप्रमुदितसौरभेति पाठो युक्तः।
यथा वा——
अन्यास्ता गुणरत्नरोहणभुवो धन्या मृयैदन्च सा
सम्भाराः खलु तेऽन्य एव विधिना यैरेष सृष्टो युवा।
श्रीमत्कान्तिजुषां द्विषां करतलात्स्त्रीणां नितम्बस्थलात्
दृष्टे यत्र पतन्ति मूढमनसामस्त्राणि वस्त्राणि च।।२१८।।
अत्र वस्त्राण्यपि इति पाठे लघुरपि गुरुतां भजते।

हा नृप! हा बुध! हा कविबन्धो! विप्रसहस्रसमाश्रय, देव।
मुग्ध विदग्ध, सभान्तररत्न, क्वासि गतः क्व वयं च तवैते।।२१९।।

हास्यरसव्यâजकमेतद्वृत्तम्।

न्यूनपदं यथा——

तथा भूतां दृष्ट्वा नृपसदसि पाâचालतनयां
वने व्याधैः सार्धं सुचिरमुषितं वल्कलधरैः।
विराटस्यावासे स्थितमनुचितारम्भनिभृतं
गुरुः खेदं खिन्ने मयि भजति नाद्यापि कुरुषु।।२२०।।

अत्रास्माभिरिति खिन्ने इत्यस्मात्पूर्वमित्थमिति च।

अधिकं यथा——

स्फटिकाकृतिनिर्मलः प्रकामं प्रतिसंक्रान्तनिशातशास्त्रतत्वः।
अविरुद्धसमन्वितोक्तियुक्तिः प्रतिमल्लास्तमयोदयः स कोऽपि।।२२१।।

अत्राकृतिशब्दः।

यथा वा——

इदमनुचितमक्रमश्च पुंसां यदिह जरास्वपि मान्मथा विकाराः।
यदपि न च कृतं नितम्बिनीनां स्तनपतनावधि जीवितं रतं वा।।२२२।।

अत्र कृतमिति। कृतं प्रत्युत प्रक्रमभङ्गमावहति। तथा च 'यदपि च न' कुरङ्गलोचनानामिति पाठे निराकङ्क्षैव प्रतीतिः।

कथितपदं यथा——

अधिकरतलतल्पं कल्पितस्वापलीला–
परिमिलननिमीलित्पाण्डिमा गण्डपाली।
सुतनु, कथय कस्य व्यâजयत्यâजसैव
स्मरनरपतिलीलायौवराज्याभिषेकम्।।२२३।।

अत्र लीलेति।

पतत्प्रकर्षं यथा——

कः कः कुत्र न घुर्घुरायितघुरीघोरो घुरेत्सूकरः
कः कः कं कमलाकरं विकमलं कर्तुं करी नोद्यतः।
के के कानि वनान्यरण्यमहिषा नोन्मूलयेयुर्यतः
सिंहीस्नेहविलासबद्धवसतिः पâचाननो वर्त्तते।।२२४।।

समाप्तपुनरात्तं यथा——

क्रेङ्कारः स्मरकार्मुकस्य सुरतक्रीडापिकीनां रवो
झङ्कारो रतिमâजरीमधुलिहां लीलाचकोरीध्वनिः।
तन्व्याः कâचुलिकापसारभुजाक्षेपस्खलत्कङ्कण–

क्वाणः प्रेम तनोतु वो नववयोलास्याय वेणस्वनः।।२२५।।

द्वितीयार्धगतैकवाचकशेषप्रथमार्धं यथा——

मसृणचरणपातं गम्यतां भूः सदर्भा
विरचय सिचयान्तं मूर्ध्नि घर्मः कठोरः।
तदिति जनकपुत्री लोचनैरश्रुपूर्णैः
पथि पथिकवधूभिर्वीक्षिता शिक्षिता च।।२२६।।

अभवन्मत इष्टो योगः सम्बन्धो यत्र तत् यथा——

येषां तास्त्रिदशेभदानसरितः पीताः प्रतापोष्मभि–
र्लीलापानभुवनश्च नन्दनवनच्छायासु यैः कल्पिताः।
येषां हुंकृतयः कृतामरपतिक्षोभाः क्षपाचारिणां
किन्तैस्त्वत्परितोषकारि विहितं किंचित्प्रवादोचितम्।।२२७।।

अत्र 'गुणानां च परार्थत्वादसम्बन्धः समत्वात्स्यादित्युक्तनयेन यच्छब्दनिर्देश्यानामर्थानां परस्परमसमन्वयेन यैरित्यत्र विशेष्यस्याप्रतीतिरिति। 'क्षपाचारिभिरि'ति पाठे युज्यते समन्वयः।

यथा वा——

त्वमेवंसौन्दर्या स च रुचिरतायाः परिचितः
कलानां सीमानं परमिह युवामेव भजथः।
अपि द्वन्द्वं दिष्ट्या तदिति सुभगे संवदति वा–
मतः शेषं यत्स्याज्जितमिह तदानीं गुणितया।।२२८।।

अत्र यदित्यत्र तदिति तदानीमित्यत्र यदेति वचनं नास्ति। चेत्स्यादिति युक्तः पाठः।

यथा वा——

संग्रामाङ्गणमागतेन भवता चापे समारोपिते
देवाकर्णय येन येन सहसा यद्यत्समासादितम्।
कोदण्डेन शराः शरैररिशिरस्तेनापि भूमण्डलं
तेन त्वं भवता च कीर्तिरतुला कीर्त्या च लोकत्रयम्।।२२९।।

अत्राकर्णनक्रियाकर्मत्वे कोदण्डं शरानित्यादि वाक्यार्थस्य कर्मत्वे कोदण्डः शरा इति प्राप्तम् न च यच्छब्दार्थस्तद्विशेषणं वा कोदण्डादि। न च केन केनेत्यादि प्रश्नः।

यथा वा——

चापाचार्यस्त्रिपुरविजयी।।२३०।।

इत्यादौ भार्गवस्य निन्दायां तात्पर्यम्, कृतवतेति परशो सा प्रतीयते कृतवत इति तु पाठे मतयोगो भवति।

यथा वा——

चत्वारो वयमृत्विजः स भगवान्कर्मोपदेष्टा हरिः
संग्रामाध्वरदीक्षितो नरपतिः पत्नी गृहीतव्रता।
कौरव्याः पशवः प्रियापरिभवक्लेशोपशान्तिः फलं
राजन्योपनिमन्त्रणाय रसति स्फीतं हतो दुन्दुभिः।।२३१।।

अत्राध्वरशब्दः समासे गुणीभूत इति न तदर्थः सर्वैः संयुज्यते।
यथा वा––

जङ्घाकाण्डोरुनालो नखकिरणलसत्केसरालीकरालः
प्रत्यग्रालक्तकाभाप्रसरकिसलयो मåजुमåजीरभृङ्गः।
भर्तुर्नृत्तानुकारे जयति निजतनुस्वच्छलावण्यवापी–
सम्भूताम्भोजशोभां विदधदभिनवो दण्डपादो भवान्याः।।२३२।।

अत्र दण्डपादगता निजतनुः प्रतीयते भवान्याः सम्बन्धिनी तु विवक्षिता।।

अवश्यवक्तव्यमनुक्तं यत्र, यथा––

अप्राकृतस्य चरितातिशयैश्च दृष्टै–
रत्यद्भुतैरपहृतस्य तथापि नास्था।
कोऽप्येष वीरशिशुकाकृतिरप्रमेय–
सौन्दर्यसारसमुदायमयः पदार्थः।।२३३।।

अत्रापहृतोऽस्मि इत्यपहृतत्वस्य विधिर्वाच्यः तथापीत्यस्य द्वितीयवाक्यगतत्वेनैवोपपत्तेः।
यथा वा––

एषोऽहमद्रितनयामुखपद्मजन्मा
प्राप्तः सुरासुरमनोरथदूरवर्त्ती।
स्वप्नेऽनिरुद्धघटनाधिगताभिरूप–
लक्ष्मीफलामसुरराजसुतां विधाय।।२३४।।

अत्र मनोरथानामपि दूरवर्त्तीत्यर्थो वाच्यः।
यथा वा––

त्वयि निबद्धरतेः प्रियवादिनः प्रणयभङ्गपराङ्मुखचेतसः।
कमपराधवलं मम पश्यसि त्यजसि मानिनि, दासजनं यतः।।२३५।।

अत्रापराधस्य लवमपीति वाच्यम्।

अस्थानस्थपदं यथा––

प्रियेण संग्रथ्य विपक्षसन्निधा–
वुपाहितां वक्षसि पीवरस्तने।
स्रजं न काचिद्विजहौ जलाविलां
वसन्ति हि प्रेम्णि गुणा न वस्तुषु।।२३६।।

अत्र काचिन्न विजहाविति वाच्यम्।
यथा वा––

लग्नः केलिकचग्रहश्लथजटालम्बेन निद्रान्तरे
मुद्राङ्कः शितिकन्धरेन्दुशकलेनान्तः कपोलस्थलम्।
पार्वत्या नखलक्ष्मशङ्कितसखीमर्मस्मितह्रीतया
प्रोन्मृष्टः करपल्लवेन कुटिलाताम्रच्छविः पातु वः।।२३७।।

अत्र नखलक्ष्मेत्यतः पूर्वं कुटिलाताम्र॰ इति वाच्यम्।

अस्थानस्थसमासं यथा––

अद्यापि स्तनशैलदुर्गविषमे सीमन्तिनीनां हृदि
स्थातुं वाâछति मान एष धिगिति क्रोधादिवालोहितः।
प्रोद्यद्दूरतरप्रसारितकरः कर्षत्यसौ तत्क्षणात्
फुल्लत्कैरवकोशनिःसरदलिश्रेणीकृपाणं शशी।।२३८।।

अत्र क्रुद्धस्योक्तौ समासो न कृतः। कवेरुक्तौ तु कृतः।

संकीर्णं यत्र वाक्यान्तरस्य पदानि वाक्यान्तरमनुप्रविशन्ति। यथा––

किमिति न पश्यसि कोपं पादगतं बहुगुणं गृहाणेमम्।
ननु मुâच हृदयनाथं कण्ठे मनसस्तमोरूपम्।।२३९।।

अत्र पादगतं बहुगुणं हृदयनाथं किमिति न पश्यसि इमं कण्ठे गृहाण मनसस्तमोरूपं कोपं मुâचेति। एकवाक्यतायां तु क्लिष्टमिति भेदः।

गर्भितं यत्र वाक्यस्य मध्ये वाक्यान्तरमनुप्रविशति। यथा वा––

लग्नं रागावृताङ्गया सुदृढमिह ययैवासियष्ट्यारिकण्ठे
मातङ्गानामपीहोपरि परपुरुषैर्या च दृष्टा पतन्ती।
तत्सक्तोऽयं न किâचद्गणयति विदितं तेऽस्तु तेनास्मि दत्ता
भृत्येभ्यः श्रीनियोगाद्गदितुमिव गतेत्यम्बुधिं यस्य कीर्तिः।।२४१।।

अत्र 'विदितं तेऽस्तु' इत्येतत्कृतम्। प्रत्युत लक्ष्मीस्ततोऽपसरतीति विरुद्धमतिकृत्।

''मâजीरादिषु रणितप्रायं पक्षिषु च कूजितप्रभृति।
स्तनितमणितादि सुरते मेघादिषु गर्जितप्रमुखम्''।।

इति प्रसिद्धिमतिक्रान्तम्। यथा––

महाप्रलयमारुतक्षुभितपुष्करावर्त्तक–
प्रचण्डघनगर्जितप्रतिरुतानुकारी मुहुः।
रवः श्रवणभैरवः स्थगितरोदसीकन्दरः
कुतोऽद्य समरोदधेरयमभूतपूर्वः पुरः।।२४२।।

अत्र रवो मण्डूकादिषु प्रसिद्धो न तूक्तविशेषे सिंहनादे।

भग्नः प्रक्रमः प्रस्तावो यत्र। यथा––

नाथे निशाय नियतेर्नियोगादस्तंगते हन्त निशाऽपि याता।
कुलाङ्गनानां हि दशानुरूपं नातः परं भद्रतरं समस्ति।।२४३।।

अत्र 'गते'ति प्रक्रान्ते यातेति प्रकृतेः। 'गता निशाऽपि' इति तु युक्तम्।

ननु 'नैकं पदं द्विः प्रयोज्यं प्रायेण' इत्यन्यत्र, कथितपदं दुष्टमिति चेहैवोक्तम् तत्कथमेकस्य पदस्य द्विः प्रयोगः। उच्यते– उद्देश्यप्रतिनिर्देश्य एवार्थोऽर्थान्तरतयेव प्रतिभासमानः प्रतीतिं स्थगयति।

व्यतिरिक्तो विषय एकपदप्रयोगनिषेधस्य तद्वति विषये प्रत्युत तस्यैव पदस्य सर्वनाम्नो वा प्रयोगं विना दोषः। तथा हि——

उदेति सविता ताम्रस्ताम्र एवास्तमेति च।
सम्पत्तौ च विपत्तौ च महतामेकरूपता।।२४४।।

अत्र रक्त एवास्तमेतीति यदि क्रियेत तदा पदान्तरप्रतिपादितः स ।
यथा वा——

यशोऽधिगन्तुं सुखलिप्सया वा मनुष्यसङ्ख्यामतिवर्त्तितुं वा।
निरुत्सुकानामभियोगभाजां समुत्सुकेवाङ्कमुपैति सिद्धिः।।२४५।।

अत्र प्रत्ययस्य। सुखमीहितुं वा इति युक्तः पाठः।

ते हिमालयमामन्त्र्य पुनः प्रेक्ष्य च शूलिनम्।
सिद्धं चास्मै निवेद्यार्थं तद्विसृष्टाः खमुद्ययुः।।२४६।।

अत्र सर्वनाम्नः। अनेन विसृष्टा इति वाच्यम्।

महीभृतः पुत्रवतोऽपि दृष्टिस्तस्मिन्नपत्ये न जगाम तृप्तिम्।
अनन्तपुष्पस्य मधोर्हि चूते द्विरेफमाला सविशेषसङ्गा।।२४७।।

अत्र पर्यायस्य। महीभृतोऽपत्यवतोऽपीति युक्तम्। अत्र सत्यपि पुत्रे कन्यारूपेऽप्यपत्ये स्नेहोऽभूदिति केचित्समर्थयन्ते।

विपदोऽभिभवन्त्यविक्रमं रहयत्यापदुपेतमायतिः।
नियता लघुता निरायतेरगरीयान्न पदं नृपश्रियः।।२४८।।

अत्रोपसर्गस्य पर्यायस्य च। 'तदभिभवः कुरुते निरायतिम्। लघुतां भजते निरायतिर्लघुतावान्न पदं नृपश्रियः' इति युक्तम्।

काचित्कीर्णा रजोभिर्दिवमनुविदधौ मन्दवक्त्रेन्दुलक्ष्मी–
रश्रीकाः काश्चिदन्तर्दिश इव दधिरे दाहमुद्भ्रान्तसत्त्वाः।
भ्रेमुर्वात्या इवान्याः प्रतिपदमपरा भूमिवत्कम्पमानाः
प्रस्थाने पार्थिवानामशिवमिति पुरो भावि नार्यः शशंसुः।।२४९।।

अत्र वचनस्य, 'काश्चित्कीर्णा रजोभिर्दिवमनुविदधुर्मन्दवक्त्रेन्दुशोभा निःश्रीका' इति, कम्पमाना इत्यत्र कम्पमापुरिति च पठनीयम्।

गाहन्तां महिषा निपानसलिलं शृङ्गैर्मुहुस्ताडितं
छायाबद्धकदम्बकं मृगकुलं रोमन्थमभ्यस्यताम्।
विश्रब्धैः क्रियतां वराहपतिभिर्मुस्ताक्षतिः पल्लवे
विश्रान्तिं लभतामिदं च शिथिलज्याबन्धमस्मद्धनुः।।२५०।।

अत्र कारकस्य। विश्रब्धा रचयन्तु सूकरवरा मुस्ताक्षतिमित्यदुष्टम्।

अकलिततपस्तेजोवीर्यप्रथिम्नि यशोनिधा–
ववितथमदाध्माते रोषान्मुनावभिगच्छति।
अभिनवधनुर्विद्यादर्पक्षमाय च कर्मणे
स्फुरति रभसात्पाणिः पादोपसङ्ग्रहणाय च।।२५१।।

अत्र क्रमस्य। पादोपसङ्ग्रहणायेति पूर्वं वाच्यम्। एवमन्यदप्यनुसर्त्तव्यम्।

अविद्यमानः क्रमो यत्र। यथा——

द्वयं गतं सम्प्रति शोचनीयतां समागमप्रार्थनया कपालिनः।
कला च सा कान्तिमती कलावतः त्वमस्य लोकस्य च नेत्रकौमुदी।।२५२।

अत्र त्वंशब्दानन्तरं चकारो युक्तः। यथा वा——

शक्तिर्निस्त्रिशजेयं तव भुजयुगले नाथ, दोषाकरश्री–
र्वक्त्रे पार्श्वे तथैषा प्रतिवसति महाकुट्टनी खड्गयष्टिः।
आज्ञेयं सर्वगा ते विलसित च पुरः किं मया वृद्धया ते
प्रोच्येवेत्थं प्रकोपाच्छशिकरसितया यस्य कीर्त्या प्रयातम्।।२५३।।

अत्रेत्थं प्रोच्येवेति वाच्यम्। तथा——

लग्नं रागावृताङ्ग्या।।२५३क।। इत्यादौ 'इति श्रीनियोगादिति वाच्यम्।

अमतः प्रकृतविरुद्धः परार्थो यत्र। यथा——

राममन्मथशरेण ताडिता दुःसहेन हृदये निशाचरो।
गन्धवद्रुधिरचन्दनोक्षिता जीवितेशवसतिं जगाम सा।।२५४।।

अत्र प्रकृते रसे विरुद्धस्य शृङ्गस्य व्यåजकोऽपरोऽर्थः।।

(अर्थदोषाः)

अर्थदोषानाह——

(सू॰ ७६) **अर्थोऽपुष्टः कष्टो व्याहतपुनरुक्तदुष्क्रमग्राम्याः।।५५।।**
सन्दिग्धो निर्हेतुः प्रसिद्धिविद्याविरुद्धश्च।
अनवीकृतः सनियमानियमविशेषाविशेषपरिवृत्ताः।।५६।।
साकाङ्क्षोऽपदयुक्तः सहचरभिन्नः प्रकाशितविरुद्धः।
विध्यनुवादायुक्तत्यक्तपुनःस्वीकृतोऽश्लीलः।।५७।।

दुष्ट इति सम्बध्यते। क्रमेणोदाहरणम्——

अतिविततगगनसरणिप्रसरणपरिमुक्तविश्रमानन्दः।
मरुदुल्लासितसौरभकमलाकरहासकृद्रविर्जयति।।२५५।।

अत्रातिविततत्वादयोऽनुपादानेऽपि प्रतिपाद्यमानमर्थं न बाधन्त इत्यपुष्टाः न त्वसङ्गताः पुनरुक्ता वा।

सदा मध्ये यासामियममृतनिस्यन्दसुरसा
सरस्वत्युद्दामा वहति बहुमार्गा परिमलम्।
प्रसादं ता एता घनपरिचिताः केन महतां
महाकाव्यव्योम्नि स्फुरितमधुरा यान्तु रुचयः।।२५६।।

अत्र यासां कविरुचीनां मध्ये सुकुमारविचित्रमध्यमात्मकत्रिमार्गा भारती चमत्कारं वहति ताः गम्भीरकाव्यपरिचिताः कथमितरकाव्यवत्प्रसन्ना भवन्तु। यासामादित्यप्रभाणां मध्ये त्रिपथगा वहति ताः मेघपरिचिताः कथं प्रसन्ना भवन्तीति संक्षेपार्थः।

जगति जयिनस्ते ते भावा नवेन्दुकलादयः
प्रकृतिमधुराः सन्त्येवान्ये मनो मदयन्ति ये।

मम तु यदियं याता लोके विलोचनचन्द्रिका
नयनविषयं जन्मन्येकः स एव महोत्सवः।।२५७।।

अत्रेन्दुकलादयो यं प्रति पस्पशप्रायाः स एव चन्द्रिकात्वमुत्कर्षार्थमारोपयतीति व्याहतत्वम्।

कृतमनुमतमित्यादि।।२५८।।

अत्रार्जुनेति भवद्भिरिति चोक्ते सभीमकिरीटिनामिति किरीटिपदार्थः पुनरुक्तः।
यथा वा——

अस्त्रज्वालावलीढप्रतिबलजलधेरन्तरौर्वायमाणे
सेनानाथे स्थितेऽस्मिन्मम पितरि गुरौ सर्वधन्वीश्वराणाम्।
कर्णाऽलं सम्भ्रमेण व्रज कृप, समरं मुåच हार्दिक्य, शङ्कां
ताते चापद्वितीये वहति रणधुरं को भयस्यावकाशः।।२५६।।

अत्र चतुर्थपादवाक्यार्थः पुनरुक्तः।

भूपालरत्ननिर्दैन्यप्रदानप्रथितोत्सव।
विश्राणय तुरङ्गं मे मातङ्गं वा मदालसम्।।२६०।।

अत्र मातङ्गस्य प्राङ्निर्देशो युक्तः।

स्वपिति यावदयं निकटे जनः स्वपिमि तावदहं किमपैति ते।
तदयि, साम्प्रतमाहर कूर्परं त्वरितमूरुमुदåचय कुåिचतम्।।२६१।।

एषोऽविदग्धः।

मात्सर्यमुत्सार्येत्यादि।।२६२।।

अत्र प्रकरणाद्यभावे सन्देहः शान्तश‍ृङ्गार्यन्यतराभिधाने तु निश्चयः।

गृहीतं येनासीः परिभवभयान्नोचितमपि
प्रभावाद्यस्याभून्न खलु तव कश्चिन्न विषयः।
परित्यक्तं तेन त्वमसि सुतशोकान्न तु भयाद्
विमोक्ष्ये शस्त्र, त्वामहपि यतः स्वस्ति भवते।।२६३।।

अत्र शस्त्रविमोचने हेतुर्नोपात्तः।

इदं ते केनोक्तं कथय कमलातङ्कवदने,
यदेतस्मिन्हेम्नः कटकमिति धत्से खलु धियम्।
इदं तद्दुःसाधाक्रमणपरमास्त्रं स्मृतिभुवा
तव प्रीत्या चक्रं करकमलमूले विनिहितम्।।२६४।।

अत्र कामस्य चक्रं लोकेऽप्रसिद्धम्।
यथा वा——

उपपरिसरं गोदावर्याः परित्यजताध्वगाः,

सरणिमपरो मार्गस्तावद्भवद्भिरवेक्ष्यताम्।
इह हि विहितो रक्ताशोकः कयापि हताशया
चरणनलिनन्यासोदåचन्नवाङ्करकåचुकः।।२६५।।

अत्र पादाघातेनाशोकस्य पुष्पोनुगमः कविषु प्रसिद्धो न पुनरङ्कुरोद्गमः।

सुसितवसनालङ्कारायां कदाचन कौमुदी
महसि सुदृशि स्वैरं यान्त्यां गतोऽस्तमभूद्विधुः।
तदनु भवतः कीर्तिः केनाप्यगीयत येन सा
प्रियगृहमगान्मुक्ताशङ्का क्व नासि शुभप्रदः।।२६६।।

अत्रामूर्तापि कीर्तिः ज्योत्स्नावत्प्रकाशरूपा कथितेति लोकविरुद्धमपि कविप्रसिद्धेर्न दुष्टम्।

सदा स्नात्वा निशीथिन्यां सकलं वासरं बुधः।
नानाविधानि शास्त्राणि व्याचष्टे च शृणोति च।।२६७।।

अत्र ग्रहोपरागादिकं विना रात्रौ स्नानं धर्मशास्त्रेण विरुद्धम्।

अनन्यसदृशं यस्य बलं बाह्वोः समीक्ष्यते।
षाड्गुण्यानुसृतिस्तस्य सत्यं सा निष्प्रयोजना।।२६८।।

एतद् अर्थशास्त्रेण।

विधाय दूरे केयूरमनङ्गाङ्गणमङ्गना।
बभार कान्तेन कृतां करजोल्लेखमालिकाम्।।२६९।।

अत्र केयूरपदे नखक्षतं न विहितमिति, एतत्कामशास्त्रेण।

अष्टाङ्गयोगपरिशीलनकीलनेन दुःसाध्यसिद्धिसविधं विदधद्विदूरे।
आसादयन्नभिमतामधुना विवेकख्यातिं समाधिधनमौलिमणिर्विमुक्तः।।२७०।।

अत्र विवेकख्यातिस्ततः सम्प्राज्ञसमाधिः पश्चादसंप्रज्ञातस्ततो मुक्तिर्न तु विवेकख्यातौ, एतत् योगशास्त्रेण। एवं विद्यान्तरैरपि विरुद्धमुदाहार्यम्।

प्राप्ताः श्रियः सकलकामदुघास्ततः किं
दत्तं पदं शिरसि विद्विषतां ततः किम्।
सन्तर्पिताः प्रणयिनो विभवैस्ततः किं
कल्पं स्थितं तनुभृतां तनुभिस्ततः किम्।।२७१।।

अत्र ततः किमिति न नवीकृतम्।

तत्तु यथा––

यदि दहत्यनलोऽत्र किमद्भुतं यदि च गौरवमद्रिषु किं ततः।
लवणमम्बु सदैव महोदधेः प्रकृतिरेव सतामविषादिता।।२७२।।

यत्रानुल्लिखितार्थमेव निखिलं निर्माणमेतद्विधे–
रुत्कर्षप्रतियोगिकल्पनमपि न्यक्कारकोटिः परा।
याताः प्राणभृतां मनोरथगतिरुल्लंघ्य यत्संपद–
स्तस्याभासमणीकृताश्मसु मणेरश्मत्वमेवोचितम्।।२७३।।

अत्र 'छायामात्रमणीकृताश्मसु मणेरश्मतैवोचिता इति' सनियमत्वं वाच्यम्।

वक्त्राम्भोजं सरस्वत्यधिवसति सदा शोण एवाधरस्ते
बाहुः काकुत्स्थवीर्यस्मृतिकरणपटुर्दक्षिणस्ते समुद्रः।
वाहिन्यः पार्श्वमेताः क्षणमपि भवतो नैव मुâचन्त्यभीक्ष्णं
स्वच्छेऽन्तर्मानसेऽस्मिन् कथमवनिपते, तेऽम्बुपानाभिलाषः।।२७४।।

अत्र शोण एव इति नियमो न वाच्यः।

श्यामां श्यामलिमानमानयत भोः, सान्द्रैर्मषीकूर्चकैः
मन्त्रं तन्त्रमथ प्रयुज्य हरत श्वेतोत्पलानां श्रियम्।
चन्द्रं चूर्णयत क्षणाच्च कणशः कृत्वा शिलापट्टके
येन द्रष्टुमहं क्षमे दश दिशस्तद्वक्त्रमुद्राङ्किताः।।२७५।।

अत्र 'ज्यौत्स्नीम्' इति श्यामाविशेषो वाच्यः।

कल्लोलवेल्लितदृषत्परुषप्रहारै
रत्नान्यमूनि मकरालय, मावमंस्थाः।
किं कौस्तुभेन विहितो भवतो न नाम
याच्ञाप्रसारितकरः पुरुषोत्तमोऽपि।।२७६।।

अत्र 'एकेन किं न विहितो भवतः स नाम' इति सामान्यं वाच्यम्।

अर्थित्वे प्रकटीकृतेऽपि न फलप्राप्तिः प्रभोः प्रत्युत–
द्रुह्यन् दाशरथिर्विरुद्धचरितो युक्तस्तया कन्यया।
उत्कर्षâच परस्य मानयशसोर्विस्रंसनं चात्मनः
स्त्रीरत्नâच जगत्पतिर्दशमुखो देवः कथं मृष्यते।।२७७।।

अत्र स्त्रीरत्न 'मुपेक्षितुं' इत्याकांक्षति। नहि परस्येत्यनेन सम्बन्धो योग्यः।

आज्ञा शक्रशिखामणिप्रणयिनी शास्त्राणि चक्षुर्नवं
भक्तिर्भूतपतौ पिनाकिनि पदं लङ्केति दिव्या पुरी।
उत्पत्तिर्द्रहिणान्वये च तदहो नेदृग्वरो लभ्यते
स्याच्चेदेष न रावणः क्व नु पुनः सर्वत्र सर्वे गुणाः।।२७८।।

अत्र 'स्याच्चेदेष न रावणः' इत्यत एव समाप्यम्।

श्रुतेन बुद्धिर्व्यसनेन मूर्खता मदेन नारी सलिलेन निम्नगा।
निशा शशाङ्केन न धृतिः समाधिना नयेन चालङ्क्रियते नरेन्द्रता।।२७९।

अत्र श्रुतादिभिरुत्कृष्टैः सहचरितैर्व्यसनमूर्खतयोर्निकृष्टयोर्भिन्नत्वम्।

लग्नं रागावृताङ्ग्या।।२८०।।

इत्यत्र विदितं तेऽस्त्वित्यनेन श्रीस्तस्मादपसरतीति विरुद्धं प्रकाश्यते।

प्रयत्नपरिबोधितः स्तुतिभिरद्य शेषे निशा–
मकेशवपाण्डवं भुवनमद्य निःसोमकम्।
इयं परिसमाप्यते रणकथाऽद्य दोःशालिना–
मपैतु रिपुकाननातिगुरुरद्य भारो भुवः।।२८१।।

अत्र 'शयितः प्रयत्नेन बोध्यसे'– इति विधेयम्।

यथा वा––

वाताहारतया जगद्विषधरैराश्वास्य निःशेषितं
ते ग्रस्ताः पुनरभ्रतोयकणिकातीव्रव्रतैबर्हिर्भिः।
तेऽपि क्रूरचमूरुचर्मवसनैर्नीताः क्षयं लुब्धकै
र्दम्भस्य स्फुरितं विदन्नपि जनो जाल्मो गुणानीहते।।२८२।।

अत्र वाताहारादित्रयं व्युत्क्रमेण वाच्यम्।

अरे रामाहस्ताभरण, भसलश्रेणिशरण,
स्मरक्रीडाव्रीडाशमन, विरहिप्राणदमन,
सरोहंसोत्तंस, प्रचलदल, नीलोत्पलसखे,
सखेदोऽहं मोहं श्लथय कथय क्वेन्दुवदना।।२८३।।

अत्र 'विरहिप्राणदमन' इति नानुवाद्यम्।

लग्नं रागावृताङ्ग्येत्यादि।।२८४।।

अत्र विदितं तेऽस्तु इत्युपसंहृतोऽपि तेनेऽत्यादिना पुनरुपात्तः।

हन्तुमेव प्रवृत्तस्य स्तब्धस्य विवरैषिणः।
यथास्य जायते पातो न तथा पुनरुन्नतिः।।२८५।।

अत्र पुंव्यåजनस्यापि प्रतीतिः।

यत्रैको दोषः प्रदर्शितस्तत्र दोषान्तराण्यपि सन्ति तथापि तेषां तत्राप्रकृतत्वात्प्रकाशनं न कृतम्।

(केषाåचत् दोषाणां समाधानम्)

(सू॰ ७७) **कर्णावतंसादिपदे कर्णादिध्वनिनिर्मितिः।**
सन्निधानादिबोधार्थम्

अवतंसादीनि कर्णाद्याभरणान्येवोच्यन्ते, तत्र कर्णादिशब्दाः कर्णादिस्थितिप्रतिपत्तये।

यथा–

अस्याः कर्णावतंसेन जितं सर्वं विभूषणम्।
तथैव शोभतेऽत्यर्थमस्याः श्रवणकुण्डलम्।।२८६।।
अपूर्वमधुरामोदप्रमोदितदिशस्ततः।
आययुर्भृङ्गमुखराः शिरःशेखरशालिनः।।२८७।।

अत्र कर्ण–श्रवण–शिरःशब्दाः सन्निधानप्रतीत्यार्थाः।

विदीर्णाभिमुखारातिकराले सङ्गरान्तरे।
धनुर्ज्याकिणचिह्नेन दोष्णा विस्फुरितं तव।।२८८।।

अत्र धनुःशब्द आरूढत्वावगतये।

अन्यत्र तु––

ज्याबन्धनिष्पन्दभुजेन यस्य विनिःश्वसद्वक्त्रपरम्परेण।
कारागृहे निर्जितवासवेन लङ्केश्वरेणोषितमाप्रसादात्।।२८९।।

इत्यत्र केवलो ज्याशब्दः।

प्राणेश्वरपरिष्वङ्गविभ्रमप्रतिपत्तिभिः।
मुक्ताहारेण लसता हसतीव स्तनद्वयम्।।२९०।।

अत्र मुक्तानामन्यरत्नामिश्रितत्वबोधनाय मुक्ताशब्दः।

सौन्दर्यसम्पत्तारुण्यं यस्यास्ते ते च विभ्रमाः।
षट्पदान् पुष्पमालेव कान् नाकर्षति सा सखे।।२९१।।

अत्रोत्कृष्टपुष्पविषये पुष्पशब्दः। निरुपपदो हि मालाशब्दः पुष्पस्रजमेवाभिधत्ते।

(सू॰ ७८) **स्थितेष्वेतत्समर्थनम्।।५८।।**

न खलु कर्णावतंसादिवज्जघनकाâचीत्यादि क्रियते।

जगाद मधुरां वाचं विशदाक्षरशालिनीम्।।२९२।।

इत्यादौ क्रियाविशेषणत्वेऽपि विवक्षितार्थप्रतीतिसिद्धौ 'गतार्थस्यापि विशेषस्य विशेषणदानार्थं क्वचित्प्रयोगः कार्यः'– इति न युक्तम्। युक्तत्वे वा,

चरणत्रपरित्राणरहिताभ्यामपि द्रुतम्।
पादाभ्यां दूरमध्वानं व्रजन्नेव न खिद्यते।।२९३।।

इत्युदाहार्यम्––

(सू॰ ७९) **ख्यातेऽर्थे निर्हेतोरदुष्टता**

यथा––

चन्द्रंगता पद्मगुणान्न भुङ्क्ते पद्माश्रिता चान्द्रमसीमभिख्याम्।
उमामुखं तु प्रतिपद्य लोला द्विसंश्रयां प्रीतिमवाप लक्ष्मीः।।२९४।।

अत्र रात्रौ पद्मस्य सङ्कोचः, दिवा चन्द्रमसश्च निष्प्रभत्वं लोकप्रसिद्धमिति 'न भुङ्क्तते' इति हेतुं नापेक्षते।

(सू॰ ८०) **(अ)नुकरणे तु सर्वेषाम्।**

सर्वेषां श्रुतिकटुप्रभृतीनां दोषाणाम्।

यथा––

मृगचक्षुषमद्राक्षमित्यादि कथयत्ययम्।
पश्यैष च गवित्याह सुत्रामाणं यजेति च।।२९५।।

(सू॰ ८१) **वक्त्राद्यौचित्यवशाद्दोषोऽपि गुणः क्वचित्क्वचिन्नोभौ।।५९।।**

वक्तृ—प्रतिपाद्य—व्यङ्ग्य—वाच्यप्रकरणादीनां महिम्ना दोषोऽपि क्वचिद् गुणः क्वचिन्न दोषो न गुणः। तत्र वैयाकरणादौ वक्तरि प्रतिपाद्ये च, रोद्रादौ च रसे व्यङ्ग्ये कष्टत्वं गुणः। क्रमेणोदाहरणम्।

दीधीङ्वेवीङ्समः कश्चिद्गुणवृद्ध्योरभाजनम्।
क्विप्प्रत्ययनिभः कश्चिद्यत्र सन्निहिते न ते।।२६६।।
यदा त्वामहमद्राक्षं पदविद्याविशारदम्।
उपाध्यायं तदाऽस्मार्षं समस्प्राक्षं च सम्मदम्।।२६७।।
अन्त्रप्रोतबृहत्कपालनलकक्रूरक्वणत्कङ्कण—
प्रायपेङ्खितभूरिभूषणरवैराघोषयन्त्यम्बरम्।
पीतच्छर्दितरक्तकर्दमघनप्राग्भारघोराल्लस—
द्व्यालोलस्तनभारभैरववपुर्दर्पोद्धतं धावति।।२६८।।

वाच्यवशाद्यथा——

मातङ्गाः, किमु वल्गितैः किमफलैराडम्बरैर्जम्बुकाः,
सारङ्गाः, महिषाः, मदं व्रजथ किं शून्येषु शूरा न के।
कोपाटोपसमुद्भटोत्कटसटाकोटेरिभारेः पुरः
सिन्धुध्वानिनि हुङ्कृते स्फुरति यत्तद्गर्जितं गर्जितम्।।२६६।।

अत्र सिंहे वाच्ये परुषाः शब्दाः।

प्रकरणवशाद्यथा——

रक्ताशोक, कृशोदरी क्व नु गता त्यक्त्वानुरक्तं जनं
नो दृष्टेति मुधैव चालयसि किं वातावधूतं शिरः।
उत्कण्ठाघटमानषट्पदघटासङ्घट्टदष्टच्छद—
स्तत्पादाहतिमन्तरेण भवतः पुष्पोद्गमोऽयं कृतः।।३००।।

अत्र शिरोधूननेन कुपितस्य वचसि।

क्वचिन्नीरसे न गुणो न दोषः। यथा——

शीर्णघ्राणांघ्रिपाणीन्व्रणिभिरपघनैर्घर्घराव्यक्तघोषान्
दीर्घाघ्रातानघौघैः पुनरपि घटयत्येक उल्लाघयन् यः।
घर्मांशोस्तस्य वोऽन्तर्द्विगुणघनघृणानिघ्ननिर्विघ्नवृत्ते—
र्दत्तार्घाः सिद्धसङ्घैर्विदधतु घृणयः शीघ्रमंहोविघातम्।।३०१।।

अप्रयुक्तनिहतार्थौ श्लेषादावदुष्टौ। यथा——

येन ध्वस्तमनोभवेन बलिजित्कायः पुरा स्त्रीकृतो
यश्चोद्वृत्तभुजङ्गहारवलयो गङ्गां च योऽधारयत्।
यस्याहुः शशिमच्छिरोहर इति स्तुत्यं च नामामराः
पायात्स स्वयमन्धकक्षयकरस्त्वां सर्वदोमाधवः।।३०२।।

अत्र माधवपक्षे शशिमदन्धकक्षयशब्दावप्रयुक्तनिहतार्थौ।

अश्लीलं क्वचिद्‌गुणः। यथा सुरतारम्भगोष्ठ्याम्,
''द्व्यर्थैः पदैः पिशुनयेच्च रहस्यवस्तु''
इति कामशास्त्रस्थितौ——
करिहस्तेन सम्बाधे प्रविश्यान्तर्विलोडिते।
उपसर्पन् ध्वजः पुंसः साधानान्तर्विराजते।।३०३।।
शमकथासु——
उत्तानोच्छूनमण्डूकपाटितोदरसन्निभे।
क्लेदिनि स्त्रीव्रणे सक्तिरक्रमेः कस्य जायते।।३०४।।
निर्वाणवैरदहनाः प्रशमादरीणां
नन्दन्तु पाण्डुतनयाः सह माधवेन।
रक्तप्रसाधितभुवः क्षतविग्रहाश्च
स्वस्था भवन्तु कुरुराजसुताः सभृत्याः।।३०५।।
अत्र भाव्यमङ्गलसूचकम्।

सन्दिग्धमपि वाच्यमहिम्ना क्वचिन्नियतार्थप्रतीतिकृत्त्वेन व्याजस्तुतिपर्यवसायित्वे गुणः। यथा——
पृथुकार्तस्वरपात्रं भूषितानिःशेषपरिजनं देव।
विलसत्करेणुगहनं सम्प्रति सममावयोः सदनम्।।३०६।।
प्रतिपाद्यप्रतिपादकयोर्ज्ञत्वे सत्यप्रतीतत्वं गुणः।
यथा——
आत्मारामाविहितरतयो निर्विकल्पे समाधौ
ज्ञानोद्रेकाद्विघटिततमोग्रन्थयः सत्त्वनिष्ठाः।
यं वीक्षन्ते कमपि तमसां ज्योतिषां वा परस्तात्
तं मोहान्धः कथमयममुं वेत्ति देवं पुराणम्।।३०७।।
स्वयं वा परामर्शे यथा——
षडधिकदशनाडीचक्रमध्यस्थितात्मा
हृदि विनिहितरूपः सिद्धिदस्तद्विदां यः।
अविचलितमनोभिः साधकैर्मृग्यमाणः
स जयति परिणद्धः शक्तिभिः शक्तिनाथः।।३०८।।

अधमप्रकृत्युक्तिषु ग्राम्यो गुणः।
यथा——
फुल्लुक्करं कलमकूरणिहं वहन्ति
जे सिन्धुवारविडवा मह वल्लहादे।
दे गालिदस्स महिसीदहिणो सरिच्छा
जे किं च मुद्धविअइल्लपसूणपुंजा।।३०९।।
(पुष्पोत्करं कलमभक्तनिभं वहन्ति ये सिन्धुवारविटपा मम वल्लभास्ते।

ये गलितस्य महिषीदध्नः सदृक्षास्ते किåच मुग्ध विचकिलप्रसूनपुåजाः।।
इति संस्कृतम्)

अत्र कलम–भक्त–महिषी–दधिशब्दा ग्राम्या अपि विदूषकोक्तौ।

न्यूनपदं क्वचिद्गुणाः। यथा––

गाढालिङ्गनवामिनीकृतकुचप्रोद्भूतरोमोद्गमा
सान्द्रस्नेहरसातिरेकविगलच्छ्रीमन्नितम्बाम्बरा।
मा मा मानद माऽति मामलमिति क्षामाक्षरोल्लापिनी
सुप्ता किं न मृता नु किं मनसि मे लीना विलीना नु किम्।।३१०।।

क्वचिन्न गुणो न दोषः।

यथा––

तिष्ठेत्कोपवशात्प्रभावपिहिता दीर्घं न सा कुप्यति
स्वर्गायोत्पतिता भवेन्मयि पुनर्भावार्द्रमस्या मनः।
तां हर्त्तुं विबुधद्विषोऽपि न च मे शक्ताः पुरोवर्तिनीं
सा चात्यन्तमगोचरं नयनयोर्यातेति कोऽयं विधिः।।३११।।

अत्र 'पिहितेत्यतोऽनन्तरं नैतद्यतः' इत्येतैर्न्यूनैः पदैर्विशेषबुद्धेरकरणान्न गुणः। उत्तरा प्रतिपत्तिः पूर्वां प्रतिपत्तिं बाधते इति न दोषः।

अधिकपदवं क्वचिद्गुणाः। यथा––

यद्वåचनाहितमतिर्बहुचाटुगर्भं
कार्योन्मुखः खलजनः कृतकं ब्रवीति।
तत्साधवो न न विदन्ति विदन्ति किन्तु
कर्तुं वृथा प्रणयमस्य न पारयन्ति।।३१२।।

अत्र 'विदन्ति'– इति द्वितीयमन्ययोगव्यवच्छेदपरम्।

यथा वा––

वद वद जितः स शत्रुर्न हतो जल्पंश्च तव तवास्मीति।
चित्रं चित्रमरोदीद्धा हेति परं मृते पुत्रे।।३१३।।

इत्येवमादौ हर्षभयादियुक्ते वक्तरि।

कथितपदं क्वचिद्गुणः लाटानुप्रासे अर्थान्तरसंक्रमितवाच्ये विहितस्यानुवाद्यत्वे च। क्रमेणोदाहरणम्।

सितकरकररुचिरविभा विभाकराकार, धरणिधर, कीर्तिः।
पौरुषकमला कमला सापि तवैवास्ति नान्यस्य।।३१४।।
ताला जाअंति गुणा जाला दे सहिअएहिं घेप्पन्ति।
रइकिरणणुग्गहिआइँ होन्ति कमलाइँ कमलाइँ।।३१५।।
(तदा जायन्ते गुणा यदा ते सहृदयैर्गृह्यन्ते।

रविकिरणानुगृहीतानि भवन्ति कमलानि कमलानि।।

इति संस्कृतम्)

जितेन्द्रियत्वं विनयस्य कारणं गुणप्रकर्षो विनयादवाप्यते।
गुणप्रकर्षेण जनोऽनुरज्यते जनानुरागप्रभवा हि सम्पदः।।३१६।।

पतत्प्रकर्षमपि क्वचिद्गुणः। यथा——

उदाहृते 'प्रागप्राप्ते'त्यादौ।।३१७।।

समाप्तपुनरात्तं क्वचिन्न गुणो न दोषः। यत्र न विशेषणमात्रदानार्थं पुनर्ग्रहणम् अपि तु वाक्यान्तरमेव क्रियते। यथा अत्रैव 'प्रागप्राप्तेत्यादौ'।।३१८।।

अपदस्थसमासं क्वचिद्गुणः। यथा— उदाहृते 'रक्ताशोकेत्यादौ'।।३१६।।

गर्भितं तथैव। यथा——

हुमि अवहत्थिअरेहो णिरङ्कुसो अह विवेअरहिओवि।
सिविणो वि तुमम्मि पुणो पत्तिहि भत्तिंण पसुमरामि।।३२०।।
(भवाम्यपहस्तितरेखो निरंकुशोऽथ विवेकरहितोऽपि।
स्वप्नेऽपि त्वयि पुनः प्रतीहि भक्तिं न प्रस्मरामि।।

अत्र प्रतीहीति मध्ये दृढप्रत्ययोत्पादनाय। एवमन्यदपि लक्ष्याल्लक्ष्यम्।

(रसदोषाः)

(सू० ८२) **व्यभिचारिरसस्थायिभावानां शब्दवाच्यता।**
कष्टकल्पनया व्यक्तिरनुभावविभावयोः।।६०।।
प्रतिकूलविभावादिग्रहो दीप्तिः पुनः पुनः।
अकाण्डे प्रथनच्छेदौ अङ्गस्याप्यतिविस्तृतिः।।६१।।
अङ्गिनोऽननुसन्धानं प्रकृतीनां विपर्ययः।
अनङ्गस्याभिधानं च रसे दोषाः स्युरीदृशाः।।६२।।

स्वशब्दोपादानं व्यभिचारिणो; यथा——

सव्रीडा दयितानने सकरुणा मातङ्गचर्माम्बरे
सत्रासा भुजगे सविस्मयरसा चन्द्रेऽमृतस्यन्दिनि।
सेर्ष्या जह्नुसुतावलोकनविधौ दीना कपालोदरे
पार्वत्या नवसङ्गमप्रणयिनी दृष्टिः शिवायाऽस्तु वः।।३२१।।

अत्र व्रीडादीनाम्।

व्यानम्रा दयितानने मुकुलिता मातङ्गचर्माम्बरे
सोत्कम्पा भुजगे निमेषरहिता चन्द्रेऽमृतस्यन्दिनि।
मीलद्भ्रूः सुरसिन्धुदर्शनविधौ म्लाना कपालोदरे,

इत्यादि तु युक्तम्।

रसस्य स्वशब्देन शृङ्गारादिशब्देन वा वाच्यत्वम्।

क्रमेणोदाहरणम्——

तामनङ्गजयमङ्गलश्रियं किंचदुच्चभुजमूललोकिताम्।
नेत्रयोः कृतवतोऽस्य गोचरे कोऽप्यजायत रसो निरन्तरः।।३२२।।

आलोक्य कोमलकपोलतलाभिषिक्त–
व्यक्तानुरागसुभगामभिराममूर्तिम्।
पश्यैष बाल्यमतिवृत्य विवर्तमानः
शृङ्गारसीमनि तरङ्गितमातनोति।।३२३।।

स्थायिनो यथा——

सम्प्रहारे प्रहरणैः प्रहाराणाम्परस्परम्।
ठणत्कारैः श्रुतिगतैरुत्साहस्तस्य कोऽप्यभूत्।।३२४।।

अत्रोत्साहस्य।

कर्पूरधूलिधवलद्युतिपूरधौत–
दिङ्मण्डले शिशिररोचिषि तस्य यूनः।
लीलाशिरोंऽशुकनिवेशविशेषक्लृप्ति–
व्यक्तस्तनोन्नतिभून्नवयौवना सा।।३२५।।

अत्रोद्दीपनालम्बनरूपाः शृङ्गारयोग्या विभावा अनुभावपर्यवसायिनः स्थिता इति कष्टकल्पना।

परिहरति रतिं मतिं लुनीते स्खलति भृशं परिवर्तते च भूयः।
इति बत विषमा दशाऽस्य देहं परिभवति प्रसभं किमत्र कुर्मः।।३२६।।

अत्र रतिपरिहारादीनामनुभावानां करुणादावपि सम्भावात्कामिनीरूपो विभावो यत्नतः प्रतिपाद्यः।

प्रसादे वर्तस्व प्रकटय मुदं संत्यज रुषं
प्रिये, शुष्यन्त्यङ्गान्यमृतमिव ते सिंचतु वचः।
निधानं सौख्यानां क्षणमभिमुखं स्थापय मुखं
न मुग्धे, प्रत्येतुं प्रभवति गतः कालहरिणः।।३२७।।

अत्र शृङ्गारे प्रतिकूलस्य शान्तस्यानित्यताप्रकाशनरूपो विभावस्तत्प्रकाशितो निर्वेदश्च व्यभिचारी उपात्तः।

णिहुअरमणम्मि लोअणपहम्पि पडिए गुरुअण मज्झम्मि।
सअलपरिहारहिअआ वणगमणं एव्व महइ वहू।।३२८।।
(निभृतरमणे लोचनपथे पतिते गुरुजनमध्ये।
सकलपरिहारहृदया वनगमनमेवेच्छति वधूः।।३२८।।
इति संस्कृतम्)

अत्र सकलपरिहार–वनगमने शान्तानुभावौ। इन्धनाद्यानयनव्याजेनोपभोगार्थं वनगमनं चेत् न दोषः।

दीप्तिः पुनः पुनर्यथा कुमारसम्भवे रतिविलापे।

अकाण्डे प्रथनं यथा– वेणीसंहारे द्वितीयेऽङ्केऽनेकवीरक्षये प्रवृत्ते भानुमत्या सह दुर्योधनस्य श‍ृङ्गारवर्णनम्।

अकाण्डे छेदो यथा वीररचिते द्वितीयेऽङ्के राघवभार्गवयोर्धाराधिरूढे वीररसे 'कङ्कणमोचनाय गच्छामि' इति राघवस्योक्तौ।

अङ्गस्याप्रधानस्यातिविस्तरेण वर्णनं यथा हयग्रीववधे हयग्रीवस्य।

अङ्गिनोऽननुसंधानम् यथा रत्नावल्यां चतुर्थेऽङ्के बाभ्रव्यागमने सागरिकायाः विस्मृतिः।

प्रकृतयो दिव्या अदिव्या दिव्यादिव्याश्च, वीररौद्रश‍ृङ्गारशान्तरसप्रधाना धीरोदात्त–धीरोद्धत–धीरललित–धीरप्रशान्ताः, उत्तमाधममध्यमाश्च। रतिहासशोकाद्भुतानि अदिव्योत्तमप्रकृतिवत् दिव्येष्वपि। किन्तु रतिः सम्भोगश‍ृङ्गाररूपा उत्तमदेवताविषया न वर्णनीया। तद्वर्णनं हि पित्रोः सम्भोगवर्णनमिवात्यन्तमनुचितम्।

क्रोधंप्रभो, संहर संहरेति यावद्गिरः खे मरुतां चरन्ति।
तावत् स वह्निर्भवनेत्रजन्मा भस्मावशेषं मदनं चकार।।३२९।।

इत्युक्तवद् भ्रुकुट्यादिविकावर्जितः क्रोधः सद्यः फलदः स्वर्गपातालगगनसमुद्रो––ल्लङ्घनाद्युत्साहश्च दिव्येष्वेव। अदिव्येषु तु यावदवदानं प्रसिद्धमुचितं वा तावदेवोपनिबद्धव्यम्। अधिकं तु निबध्यमानमसत्यप्रतिभासनं नायकवद्वर्तितव्यम् न प्रतिनायकवद् इत्युपदेशे न पर्यवस्येत्। दिव्यादिव्येषु उभयथाऽपि। एवमुक्तस्यौचित्यस्य दिव्यादीनामिव धीरोदात्तादीनामप्यन्यथावर्णनं विपर्ययः। तत्रभवन् भगवन्नित्युत्तमेन न अधमेन मुनिप्रभृतौ न राजादौ, भट्टारकेति नोत्तमेन राजादौ प्रकृतिविपर्ययापत्तेर्वाच्यम्। एवं देशकालवयोजात्यादीनां वेषव्यवहारादिकमुचितमेवोपनिबद्धव्यम्।

अनङ्गस्य रसानुपकारकस्य वर्णनम्। यथा– कर्पूरमåजर्यां। नायिकया स्वात्मना च कृतं वसन्तवर्णनमनादृत्य बन्दिवर्णितस्य राज्ञा प्रशंसनम्। 'ईदृशा' इति। नायिकापादप्रहारादिना नायककोपादिवर्णनम्। उक्तं हि ध्वनिकृता–

''अनौचित्यादृते नान्यद्रसभङ्गस्य कारणम्।
औचित्योपनिबन्धस्तु रससस्योपनिषत्परा''।।इति।।

इदानीं क्वचिददोषा अप्येते–इत्युच्यन्ते।

(सू० ८३) **न दोषः स्वपदेनोक्तावपि संचारिणः क्वचित्।**

यथा––

औत्सुक्येन कृतत्वरा सहभुवा व्यावर्तमाना ह्रिया
तैस्तैर्बन्धुवधूजनस्य वचनैर्नीताभिमुख्यं पुनः।

दृष्ट्वाऽग्रे वरमात्तसाध्वसरसा गौरी नवे संगमे
संरोहत्पुलका हरेण हसता श्लिष्टा शिवायास्तु वः।।३३०।।

अत्रौत्सुक्यशब्द इव तदनुभावो न तथा प्रतीतिकृत्। अत एव 'दूरादुत्सुकम्' इत्यादौ व्रीडाप्रेमाद्यनुभावानां विवलितत्वादीनामिवोत्सुकत्वानुभावस्य सहसा प्रसरणादिरूपस्य तथा प्रतिपत्तिकारित्वाभावादुत्सुकमिति कृतम्।

(सू॰ ८४) **सञ्चार्यादेर्विरुद्धस्य बाध्यस्योक्तिर्गुणावहा।।६३।।**

बाध्यत्वेनोक्तिर्न परमदोषः, यावत्प्रकृतरसपरिपोषकृत्।

यथा——

क्वाकार्यं शशलक्ष्मणः क्व च कुलम्—इत्यादौ।।३३१।।

अत्र वितर्कादिषु उद्गतेष्वपि चिन्तायामेव विश्रान्तिरिति प्रकृतरसपरिपोषः।

पाण्डुक्षामं वदनं हृदयं सरसं तवालसं च वपुः।
आवेदयति नितान्तं क्षेत्रियरोगं सखि, हृदन्तः।।३३२।।

इत्यादौ साधारणत्वं पाण्डुतादीनामिति न विरुद्धम्।

सत्यं मनोरमा रामाः सत्यं रम्या विभूतयः।
किन्तु मत्ताङ्गनापाङ्गभङ्गलोलं हि जीवितम्।।३३३।।

इत्यत्राद्यमर्धं बाध्यत्वेनैवोक्तम्। जीवितादपि अधिकमपाङ्गभङ्गस्यास्थिरत्वमिति प्रसिद्धभङ्गुरोपमानतयोपात्तं शान्तमेव पुष्णाति, न पुनः शृङ्गारस्यात्र प्रतीतिस्तदङ्गाप्रतिपत्तेः। न तु विनेयोन्मुखीकरणमत्र परिहारः, शान्त—शृङ्गारयोर्नैरन्तर्यस्याभावात् नापि काव्यशोभाकरणम्, रसान्तरादनुप्रासमात्राद्वा तथाभावात्।

(रसविरोधपरिहारोपायाः)

(सू॰ ८५) **आश्रयैक्ये विरुद्धो यः स कार्यो भिन्नसंश्रयः।**
रसान्तरेणान्तरितो नैरन्तर्येण यो रसः।।६४।।

वीर—भयानकयोरेकाश्रयत्वेन विरोध इति प्रतिपक्षगतत्वेन भयानको निवेशयितव्यः। शान्तशृङ्गारयोस्तु नैरन्तर्येण विरोध इति रसान्तरमन्तरे कार्यम्। यथा— नागानन्दे शान्तस्य जीमूतवाहनस्य 'अहो गीतम् अहो वादित्रम्'— इत्यद्भुतमन्तर्निवेश्य मलयवतीं प्रति शृङ्गारो निबद्धः।

न परं प्रबन्धे यावदेकस्मिन्नपि वाक्ये रसान्तरव्यवधिना विरोधो निवर्तते।

यथा——

भरेणुदिग्धान् नवपारिजातमालारजोवासितबाहुमध्याः।
गाढं शिवाभिः परिरभ्यमाणान् सुराङ्गनाश्लिष्टभुजान्तरालाः।।३३४।।
सशोणितैः क्रव्यभुजां स्फुरद्भिः पक्षैः खगानामुपजीव्यमानान्।
संवीजिताश्चन्दनवारिसेकैः सुगन्धिभिः कल्पलतादुकूलैः।।३३५।।
विमानपर्यङ्कतले निषण्णाः कुतूहलाविष्टतया तदानीम्।
निर्दिश्यमानान् ललनाङ्गुलीभिर्वीराः स्वदेहान् पतितानपश्यन्।।३३६।।

अत्र बीभत्स–शृङ्गारयोरन्तर्वीररसो निवेशितः।

(सू॰ ८६) **स्मर्यमाणो विरुद्धोऽपि साम्येनाथ विवक्षितः।**
अङ्गिन्यङ्गत्वमाप्तौ यौ तौ न दुष्टौ परस्परम्।।६५।।

अयं च रशनोत्कर्षी पीनस्तनविमर्दनः।
नाभ्यूरुजघनस्पर्शी नीवीविस्रंसनः करः।।३३७।।

एतद् भूरिश्रवसः समरभुवि पतितं हस्तमालोक्य तद्वधूरभिदधौ। अत्र पूर्वावस्थास्मरणं शृङ्गाराङ्गमपि करुणं परिपोषयति।

दन्तक्षतानि करजैश्च विपाटितानि
प्रोद्भिन्नसान्द्रपुलकैर्भवतः शरीरे।
दत्तानि रक्तमनसा मृगराजवध्वा
जातस्पृहैर्मुनिभिरप्यवलोकितानि।।३३८।।

अत्र कामुकस्य दन्तक्षतादीनि यथा चमत्कारकारीणि तथा जिनस्य। यथा वापर5 शृङ्गारी तदवलोकनात्सस्पृहस्तद्वद् एताद्दृशो मुनय इति साम्यविवक्षा।

क्रामन्त्यः क्षतकोमलाङ्गुलिगलद्रक्तैः सदर्भाः स्थलीः
पादः पातितयावकैरिव गलद्बाष्पाम्बुधौताननाः।
भीता भर्तृकरावलम्बितकरास्त्वच्छत्रुनार्योऽधुना
दावाग्निं परितो भ्रमन्ति पुनरप्युद्यद्विवाहा इव।।३३९।।

अत्र चाटुके राजविषया रतिः प्रतीयते। तत्र करुण इव शृङ्गारोऽप्यङ्गमिति तयोर्न विरोधः। यथा––

एहि गच्छ पतोत्तिष्ठ वद मौनं समाचर।
एवमाशाग्रहग्रस्तैः क्रीडन्ति धनिनोऽर्थिभिः।।३४०।।

इत्यत्र एहीति क्रीडन्ति गच्छेति क्रीडन्तीति क्रीडनापेक्षयोरागमनगमनयोर्न विरोधः।

क्षिप्तो हस्तावलग्नः प्रसभमभिहतोऽप्याददानोंऽशुकान्तं
गृह्णन् केशेष्वपास्तश्चरणनिपतितो नेक्षितः संभ्रमेण।
आलिङ्गन् योऽवधूतस्त्रिपुरयुवतिभिः साश्रुनेत्रोत्पलाभिः
कामीवार्द्रापराधः स दहतु दुरितं शांभवो वः शराग्निः।।३४१।।

इत्यत्र त्रिपुररिपुप्रभावातिशयस्य करुणोऽङ्गम् तस्य तु शृङ्गारः तथापि न करुणे विश्रान्तिरिति तस्याङ्गतैव। अथवा प्राक् यथा कामुक आचरति स्म तथा शराग्निरिति शृङ्गारपोषितेन करुणेन मुख्य एवार्थ उपोद्बल्यते।

उक्तं हि––

''गुणः कृतात्मसंस्कारः प्रधानं प्रतिपद्यते
प्रधानस्योपकारे हि तथा भूयसि वर्तते''।।इति।।

प्राक्प्रतिपादितस्य रसस्य रसान्तरेण न विरोधो नाप्यङ्गाङ्गिभावो भवति इति रसशब्देनात्र स्थायिभाव उपलक्ष्यते।

इति सप्तम उल्लासः

अथ अष्टम उल्लासः
(गुणालङ्कारभेदनियतगुणनिर्णयात्मकः)

एवं दोषानुक्त्वा गुणालङ्कारविवेकमाह——

(सू॰ ८७) **ये रसस्याङ्गिनो धर्माः शौर्यादय इवात्मनः।**
उत्कर्षहेतवस्ते स्युरचलस्थितयो गुणाः।।६६।।

आत्मनः एव हि यथा शौर्यादयो नाकारस्य तथा रसस्यैव माधुर्यादयो गुणा न वर्णानाम्। क्वचित्तु शौर्यादिसमुचितस्याकारमहत्त्वादेर्दर्शनात्, 'आकार एवास्य शूरः' इत्यादेर्व्यवहारादन्यत्राशूरेऽपि विततातकृतित्वमात्रेण 'शूरः' इति क्वापि शूरेऽपि मूर्तिलाघवमात्रेण 'अशूरः' इति अविश्रान्तप्रतीतयो यथा व्यवहरन्ति तद्वन्मधुरादिव्यåजकसुकुमारादिवर्णानां मधुरादिव्यवहारप्रवृत्तेरमधुरादिरसाङ्गानां वर्णानां सौकुमार्यादिमात्रेण माधुर्यादि मधुरादिरसोपकर्णानां तेषामसौकुमार्यादेरमाधुर्यादि रसपर्यन्तविश्रान्तप्रतीतिबन्ध्या व्यवहरन्ति। अतएव माधुर्यादयो रसधर्माः समुचितैर्वर्णैर्व्यज्यन्ते न तु वर्णमात्राश्रयाः। यथैषां व्यåजकत्वं तथोदाहरिष्यते।

(सू॰ ८८) **उपकुर्वन्ति तं सन्तं येऽङ्गद्वारेण जातुचित्।**
हारादिवदलङ्कारास्तेऽनुप्रासोपमादयः।।६७।।

ये वाच्य—वाचक—लक्षणाङ्गातिशयमुखेन मुख्यरसं सम्भविनमुपकुर्वन्ति ते कण्ठाद्यङ्गानामुत्कर्षाधानद्वारेण शरीरिणोऽपि उपकारका हारादय इवालङ्काराः। यत्र तु नास्ति रसस्तत्रोक्तिवैचित्र्यमात्रपर्यवसायिनः। क्वचित्तु सन्तमपि नोपकुर्वन्ति।

यथाक्रममुदाहरणानि—

अपसारय घनसारं कुरु हारं दूर एव किं कमलैः।
अलमलमालि मृणालैरिति वदति दिवानिशं बाला।।३४२।।

इत्यादौ वाचकमुखेन।

मनोरागस्तीव्रं विषमिव विसर्पत्यविरतम्
प्रमाथी निर्धूमं ज्वलति विधुतः पावक इव।
हिनस्ति प्रत्यङ्गं ज्वर इव गरीयानित इतो
न मां त्रातुं तातः प्रभवति न चाम्बा न भवती।।३४३।।

इत्यादौ वाच्यमुखेनालङ्कारौ रसमुपकुरुतः।

चित्ते विहट्टदि ण सा गुणेसुं
सेज्जासु लोट्टदि विसट्टदि दिम्मुहेसुं।
बोलम्मि बट्टदि पवट्टदि कव्वबन्धे
झाणेण टुट्टदि चिरं तरुणी तरट्टी।।३४४।।
(चित्ते विघटते न त्रुट्यति सा गुणेषु
शय्यासु लुठति विसर्पति दिङ्मुखेषु।
वचने वर्त्तते प्रवर्त्तते काव्यबन्धे
ध्यानेन त्रुट्यति चिरं तरुणी प्रगल्भा।।
इति संस्कृतम्)

इत्यादौ वाचकमेव।

मित्रे क्वापि गते सरोरुहवने बद्धानने ताम्यति
क्रन्दत्सु भ्रमरेषु वीक्ष्य दयितासन्नं पुरः सारसम्।
चक्राह्वेन वियोगिना विसलता नास्वादिता नोज्झिता
कण्ठे केवलमर्गलेव निहिता जीवस्य निर्गच्छतः।।३४५।।

इत्यादौ वाच्यमेव न तु रसम्। अत्र विसलता न जीवंरोद्धुं क्षमेति प्रकृताननुगुणोपमा।

एष एव च गुणालङ्कारप्रविभागः।

एवं च 'समवायवृत्त्या शौर्यादयः संयोगवृत्त्या तु हारादय इत्यस्तु गुणालङ्काराणां भेदः, ओजःप्रभृतीनामनुप्रासोपमादीनां चोभयेषामपि समवायवृत्त्या स्थितिरिति गड्डलिकाप्रवाहेणैवैषां भेदः' इत्यभिधानमसत्।

यदप्युक्तम् 'काव्यशोभायाः कर्त्तारो धर्मा गुणास्तदतिशयहेतवस्त्वलङ्काराः' इति तदपि न युक्तम् यतः किं समस्तैर्गुणैः काव्यव्यवहार, उत कतिपयैः? यदि समस्तैः तत्कथमसमस्तगुणा गौडी पाåचाली च रीतिः काव्यस्यात्मा।

अथ कतिपयः, ततः––

अद्रावत्र प्रज्वलत्यग्निरुच्चैः प्राज्यः प्रोद्यन्नुल्लसत्येष धूमः।।३४६।।

इत्यादावोजःप्रभृतिषु गुणेषु सत्सु काव्यव्यवहारप्राप्तिः।

स्वर्गप्राप्तिरनेनैव देहेन वरवर्णिनी।
अस्या रदच्छदरसो न्यक्करोतितरां सुधाम्।।३४७।।

इत्यादौ विशेषोक्तिव्यतिरेकौ गुणनिरपेक्षौ काव्यव्यवहारस्य प्रवर्त्तकौ।

इदानीं गुणानां भेदमाह––

(सू॰ ८६) **माधुर्य्यौजःप्रसादाख्यास्त्रयस्ते न पुनर्दश।**

एषां क्रमेण लक्षणमाह––

(सू॰ ९०) **आह्लादकत्वं माधुर्य्यं शृङ्गारे द्रुतिकारणम्।।६८।।**

शृङ्गारे अर्थात् सम्भोगे द्रुतिर्गलितत्वमिव। श्रव्यत्वं पुनरोजः प्रसादयोरपि।

(सू॰ ९१) **करुणे विप्रलम्भे तच्छान्ते चातिशयान्वितम्।**

अत्यन्तद्रुतिहेतुत्वात्।

(सू॰ ९२) **दीप्त्यात्मविस्तृतेर्हेतुरोजो वीररसस्थिति।।६९।।**

चित्तस्य विस्ताररूपदीप्तत्वजनकमोजः।

(सू॰ ९३) **बीभत्सरौद्ररसयोस्तस्याधिक्यं क्रमेण च।**

वीराद्बीभत्से, ततो रौद्रेसातिशयमोजः।

(सू॰ ९४) **शुष्केन्धनाग्निवत् स्वच्छजलवत्सहसैव यः।।७०।।**
व्याप्नोत्यन्यत्प्रसादोऽसौ सर्वत्र विहितस्थितिः।

अन्यदिति–व्याप्यमिह चित्तम्। सर्वत्रेति–सर्वेषु रसेषु सर्वासु रचनासु च।

(सू॰ ९५) **गुणवृत्त्या पुनस्तेषां वृत्तिः शब्दार्थयोर्मता।।७१।।**

गुणवृत्त्या उपचारेण। तेषां गुणानाम्, आकारे शौर्यस्येव।

कुतस्त्रय एव न दश इत्याह––

(सू॰ ९६) **केचिदन्तर्भवन्त्येषु दोषत्यागात्परे श्रिताः।**
अन्ये भजन्ति दोषत्वं कुत्रचिन्न ततो दश।।७२।।

बहूनामपि पदानामेकपदवद्भासमानात्मा यः श्लेषः श्यचारोहावरोहक्रमरूपः समाधिः या च विकटत्वलक्षणा उदारता, यश्चौजोमिश्रितशैथिल्यात्मा प्रसादः। तेषामोजस्यन्तर्भावः। पृथक्पदत्वरूपं माधुर्यं भङ्ग्या साक्षादुपात्तम्। प्रसादेनार्थव्यक्तिर्गृहीता।मार्गाभेदरूपा समता क्वचिद्दोषः। तथा हि 'मातङ्गाः किमु वल्गितैः' इत्यादौ सिंहाभिधाने मसृणमार्गत्यागो गुणः। कष्टत्वग्राम्यत्वयोर्दु– –ष्टताभिधानात्तन्निराकरणेनापारुष्यरूपं सौकुमार्यम् औज्वल्यरूपा कान्तिश्च स्वीकृता। एवं न दश शब्दगुणाः।

पदार्थे वाक्यरचनं वाक्यार्थे च पदाभिधा।
प्रौढिर्व्याससमासौ च साभिप्रायत्वमस्य च।।

इति या प्रौढिः ओज इत्युक्तं तद्वैचित्र्यमात्रं न गुणः। तदभावेऽपि काव्यव्यवहारप्रवृत्तेः। अपुष्टार्थत्वाधिकपदत्वानवीकृतत्वामङ्गलरूपाश्लीलग्राम्याणां निराकरणेन च साभिप्रायत्वरूपमोजः, अर्थवैमल्यात्मा प्रसादः, उक्तिवैचित्र्यरूपं माधुर्यं, अपारुष्यरूपं सौकुमार्यम्, अग्राम्यत्वरूपा उदारता च स्वीकृतानि। अभिधास्यमानस्वभावोक्त्यलङ्कारेण

रसध्वनिगुणीभूतव्यङ्ग्याभ्यां च वस्तुस्वभावस्फुटत्वरूपा अर्थव्यक्तिः दीप्तरसत्वरूपा कान्तिश्च स्वीकृता। क्रमकौटिल्यानुल्वणत्वोपपत्तियोगरूपघटनात्मा श्लेषोऽपि विचित्रत्वमात्रम्, अवैषम्यस्वरूपा समता दोषाभावमात्रं न पुनर्गुणः, कः खल्वनुन्मत्तोऽन्यस्य प्रस्तावेऽन्यदभिदध्यात्। अर्थस्यायोनेरन्यच्छायायोनेर्वा यदि न भवति दर्शनं तत् कथं काव्यम्– इत्यर्थदृष्टिरूपः समाधिरपि न गुणः।

(सू॰ ९७) **तेन नार्थगुणा वाच्याः।।**

वाच्याः वक्तव्याः।

(सू॰ ९८) **प्रोक्ताः शब्दगुणाश्च ये।।**
वर्णाः समासो रचना तेषां व्यâजकतामिताः।।७३।।

के कस्य इत्याह––

(सू॰ ९९) **मूर्ध्नि वर्गान्त्यगाः स्पर्शा अटवर्गा रणौ लघू।**
अवृत्तिर्मध्यवृत्तिर्वा माधुर्ये घटना तथा।।७४।।

ट–ठ–ड–ढ वर्जिताः कादयो मान्ताः शिरसि निजवर्गान्त्ययुक्ताः तथा रेफलकारौ ह्रस्वान्तरिताविति वर्णाः समासाभावो मध्यमः समासो वेति समासः तथा माधुर्यवती पदान्तरयोगेन रचना माधुर्यस्य व्यâजका।

उदाहरणम्––

अनङ्गरङ्गप्रतिमं तदङ्गभङ्गीभिरङ्गीकृतमानताङ्ग्याः।
कुर्वन्ति यूनां सहसा यथैताः स्वान्तानि शान्तापरचिन्तनानि।।३४८।।

(सू॰ १००) **योग आद्यतृतीयाभ्यामन्त्ययो रेण तुल्ययोः।**
टादिः शषौ वृत्तिदैर्घ्यं गुम्फ उद्धत ओजसि।।७५।।

वर्गप्रथमतृतीयाभ्यामन्त्यगाः द्वितीय–चतुर्थयोः रेफेण अध उपरि उभयत्र वा यस्य कस्यचित् तुल्ययोस्तेन तस्यैव सम्बन्धः टवर्गोऽर्थात् णकारवर्जः शकारषकारौ दीर्घसमासः विकटा सङ्घटना ओजसः।

उदाहरणम्––

मूर्ध्नामुद्वृत्तकृत्तेत्यादि।।३४९।।

(सू॰ १०१) **श्रुतिमात्रेण शब्दात्तु येनार्थप्रत्ययो भवेत्।**
साधारणः समग्राणां स प्रसादो गुणो मतः।।७६।।

समग्राणां रसानां सङ्टनानां च। उदाहरणम्––

परिम्लानं पीनस्तनजघनसङ्गादुभयतः
तनोर्मध्यस्यान्तः परिमिलनमप्राप्य हरितम्।
इदं व्यस्तन्यासं श्लथभुजलताक्षेपवलनैः
कृशाङ्ग्याः सन्तापं वदति बिसिनीपत्रशयनम्।।३५०।।

यद्यपि गुणपरतन्त्राः सङ्घटनादयस्तथापि,

(सू॰ १०२) **वक्तृवाच्यप्रबन्धानामौचित्येन क्वचित्क्वचित्।**
रचनावृत्तिवर्णानामन्यथात्वमपोष्यते।।७७।।

क्वचिद्वाच्यप्रबन्धानपेक्षया वक्त्रौचित्यादेव रचनादयः।
यथा——

मन्थायस्तार्णवाम्भः प्लुतकुहरचलन्मन्दरध्वानधीरः
कोणाघातेषु गर्जत्प्रलयघनघटान्योन्यसङ्घट्टचण्डः।
कृष्णाक्रोधाग्रदूतः कुरुकुलनिधनोत्पातनिर्घातवातः
केनास्मत्सिंहनादप्रतिरसितसखो दुन्दुभिस्ताडितोऽसौ।।३५१।।

अत्र हि न वाच्यं क्रोधादिव्यâजकम् अभिनेयार्थं च काव्यमिति तत्प्रतिकूला उद्धता रचनादयः। वक्ता चात्र भीमसेनः।

क्वचिद्वक्तृप्रबन्धानपेक्षया वाच्यौचित्यादेव रचनादयः।
यथा——

प्रौढच्छेदानुरूपोच्छलनरयभवत्सैंहिकेयोपघात–
त्रासाकृष्टाश्वतिर्यग्वलितरविरथेनारुणेनेक्ष्यमाणम्।
कुर्वत्काकुत्स्थवीर्यस्तुतिमिव मरुतां कन्धरारन्ध्रभाजाम्
भाङ्कारैर्भीममेतन्निपतति वियतः कुम्भकर्णोत्तमाङ्गम्।।३५२।।

क्वचिद्वक्तृवाच्यानपेक्षाः प्रबन्धोचिता एव ते। तथा हि– आख्यायिकायां शृङ्गारेऽपि न मसृणवर्णादयः, कथायां रौद्रेऽपि नात्यन्तमुद्धताः, नाटकादौ रौद्रेऽपि न दीर्घसमासादयः।एवमन्यदप्यौचित्यमनुसर्तव्यम्।

इति काव्यप्रकाशे गुणालङ्कारभेदनियतगुणनिर्णयो नाम अष्टम उल्लासः।।८।।

अथ नवम उल्लासः
(शब्दालङ्कारनिर्णयात्मकः)

गुणविवेचने कृतेऽलङ्काराः प्राप्तावसरा इति सम्प्रति शब्दालङ्कारानाह——

(सू॰ १०३) **यदुक्तमन्यथावाक्यमन्यथाऽन्येन योज्यते।**
श्लेषेण काक्वा वा ज्ञेया सा वक्रोक्तिस्तथा द्विधा।।७८।।

तथेति श्लेषवक्रोक्तिः काकुवक्रोक्तिश्च। तत्र पदभङ्गश्लेषेण यथा——

नारीणामनुकूलमाचरसि चेज्जानासि कश्चेतनो
वामानां प्रियमादधाति हितकृन्नैवाबलानां भवान्।
युक्तं किं हितकर्तनं ननु बलाभावप्रसिद्धात्मनः
सामर्थ्यं भवतः पुरन्दरमतच्छेदं विधातुं कुतः।।३५३।।

अभङ्‌गश्लेषेण यथा––

अहो केनेदृशी बुद्धिर्दारुणा तव निर्मिता।
त्रिगुणा श्रूयते बुद्धिर्न तु दारुमयी क्वचित्।।३५४।।

काक्वा यथा––

गुरुजनपरतन्त्रतया दूरतरं देशमुद्यतो गन्तुम्।
अलिकुलकोकिलललितै नैष्यति सखि, सुरभिसमयेऽसौ।।३५५।।

(सू॰ १०४) **वर्णसाम्यनुप्रासः।**

स्वरवसादृश्येऽपि व्यåजनसदृशत्वं वर्णसाम्यम्। रसाद्यनुगतः प्रकष्टो यासोऽनुप्रासः।

(सू॰ १०५) **छेकवृत्तिगतो द्विधा।**

छेकाः विदग्धाः वृत्तिर्नियतवर्णगतो रसविषयो व्यापारः। गत इति छेकानुप्रासो वृत्त्यनुप्रासश्च।

किन्तयोः स्वरूपमित्याह––

(सू॰ १०६) **सोऽनेकस्य सकृत्पूर्वः–**

अनेकस्य अर्थाद् व्यåजनस्य सकृदेकवारं सादृश्यं छेकानुप्रासः। उदाहरणम्––

ततोऽरुणपरिस्पन्दमन्दीकृतवपुः शशी।
दध्रे कामपरिक्षामकामिनीगण्डपाण्डुताम्।।३५६।।

(सू॰ १०७) **– एकस्याप्यसकृत्परः।**

एकस्य अपि शब्दादनेकस्य व्यåजनस्य द्विर्बहुकृत्वो वा सादृश्यं वृत्त्यनुप्रासः।

तत्र––

(सू॰ १०८) **माधुर्यव्यåजकैर्वर्णैरुपनागरिकोच्यते।**

(सू॰ १०९) **ओजः प्रकाशकैस्तैस्तु परुषा–**

उभयत्रापि प्रागुदाहृतम्।

(सू॰ ११०) **–कोमला परैः।।८०।।**

परैः शेषः। तामेव केचिद् ग्राम्येति वदन्ति।

उदाहरणम्––

अपसारय घनसारं कुरु हारं दूर एव किं कमलैः।
अलमलमालि मृणालैरिति वदति दिवानिशं बाला।।३५७।।

(सू॰ १११) **केषांचिदेता वैदर्भीप्रमुखा रीतयो मताः।**

एतास्तिस्रो वृत्तयः वामनादीनां मते वैदर्भी–गौडी–पाåचाल्याख्या रीतयो मताः।

(सू॰ ११२) **शाब्दस्तु लाटानुप्रासो भेदे तात्पर्यमात्रतः।।८१।।**

शब्दगतोऽनुप्रासः शब्दार्थयोरभेदेऽप्यन्वयमात्रभेदात् लाटजनवल्लभत्यात्र लाटानुप्रासः। एष पदानुप्रास इत्यन्ये।

(सू॰ ११३) **पदानां सः।**

स इति लाटानुप्रासः।

उदाहरणम्——

यस्य न सविधे दयिता दवदहनस्तुहिनदीधितिस्तस्य।
यस्य च सविधे दयिता दवदहनस्तुहिनदीधितिस्तस्य।।३५८।।

(सू॰ ११४) **पदस्यापि–**

अपिशब्देन स इति समुच्चीयते।

उदाहरणम्——

वदनं वरवर्णिन्यास्तस्याः सत्यं सुधाकरः।
सुधाकरः क्व नु पुनः कलङ्कविकलो भवेत्।।३५६।।

(सू॰ ११५) **–वृत्तावन्यत्र तत्र वा।**
नाम्नः स वृत्त्यवृत्त्योश्च–

एकस्मिन् समासे भिन्ने वा समासे समासासमासयोर्वा नाम्नः प्रातिपदिकस्य न तु पदस्य सारूप्यम्।

उदाहरणम्——

सितकरकररुचिरविभा विभाकराकार, धरणिधर, कीर्तिः।
पौरुषकमला कमला साऽपि तवैवास्ति नान्यस्य।।३६०।।

(सू॰ ११६) **–तदेवं पåचधा मतः।।८२।।**

(सू॰ ११७) **अर्थे सत्यर्थभिन्नानां वर्णानां सा पुनः श्रुतिः।**
यमकम्–

'समरसमरसोय'मित्यादावेकेषामर्थवत्त्वेऽन्येषामनर्थकत्वे भिन्नार्थानामिति न युज्यते वक्तुम् इति अर्थे सतीत्युक्तम्। सेति सरो रस इत्यादि वैलक्षण्येन तेनैव क्रमेण स्थिता।

(सू॰ ११८) **पादतद्भागवृत्तिः तद्यात्यनेकताम्।।८३।।**

प्रथमो द्वितीयादौ, द्वितीयस्तृतीयादौ, तृतीयश्चतुर्थे, प्रथमस्त्रिष्वपीति सप्त। प्रथमो द्वितीये तृतीयश्चतुर्थे प्रथमश्चतुर्थे द्वितीयस्तृतीये इति द्वे तदेवं पादजं नवभेदम्। अर्धावृत्ति श्लोकावृत्तिश्चेति द्वे। द्विधा विभक्ते पादे प्रथमादिपादादिभागः पूर्ववत् द्वितीयादिपादादिभागेषु, अन्तभागोऽन्तभागेष्विति विंशतिर्भेदाः। श्लोकान्तरे हि नासौ भागावृत्तिः। त्रिखण्डे त्रिंशत् चतुःखण्डे चत्वारिंशत्।

प्रथमपादादिगतान्त्यार्धादिभागो द्वितीयपादादिगते आद्यार्धादिभागे यम्यते इत्याद्यन्वर्थतानुसरणेनानेकभेदम्, अन्तादिकम् आद्यन्तिकम् तत्समुच्चयः, मध्यादिकम् आदिमध्यम् अन्तमध्यम् मध्यान्तिकम् तेषां समुच्चयः।

तथा तस्मिन्नेव पादे आद्यादिभागानां मध्यादिभागेषु अनियते च स्थाने आवृत्तिरिति प्रभूततमभेदम्। तदेतत्काव्यान्तर्गड्डुभूतम् इति नास्य भेदलक्षणं कृतम्।

दिङ्मात्रमुदाह्रियते––

सन्नारीभरणोमायमाराध्य विधुशेखरम्।
सन्नारीभरणोऽमायस्ततस्त्वं पृथिवीं जय।।३६१।।
विनायमेनो नयताऽसुखादिना विना यमेनोनयता सुखादिना।
महाजनोऽदीयत मानसादरं महाजनोदी यतमानसादरम्।।३६२।।
स त्वारम्भतोऽवश्यबलं विततारवम्।
सर्वदा रणमानैषीदवानलसमस्थितः।।३६३।।
सत्त्वारम्भरतोऽवश्यमवलम्बितत्तारवम्।
सर्वदारणमानैषी दवानलसमस्थितः।।३६४।।
अनन्तमहिमव्याप्तविश्वां वेधा न वेद याम्।
या च मातेव भजते प्रयते मानवे दयाम्।।३६५।।
यदानतोऽयदानतो नयात्ययं न यात्ययम्।
शिवेहितां शिवे हितां स्मरामितां स्मरामि ताम्।।३६६।।
सरस्वति, प्रसादं मे स्थितिं चित्तसरस्वति,
सर स्वति, कुरु क्षेत्रकुरुक्षेत्र–सरस्वति।।३६७।।
ससार साकं दर्पेण कन्दर्पेण ससारसा।
शरन्नवाना विभ्राणा नाविभ्राणा शरन्नवा।।३६८।।
मधुपरजिपराजित–मानिनीजनमनः सुमनः सुरभि श्रियम्।
अभृत वारितवारिजविप्लवं स्फुटितताम्रतताम्रवणं जगत्।।३६९।।

एवं वैचित्र्यसहस्रैः स्थितमन्यदुन्नेयस्।

(सू० ११९) **वाच्यभेदेन भिन्ना यद् युगपद्भाषणस्पृशः।**
श्लिष्यन्ति शब्दाः श्लेषोऽसावक्षरादिभिरष्टधा।।८४।।

अर्थभेदेन शब्दभेदः इति दर्शने काव्यमार्गे स्वरो न गण्यते इति च नये वाच्यभेदेन भिन्ना अपि शब्दा यद् युगपदुच्चारेण श्लिष्यन्ति भिन्नं स्वरूपमपहनुवते स श्लेषः। स च वर्ण–पद–लिङ्ग–भाषा–प्रकृति–प्रत्यय– विभक्ति–वचनानां भेदादष्टधा। क्रमेणोदाहरणम्––

अलङ्कारः शङ्काकरनरकपालं परिजनो
विशीर्णाङ्गो भृङ्गी वसु च वृष एको बहुवयाः।
अवस्थेयं स्थाणोरपि भवति सर्वामरगुरो–
र्विधौ वक्रे मूर्ध्नि स्थितवति वयं के पुनरमी।।३७०।।

पृथुकार्त्तस्वरपात्रं भूषितनिःशेषपरिजनं देव,

विलसत्करेणुगहनं सम्प्रति सममावयोः सदनम्।।३७१।।

भक्तिप्रह्वविलोकनप्रणयिनी नीलोत्पलस्पर्धिनी
ध्यानालम्बनतां समाधिनिरतैर्नीते हितप्राप्तये।
लावण्यस्य महानिधी रसिकतां लक्ष्मीदृशोस्तन्वती
युष्माकं कुरुतां भवार्तिशमनं नेत्रे तनुर्वा हरेः।।३७२।।

एष वचनश्लेषोऽपि।

महदे सुरसन्धम्मे तमवसमासङ्गमागमाहरणे।
हरबहुसरणं तं चित्तमोहमवसर उमे सहसा।।३७३।।

अयं सर्वाणि शास्त्राणि हृदि ज्ञेषु च वक्ष्यति।
सामर्थ्यकृदमित्राणां मित्राणां च नृपात्मजः।।३७४।।

रजनिरमणमौलेः पादपद्मावलोक–
क्षणसमयपराप्तापूर्वसम्पत्सहस्रम्।
प्रथमनिवहमध्ये जातुचित्त्वत्प्रसादा–
दहमुचितरुचिः स्यान्नन्दिता सा तथा मे।।३७५।।

सर्वस्वं हर सर्वस्य त्वं भवच्छेदतत्परः।
नयोपकारसाम्मुख्यमायासि तनुवर्तनम्।।३७६।।

(सू॰ १२०) **भेदाभावात्प्रकृत्यादेर्भेदोऽपि नवमो वेभत्।**

नवमोऽपीत्यपिर्भिन्नक्रमः।

उदाहरणम्––

योऽसकृत्परगोत्राणां पक्षच्छेदक्षणक्षमः।
शतकोटिदतां बिभ्रद्विबुधेन्द्रः स राजते।।३७७।।

अत्र प्रकरणादिनियमाभावात् दावप्यर्थौ वाच्यौ।

ननु स्वरितादिगुणभेदात् भिन्नप्रयत्नोच्चार्याणां तदभावादभिन्नप्रयत्नोच्चार्याणां च शब्दानां बन्धेऽलङ्कारान्तरप्रतिभोत्पत्तिहेतुः शब्दश्लेषोऽर्थश्लेश्चेति द्विविधोऽप्यर्थालङ्कारमध्ये परिगणितोऽन्यैरिति कथमयं शब्दाऽलङ्कारः।

उच्यते– इह दोषगुणालङ्काराणां शब्दार्थगतत्वेन यो विभागः सः अन्वयव्यतिरेकाभ्यामेव व्यवतिष्ठते। तथा हि– कष्टत्वादिगाढत्वाद्यनुप्रासादयः व्यर्थत्वादिप्रौढ्याद्युपमादयस्तद्भाव– तदभावानुविधायित्वादेव शब्दार्थगतत्वेन व्यवस्थाप्यन्ते।

स्वयं च पल्लवाताम्रभास्वत्करविराजिता। (इत्यभङ्गः),
प्रभातसन्ध्येवास्वापफललुब्धेहितप्रदा।।३७८।।(इति सभङ्गः)

इति द्वावपि शब्दैकसमाश्रयाविति द्वयोरपि शब्दश्लेषत्वमुपपन्नम् न त्वाद्यस्यार्थश्लेषत्वम्। अर्थश्लेषस्य तु स विषयः यत्र शब्दपरिवर्त्तनेऽपि न श्लेषत्वखण्डना यथा।

स्तोकेनोन्नतिमायाति स्नोकेनायात्यधोगतिम्।
अहो सुसदृशी वृत्तिस्तुलाकोटेः खलस्य च।।३७६।।

न चायमुपमाप्रतिभोत्पत्तिहेतुः श्लेषः अपि तु श्लेषप्रतिभोत्पत्तिहेतुरुपमा। तथा हि– यथा 'कमलमिव मुखं मनोज्ञमेतत्कचतितराम्' इत्यादौ गुणसाम्ये क्रियासाम्ये उभयसाम्ये वा उपमा। तथा––

'सकलकलं पुरमेतज्जातं सम्प्रति सुधांशुबिम्बमिव'।

इत्यादौ शब्दमात्रसाम्येऽपि सा युक्तैव।

तथा ह्यु्क्तं रुद्रटेन––

''स्फुटमर्थालङ्कारावेतावुपमासमुच्चयौ किन्तु।
आश्रित्य शब्दमात्रं सामान्यमिहापि सम्भवतः।।इति।।''

न च 'कमलमिव मुखम्' इत्यादिः साधारणधर्मप्रयोगशून्य उपमाविषय इति वक्तुं युक्तं पूर्णोपमाया निर्विषयत्वापत्तेः।

देव, त्वमेव पातालमाशानां त्वं निबन्धनम्।
त्वं चामरमरुद्भूमिरेको लोकत्रयात्मकः।।३८०।।

इत्यादिः श्लेषस्य चोपमाद्यलङ्कारविविक्तोऽस्ति विषय इति। द्वयोर्योगे सङ्कर एव। उपपत्तिपर्यालोचने तु उपमाया एवायं युक्तो विषयः अन्यथा विषयापहार एव पूर्णोपमायाः स्यात्।

न च––

अबिन्दुसुन्दरी नित्यं गलल्लावण्यबिन्दुका।

इत्यादौ विरोधप्रतिभोत्पत्तिहेतुः श्लेषः अपि तु श्लेषप्रतिभोत्पत्तिहेतुर्विरोधः। नह्यत्रार्थद्वयप्रतिपादकः शब्दश्लेषः द्वितीयार्थस्य प्रतिभातमात्रस्य प्ररोहाभावात्। न च विरोधाभास इव विरोधः श्लेषाभासः श्लेषः। तदेवमादिषु वाक्येषु श्लेषप्रतिभोत्पत्तिहेतुरलङ्कारान्तमेव। तथा च––

सद्वंशमुक्तामणिः।।३८१।।
नाल्पः कविरिव स्वल्पश्लोको देव, महान् भवान्।।३८२।।
अनुरागवतीसन्ध्या दिवसस्तत्पुरः सरः।
अहो दैवगतिश्चित्रा तथाऽपि न समागमः।।३८३।।
आदाय चापमचलं कृत्वाऽहीनं गुणं विषमदृष्टिः।
यश्चित्रमच्युतशरो लक्ष्यमभाङ्क्षीन्नमस्तस्मै।।३८४।।

इत्यादावेकदेशविवर्तिरूपक–श्लेष–व्यतिरेक–समासोक्ति–विरोधत्वमुचितम् न तु श्लेषत्वम्।

शब्दश्लेष इति चोच्यते अर्थालङ्कारमध्ये च लक्ष्यते इति कोऽयं नयः। किं च वैचित्र्यमलङ्कार इति य एव कविप्रतिभासंरम्भगोचरस्तत्रैव विचित्रता इति सैवाऽलङ्कारभूमिः। अर्थमुखप्रेक्षित्वमेतेषां शब्दानामिति चेत्, अनुप्रासादीनामपि तथैवेति तेऽप्यर्थालङ्काराः किं नोच्यन्ते। रसादिव्यåजकस्वरूपवाच्यविशेषसव्य– –पेक्षत्वेऽपि ह्यनुप्रासादीनामलङ्कारता। शब्दगुणदोषाणामप्यर्थापेक्षयैव गुणदोषता

अर्थगुणदोषालङ्काराणां शब्दापेक्षयैव व्यवस्थितिरिति तेऽपि शब्दगतत्वेनोच्यन्ताम् । 'विधौ वक्रे मूर्ध्नि' इत्यादौ च वर्णादिश्लेषे एकप्रयत्नोच्चार्यत्वेऽर्थश्लेषत्वं शब्दभेदेऽपि प्रसज्यतामित्येवमादि स्वयं विचार्यम्।

(सू॰ १२१) **तच्चित्रं यत्र वर्णानां खड्गाद्याकृतिहेतुता।।८५।।**

सन्निवेशविशेषेण यत्र न्यस्ता वर्णाः खड्ग–मुरज–पद्माद्याकारमुल्लासयन्ति तच्चित्रं काव्यम्।

कष्टं काव्यमेतदिति दिङ्मात्रं प्रदर्श्यते। उदाहरणम्––

मारारिशक्ररमिभमुखैरासाररंहसा।
सारारब्धस्तवा नित्यं तदार्तिहरणक्षमा।।३८५।।
माता नतानां सङ्घट्टः श्रियां बाधितसम्भ्रमा।
मान्याऽथ सीमा रामाणां शं मे दिश्यादुमादिमा।।३८६।।(खड्गबन्धः)
सरला बहुलारम्भतरलालिबलारवा।
वारलाबहुलामन्दकरलाबहुलामला।।३८७।।(मुरजबन्धः)
भासते प्रतिभासार, रसाभाताहताविभा।
भावितात्मा शुभा वादे देवाभा बत ते सभा।।३८८।।(पद्मबन्धः)
रसासार, रसा सारसायताक्ष, क्षतायसा।
सातावात, तवातासा रक्षतस्त्वस्त्वतक्षर।।३८९।।(सर्वतोभद्रम्)

सम्भविनोऽप्यन्ये प्रभेदाः शक्तिमात्रप्रकाशका न तु काव्यरूपतां दधतीति न प्रदर्श्यन्ते।

(सू॰ १२२) **पुनरुक्तवदाभासो विभिन्नाकारशब्दगा।**
एकार्थतेव

भिन्नरूपसार्थकानर्थकशब्दनिष्ठमेकार्थत्वेन मुखे भासनं पुनरुक्तवदाभासः।

स च––

(सू॰ १२३) **–शब्दस्य–**

सभङ्गाभङ्गरूपकेवलशब्दनिष्ठः।

उदाहरणम्––

अरिवधदेहशरीरः सहसा रथिसूततुरगपादातः।
भाति सदानत्यागः स्थिरतायामवनितलतिलकः।।३९०।।
चकासत्यङ्गनारामाः कौतुकानन्दहेतवः।
तस्य राज्ञः सुमनसो विबुधाः पार्श्ववर्तिनः।।३९१।।

(सू॰ १२४) **–तथा शब्दार्थयोरयम्।।८६।।**

उदाहरणम्––

तनुवपुरजघन्योऽसौ करिकुâजररुधिररक्तखरनखरः।
तेजो धाम महः पृथुमनसामिन्द्रो हरिर्जिष्णुः।।३९२।।

अत्रैकस्मिन् पदे परिवर्त्तिते नालङ्कार इति शब्दाश्रयः अपरस्मिंस्तु परिवर्तितेऽपि, स न हीयते इत्यर्थनिष्ठ इत्युभयालङ्कारोऽयम्।

इति काव्यप्रकाशे शब्दालङ्कारनिर्णयो नाम नवम उल्लासः।।९।।

अथ दशम उल्लासः

(अर्थालङ्कारनिर्णयात्मकः)

अर्थालङ्कारानाह——

(सू॰ १२५) **साधर्म्यमुपमा भेदे**

उपमानोपमेययोरेव न तु कार्यकारणादिकयोः साधर्म्यं भवतीति तयोरेव समानेन धर्मेण सम्बन्ध उपमा। भेदग्रहणमनन्वयव्यवच्छेदाय।

(सू॰ १२६) **पूर्णा लुप्ता च।**

उपमानोपमेयसाधारणधर्मोपमाप्रतिपादकनामुपादाने पूर्णा एकस्य द्वयोस्त्रयाणां वा लोपे लुप्ता।

(पूर्णोपमा)

(सू॰ १२७) **साऽग्रिमा।**

श्रौत्यार्थी च भवेद्वाक्ये समासे तद्धिते तथा।।८७।।

अग्रिमा=पूर्णा।

यथेववादिशब्दा यत्परास्तस्यैवोपमानताप्रतीतिरिति यद्यप्युमानविशेषणान्येते तथापि शब्दशक्तिमहिम्ना श्रुत्यैव षष्ठीवत् सम्बन्धं प्रतिपादयन्तीति तत्सद्भावे श्रौती उपमा।

तथैव 'तत्र तस्यैव' इत्यनेनेवार्थे विहितस्य वतेरुपादाने।

'तेन तुल्यं मुख'मित्यादावुपमेये एव 'तत्तुल्यमस्य' इत्यादौ चोपमाने एव 'इदं च तच्च तुल्य'मित्युभयत्रापि तुल्यादिशब्दानां विश्रान्तिरिति साम्यपर्यालोचनया तुल्यताप्रतीतिरिति साधर्म्यस्यार्थत्वात्तुल्यादिशब्दोपादाने आर्थी, तद्वत् 'तेन तुल्यं क्रिया चेद्वतिरि'त्यनेन विहितस्य वतेः स्थितौ।

'इवेन नित्यसमासो विभक्त्यलोपः पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं चे'ति नित्यसमासे इवशब्दयोगे समासगा।

क्रमेणोदाहरणम्——

स्वप्नेऽपि समरेषु त्वां विजयश्रीर्न मुâचति।
प्रभावप्रभवं कान्तं स्वाधीनपतिका यथा।।३६३।।

चकितहरिणलोललोचनायाः क्रुधि तरुणारुणतारहारिकान्ति।
सरसिजमिदमानं च तस्याःसममिति चेतसि सम्मदं विधत्ते।।३६४।।

अत्यायतैर्नियमकारिभिरुद्धतानां
दिव्यैः प्रभाभिरनपायमयैरुपायैः।
शौरिर्भुजैरिव चतुर्भिरदः सदा यो
लक्ष्मीविलासभवनैर्भुवनं बभार।।३६५।।

अवितथमनोरथपथप्रथनेषु प्रगुणगरिमगीतश्रीः।
सुरतरुसदृशः स भवानभिलषणीयः क्षितीश्वर, न कस्य।।३६६।।

गाम्भीर्यगरिमा तस्य सत्यं गङ्गाभुजङ्गवत्।
दुरालोकः स समरे निदाघाम्बररत्नवत्।।३६७।।

स्वाधीनपतिका कान्तं भजमाना यथा लोकोत्तरचमत्कारभूः तथा जयश्रीस्त्वदासेवनेनेत्यादिना प्रतीयमानेन विना यद्यपि नोक्तेर्वैचित्र्यम् वैचित्र्यं चालङ्कारः तथापि न ध्वनिगुणीभूतव्यङ्ग्यव्यवहारः। न खलु व्यङ्ग्यसंस्पर्शपरामर्शादत्र चारुताप्रतीतिः अपि तु वाच्यवैचित्र्यप्रतिभासादेव। रसादिस्तु व्यङ्ग्योऽर्थोऽलङ्कारन्तरं च सर्वत्राव्यभिचारीत्यगणयित्वैव तदलङ्कारा उदाहृताः। तद्रहितत्वेन तु उदाह्रियमाणा विरसतामावहन्तीति पूर्वापरविरुद्धाभिधानमिति न चोदनीयम्।

(लुप्तोपमा)

(सू॰ १२८) **तद्वद्धर्मस्य लोपे स्यान्न श्रौतो तद्धिते पुनः।**

धर्मः साधारणः। तद्धिते कल्पबादौ त्वार्थ्येव तेन पâच।

उदाहरणम्––

धन्यस्यानन्यसामान्यसौजन्योत्कर्षशालिनः।
करणीयं वचश्चेतः सत्यं तस्यामृतं यथा।।३९८।।

आकृष्टकरवालोऽसौ संपराये परिभ्रमन्।
प्रत्यर्थिसेनया दृष्टः कृतान्तेन समः प्रभुः।।३९९।।

करवाल इवाचारस्तस्य वागमृतोपमा।
विषकल्पं मनो वेत्सि यदि जीवसि तत्सखे।।४००।।

(सू॰ १२९) **उपमानानुपादाने वाक्यगाऽथ समासगा।।८८।।**

सअलकरणपरवीसामसिरिविअरणं ण सरसकव्वस्स।
दीसइ अहव णिसम्मइ सरिसं अंससमेत्तेण।।४०१।।
(सकलकरणपरविश्रामश्रीवितरणं न सरसकाव्यस्य।
दृश्यतेऽथवा निशम्यते सदृशमंशांशमात्रेण।।
इति संस्कृतम्)

कव्वस्सेत्यत्र कव्वसममिति सरिसमित्यत्र च णूणमिति पाठे एषैव समासगा।

(सू॰ १३०) **वादेर्लोपे समासे सा कर्माधारक्यचि क्यङि।**
कर्मकर्त्रोर्णमुलि

वाशब्दः उपमाद्योतक इति वादेरुपमाप्रतिपादकस्य लोपे षट् समासेन कर्मणोऽधिकरणाच्चोत्पन्नेन क्यचा कर्तुः क्यङा कर्मकर्त्रोरुपपदयोर्णमुला च भवेत्। उदाहरणम्–

ततः कुमुदनाथेन कामिनीगण्डपाण्डुना।
नेत्रानन्देन चन्द्रेण माहेन्द्री दिगलङ्कृता।।४०२।।

तथा–

असितभुजगभीषणासिपत्रोरुहरुहिकाहितचित्ततूर्णचारः।
पुलकिततनुरुत्कपोलकान्तिः प्रतिभटविक्रमदर्शनेऽयमासीत्।।४०३।।

पौरं सुतीयति जनं समरान्तरेऽसा–
वन्तः पुरीयति विचित्रचरित्रचुåचुः।
नारीयते समरसीम्नि कृपाणपाणे–
रालोक्य तस्य चरितानि सपत्नसेना।।४०४।।

मृधे निदाघघर्मांशुदर्शं पश्यन्ति तं परे।
स पुनः पार्थसåचारं सåचरत्यवनीपतिः।।४०५।।

(सू॰ १३१) **एतद्विलोपे क्विप्समासगा।।८३।।**

एतयोर्द्धर्म्मवाद्योः। उदाहरणम्–

सविता विधवति विधुरपि सवितरति तथा दिनन्ति यामिन्यः।
यामिनयन्ति दिनानि च सुखदुःखवशीकृते मनसि।।४०६।।

परिपन्थिमनोराज्यशतैरपि दुराक्रमः।
सम्पारायप्रवृत्तोऽसौ राजते राजकुâजरः।।४०७।।

(सू॰ १३२) **धर्मोपमानयोर्लोपे वृत्तौ वाक्ये च दृश्यते।**

टुण्टुण्णन्तो मरिहसि कण्टअकलिआइँ केअइवणाइं।
मालइकुसुमसरिच्छं भमर, भमन्तो ण पाविसिहि।।४०८।।
(टुण्टुणायमानो मरिष्यसि कण्टककलितानि केतकीवनानि।
मालतीकुसुमसदृक्षं भ्रमर, भ्रमन् न प्राप्स्यसि।।
इति संस्कृतम्)

कुसुमेन सममिति पाठे वाक्यगा।

(सू॰ १३३) **क्यचि वाद्यु पमेयासे।**

आसे निरासे––

अरातिविक्रमालोकविकस्वरविलोचनः।
कृपाणोदग्रदोर्दण्डः स सहस्रायुधीयति।।४०६।।

अत्रात्मा उपमेयः।

(सू॰ १३४) **त्रिलोपे च समासगा।।६०।।**

त्रयाणां वादिधर्मोपमानानाम्। उदाहरणम्––

तरुणिमनि कृतावलोकना ललितविलासवितीर्णविग्रहा।
स्मरशरविसराचितान्तरा मृगनयना हरते मुनेर्मनः।।४१०।।

अत्र सप्तम्युपमानेत्यादिना यदा समासलोपौ भवस्तदेदमुदाहरणम्।

क्रूरस्याचारस्यायः शूलतयाऽध्यवसायात् अयः शूलेनान्विच्छति आयःशूलिक इत्यतिशयोक्तिर्न्न तु क्रूराचारोपमेय–तैक्ष्ण्यधर्म–वादीनां लोपे त्रिलोपेयमुपमा।

(उपमाभेदपरिगणना)

एवमेकोनविंशतिर्लुप्ताः पूर्णाभिः सह पâचविंशतिः।
अनयेनेव राज्यश्रीर्दैन्येनेव मनस्विता।
मम्लौ साऽथ विषादेन पद्मिनीव हिमाम्भसा।।४११।।

इत्यभिन्ने साधारणे धर्मे।

ज्योत्स्नेव नयनानन्दः सुरेव मदकारणम्।
प्रभुतेव समाकृष्टसर्वलोका नितम्बिनी।।४१२।।

इति भिन्ने च तस्मिन् एकस्यैव बहूपमानोपादाने मालोपमा।

यथोत्तरमुपमेयस्योपमानत्वे पूर्ववदभिन्नाभिन्नधर्मत्वे––

अनवरतकनकवितरणजललवभृतकरतरङि्गतार्थिततेः।
भणितिरिव मतिर्मतिरिव चेष्टा चेष्टेव कीर्तिरतिविमला।।४१३।।
मतिरिव मूर्तिर्मधुरा मूर्तिरिव सभा प्रभावचिता।
तस्य सभेव जयश्रीः शक्या जेतुं नृपस्य न परेषाम्।।४१४।।

इत्यादिका रशनोपमा च न लक्षिता एवंविधवैचित्र्यसहस्रसंभवात् उक्तभेदानतिक्रमाच्च।

(सू॰ १३५) **उपमानोपमेयत्वे एकस्यैवैकवाक्यगे।**
अनन्वयः।

उपमानान्तरसम्बन्धाभावोऽनन्वयः। उदाहरणम्––

न केवलं भाति नितान्तकान्तिर्नितम्बिनी सैव नितम्बिनीव।
यावद्विलासायुधलास्यवासास्ते तद्विलासा इव तद्विलासाः।।४१५।।

(सू॰ १३६) **विपर्यास उपमेयोपमा तयोः।**

तयोरुपमानोपमेययोः परिवृत्तिः अर्थाद्वाक्यद्वये इतरोपमानव्यच्छेदपरा उपमेयेनोपमा इति उपमेयोपमा। उदाहरणम्––

कमलेव मतिर्मतिरिव कमला तनुरिव विभा विभेव तनुः।
धरणीव धृतिर्धृतिरिव धरणी सततं विभाति बत यस्य।।४१६।।

(सू॰ १३७) **संभावनमथोत्प्रेक्षा प्रकृतस्य समेन यत्।**

समेन उपमानेन। उदाहरणम्––

उन्मेषं यो मम न सहते जातिवैरी निशाया–
मिन्दोरिन्दीवरदलदृशा तस्य सौन्दर्यदर्पः।
नीतः शान्तिं प्रसभमनया वक्त्रकान्त्येति हर्षा–
ल्लग्ना मन्ये ललिततनु, ते पादयोः पद्मलक्ष्मीः।।४१७।।
लिम्पतीव तमोऽङ्गानि वर्षतीवाåजनं नभः।
असत्पुरुषसेवेव दृष्टिर्विफलतां गता।।४१८।।

इत्यादौ व्यापनादि लेपनादिरूपतया संभावितम्।

(सू॰ १३८) **ससन्देहस्तु भेदोक्तौ तदनुक्तौ च संशयः।।६२।।**

भेदोक्तौ यथा––

अयं मार्तण्डः किं? स खलु तुरगैः सप्तभिरितः
कृशानुः किं? सर्वाः प्रसरति नैष नियतम्।
कृतान्तः किं? साक्षान्महिषवहनोऽसाविति चिरं
समालोक्याजौ त्वां विदधति विकल्पान्प्रतिभटाः।।४१९।।

भेदोक्तावित्यनेन न केवलमयं निश्चयगर्भो यावन्निश्चयान्तोऽपि सन्देहः स्वीकृतः। यथा––

इन्दुः किं क्व कलङ्कः सरसिजमेतत्किमम्बु कुत्र गतम्।
ललितसविलासवचनैर्मुखमिति हरिणाक्षि, निश्चितं परतः।।४२०।।

किन्तु निश्चयगर्भ इव नात्र निश्चयः प्रतीयमान इति उपेक्षितो भट्टोद्भटेन। तदनुक्तौ यथा——

अस्याः सर्गविधौ प्रजापतिरभूच्चन्द्रो नु कान्तिप्रदः
शृङ्गारैकरसः स्वयं नु मदनो मासो नु पुष्पाकरः।
वेदाभ्यासजडः कथन्नु विषयव्यावृत्तकौतूहलो
निर्मातुं प्रभवेन्मनोहरमिदं रूपं पुराणो मुनिः।।४२१।।

(सू॰ १३९) **तद्रूपकमभेदो य उपमानोपमेययोः।**

अतिसाम्यादनपह्नुतभेदयोरभेदः।

(सू॰ १४०) **समस्तवस्तुविषयं श्रौता आरोपिता यदा।।९३।।**

आरोपविषया इव आरोप्यमाणा यदा शब्दोपात्तास्तदा समस्तानि वस्तूनि विषयोऽस्येति समस्तवस्तुविषयम्। आरोपिता इति बहुवचनमविवक्षितम्।

यथा——

ज्योत्स्नाभस्मच्छुरणधवला बिभ्रती तारकास्थी–
न्यन्तर्द्धानव्यसनरसिका रात्रिकापालिकीयम्।
द्वीपाद् द्वीपं भ्रमति दधती चन्द्रमुद्राकपाले
न्यस्तं सिद्धाåजनपरिमलं लाåछनस्य च्छलेन।।४२२।।

अत्र पादत्रये अन्तर्द्धानव्यसनरसिकत्वमारोपितधर्म एवेति रूपकपरिग्रहे साधकमस्तीति तत्सङ्कराशङ्का न कार्या।

(सू॰ १४१) **श्रौता आर्थाश्च ते यस्मिन्नेकदेशविवर्ति तत्।**

केचिदारोप्यमाणाः शब्दोपात्ताः केचिदर्थसामर्थ्यादवसेयाः इत्येकदेशविवर्त्तनात् एकदेशविवर्ति। तथा——

जस्स रणन्तेउरए करे कुणन्तस्स मण्डलग्गलअम्।
रससंमुहीवि सहसा परंमुही होइ रिउसेणा।।४२३।।
(यस्य रणान्तःपुरे करे कुर्वतो मण्डलाग्रलताम्।
रससंमुख्यपि सहसा पराङ्मुखी भवति रिपुसेना।।
इति संस्कृतम्)

अत्र रणस्यान्तःपुरत्वमारोप्यमाणं शब्दोपात्तम् मण्डलाग्रलतायाः नायिकात्वम् रिपुसेनायाश्च प्रतिनायिकात्वम् अर्थसामर्थ्यादवसीयते इत्येकदेशे विशेषेण वर्त्तनादेशविवर्ति।

(सू॰ १४२) **साङ्गमेतत्।**

उक्तद्विभेदं सावयवम्।

(सू॰ १४३) **निरङ्गन्तु शुद्धम्**

यथा——

कुरङ्गीवाङ्गानि स्तिमितयति गीतध्वनिषु यत्
सखीं कान्तोदन्तं श्रुतमपि पुनः प्रश्नयति यत्।
अनिद्रं यच्चान्तः स्वपिति तदहो वेद्म्यभिनवां
प्रवृत्तोऽस्याः सेक्तुं हृदि मनसिजः प्रेमलतिकाम्।।४२४।।

(सू० १४४) **माला तु पूर्ववत्।।६४।।**

मालोपमायामिवैकस्मिन् बहव आरोपिताः।

यथा––

सौन्दर्यस्य तरङ्गिणी तरुणिमोत्कर्षस्य हर्षोद्गमः
कान्तेः कार्मणकर्म नर्मरहसामुल्लासनावासभूः।
विद्या वक्रगिरां विधेरनवधिप्रावीण्यसाक्षात्क्रिया
बाणाः पåच शिलीमुखस्य ललनाचूडामणिः सा प्रिया।।४२५।।

(सू० १४५) **नियतारोपणोपायः स्यादारोपः परस्य यः।**
तत्परम्परितं श्लिष्टे वाचके भेदभाजि वा।।६५।।

यथा––

विद्वन्मानसहंस, वैरिकमलासंकोचदीप्तद्युते,
दुर्गामार्गणनीललोहित, समित्स्वीकारवैश्वानर,
सत्यप्रीतिविधानदक्ष, विजयप्राग्भावभीम, प्रभो,
साम्राज्यं वरवीर, वत्सरशतं वैरिåचमुच्चैः क्रियाः।।४२६।।

अत्र मानसमेव मानसम् कमलायाः सङ्कोच एव कमलानामसङ्कोचः दुर्गाणाममार्गणमेव दुर्गायाः मार्गणम् समितां स्वीकार एव समिधां स्वीकारः सत्ये प्रीतिरेव सत्यामप्रीतिः विजयः पराभव एव विजयोऽर्जुनः एवमारोपणनिमित्तो हंसादेरारोपः।

यद्यपि शब्दार्थालङ्कारोऽयमित्युक्तं वक्ष्यते च तथापि प्रसिद्ध्यनुरोधा दत्रोक्तः एकदेशविवर्ति हीदमन्यैरभिधीयते।

भेदभाजि यथा––

आलानं जयकुåजरस्य दृषदां सेतुर्विपद्वारिधेः
पूर्वाद्रिः करवालचण्डमहसो लीलोपधानं श्रियः।
संग्रामामृतसागरप्रमथनक्रीडाविधौ मन्दरो
राजन्, राजति वीरवैरिवनितावैधव्यदस्ते भुजः।।४२७।।

अत्र जयादेर्भिन्नशब्दवाच्यस्य कुåजरत्वाद्यारोपे भुजस्य आलानत्वाद्यारोपो युज्यते।

अलौकिकमहालोकप्रकाशितजगत्त्रयः।
स्तूयते देव, सद्वंशमुक्तारत्नं न कैर्भवान्।।४२८।।

निरवधि च निराश्रयं च यस्य स्थितमनिवर्त्तितकौतुकप्रपåचम्।
प्रथम इह भवान् स कूर्ममूर्तिर्जयति चतुर्दशलोकवल्लिकन्दः।।४२६।।

इति च अमालारूपकमपि परम्परितं द्रष्टव्यम्।

किसलयकरैर्लतानां करकमलैः कामिनां मनो जयति।
नलिनीनां कमलमुखैर्मुखेन्दुभिर्योषितां मदनः।।४३०।।

इत्यादिरशनारूपकं न वैचित्र्यवदिति न लक्षितम्।

(सू॰ १४६) **प्रकृतं यन्निषिध्यान्यत्साध्यते सा त्वपह्नुतिः।**

उपमेयमसत्यं कृत्वा उपमानं सत्यतया यत्स्थाप्यते सा त्वपह्नुतिः।

उदाहरणम्——

अवाप्तः प्रागल्भ्यं परिणतरुचः शैलतनये,
कलङ्को नैवायं विलसति शशाङ्कस्य वपुषि।
अमुष्येयं मन्ये विगलदमृतस्यन्दशिशिरे
रतिश्रान्ता शेते रजनिरमणी गाढमुरसि।।४३१।।

इत्थं वा——

बत सखि, कियदेतत् पश्य वैरं स्मरस्य
प्रियविरहकृशेऽस्मिन् रागिलोके तथा हि।
उपवनसहकारोद्भासिभृङ्गच्छलेन
प्रतिविशिखमनेनोट्टङ्कितं कालकूटम्।।४३२।।

अत्र हि न सभृङ्गाणि सहकाराणि अपि तु सकालकूटाः शरा इति प्रतीतिः।

एवं वा——

अमुष्मिँल्लावण्यामृतसरसि नूनं मृगदृशः
स्मरः शर्वप्लुष्टः पृथुजघनभागे निपतितः।
यदङ्गाङ्गाराणां प्रशमपिशुना नाभिकुहरे
शिखाधूमस्येयं परिणमति रोमावलिवपुः।।४३३।।

अत्र न रोमावलिः धूमशिखेयमिति प्रतिपत्तिः एवमियं भङ्ग्यन्तरैरप्यूह्या।

(सू॰ १४७) **श्लेषः स वाक्ये एकस्मिन् यत्रानेकार्थता भवेत्।।९६।।**

एकार्थप्रतिपादकानामेव शब्दानां यत्रानेकोऽर्थः स श्लेषः।

उदाहरणम्——

उदयमयते दिङ्मालिन्यं निराकुरुतेतरां
नयति निधनं निद्रामुद्रां प्रवर्त्तयति क्रियाः।
रचयतितरां स्वैराचारप्रवर्त्तनकर्त्तनं
बत बत लसत्तेजः पुåजो विभाति विभाकरः।।४३४।।

अत्राभिधाया नियन्त्रणात् द्वावप्यर्कभूपौ वाच्यौ।

(सू॰ १४८) **परोक्तिर्भेदकैः श्लिष्टैः समासोक्तिः**

प्रकृतार्थप्रतिपादकवाक्येन श्लिष्टविशेषणमाहात्म्यात् न विशेषस्य सामर्थ्यादपि यत् अप्रकृतस्यार्थस्याभिधानं सा समासेन संक्षेपेणार्थद्वयकथनात्समासोक्तिः। उदाहरणम्——

लहिऊण तुज्झ बाहुप्फंसं जीए स कोवि उल्लासो
जअलच्छी तुह विरहे ण हूज्जला दुव्वला णं सा।।४३५।।

(लब्ध्वा तव बाहुस्पर्शं यस्याः स कोऽप्युल्लासः।
जयलक्ष्मीस्तव विरहे न खलूज्ज्वला दुर्बला ननु सा।।
इति संस्कृतम्)

अत्र जयलक्ष्मीशब्दस्य केवलं कान्तावाचकत्वं नास्ति।

(सू॰ १४६) **निदर्शना।**

अभवन् वस्तुसम्बन्ध उपमापरिकल्पकः।।६७।।

निदर्शनं दृष्टान्तकरणम्। उदाहरणम्——

क्व सूर्यप्रभवो वंशः क्व चाल्पविषया मतिः।
तितीर्षुर्दुस्तरं मोहादुडुपेनास्मि सागरम्।।४३६।।

अत्रोडुपेन सागरतरणमिव मन्मत्या सूर्यवंशवर्णनमित्युपमायां पर्यवस्यति।
यथा वा——

उदयति विततोर्ध्वरश्मिरज्जावहिमरुचौ हिमधाम्नि याति चास्तम्।
वहति गिरिरयं विलम्बिघण्टाद्वयपरिवारितवारणेन्द्रलीलाम्।।४३७।।

अत्र कथमन्यस्य लीलामन्यो वहतीति तत्सदृशीमित्युपमायां पर्यवसानम्।

दोर्भ्यां तितीर्षति तरङ्गवतीभुजङ्ग–
मादातुमिच्छति करे हरिणाङ्कबिम्बम्।
मेरुं लिलङ्घयिष्यति ध्रुवमेव देव,
यस्ते गुणान् गदितुमुद्यममादधाति।।४३८।।

इत्यादौ मालारूपाऽप्येषा द्रष्टव्या।

(सू॰ १५०) **स्वस्वहेत्वन्वयस्योक्तिः क्रिययैव च साऽपरा।**

क्रिययैव स्वस्वरूप–स्वकारणयोः सम्बन्धो यदवगम्यते साऽपरा निदर्शना, यथा——

उन्नतं पदमवाप्य यो लघुर्हेलयैव स पतेदिति ब्रुवन्।
शैलशेखरगतो दृषत्कणश्चारुमारुतधुतः पतत्यधः।।४३६।।

अत्र पातक्रियया पतनस्य लाघवे सति उन्नतपदप्राप्तिरूपस्य च सम्बन्धः ख्यायते।

(सू॰ १५१) **अप्रस्तुतप्रशंसा या सा सैव प्रस्तुताश्रया।।६८।।**

अप्राकरणिकस्याभिधानेन प्राकरणिकस्याक्षेपोऽस्तुतप्रशंसा।

(सू॰ १५२) **कार्ये निमित्ते सामान्ये विशेषे प्रस्तुते सति।**

तदन्यस्य वचस्तुल्ये तुल्यस्येति च पåचधा।।६६।।

तदन्यस्य कारणादेः।

क्रमेणोदाहरणम्——

याताः किन्न मिलन्ति सुन्दरि, पुनश्चिन्ता त्वया मत्कृते
नो कार्या नितरां कृशाऽसि कथयत्येवं सबाष्पे मयि।
लज्जामन्थरतारकेण निपतत्पीताश्रुणा चक्षुषा
दृष्ट्वा मां हसितेन भाविमरणोत्साहस्तया सूचितः।।४४०।।

अत्र प्रस्थानात्किमिति निवृत्तोऽसीति कार्ये पृष्टे कारणमभिहितम्।

राजन्, राजसुता न पाठयति मां देव्योऽपि तूष्णीं स्थिताः
कुब्जे, भोजय मां कुमार, सचिवैर्नाद्यपि किं भुज्यते।
इत्थं नाथ, शुकस्तवारिभवने मुक्तोऽध्वगैः पåजरात्
चित्रस्थानवलोक्य शून्यवलभावेकैकमाभाषते।।४४१।।

अत्र प्रस्थानोद्यतं भवन्तं ज्ञात्वा सहसैव त्वदरयः पलाय्य गता इति कारणे प्रस्तुते कार्यमुक्तम्।

एतत्तस्य मुखात्कियत् कमलिनीपत्रे कणं वारिणो
यन्मुक्तामणिरित्यमंस्त स जडः शृण्वन् यदस्मादपि।
अङ्गुल्यग्रलघुक्रियाप्रविलयिन्यादीयमाने शनैः
कुत्रोड्डीय गतो ममेत्यनुदिनं निद्राति नान्तः शुचा।।४४२।।

अत्रास्थाने जडानां, ममत्संभावना भवतीति सामान्ये प्रस्तुते विशेषः कथितः।

सुहृद्वधुबाष्पजलप्रमार्जनं करोति वैरप्रतियातनेन यः।
स एव पूज्यः स पुमान् स नीतिमान् सुजीवितं तस्य स भाजनं श्रियः।।४४३

अत्र कृष्णं निहत्य नरकासुरवधनां यदि दुःखं प्रशमयसि तत् त्वमेव श्लाघ्यं इति विशेषे प्रकृते सामान्यमभिहितम्।

तुल्ये प्रस्तुते तुल्याभिधाने त्रयः प्रकाराः श्लेषः समासोक्तिः सादृश्यमात्रं वा तुल्यात्तुल्यस्य हि आक्षेपे हेतुः।

क्रमेणोदाहरणम्——

पुंस्त्वादपि प्रविचलेद्यदि यद्यधोऽपि
यायाद्यदि प्रणयने न महानपि स्यात्।
अभ्युद्धरेत्तदपि विश्वमितीदृशीयं
केनापि दिक् प्रकटिता पुरुषोत्तमेन।।४४४।।

येनास्यभ्युदितेन चन्द्र, गमितः क्लान्ति रवौ तत्र ते
युज्यत प्रतिकर्त्तुमेव न पुनस्तस्यैव पादग्रहः।
क्षीणेनैतदनुष्ठितं यदि ततः किं लज्जसे नो मना–
गस्त्येवं जडधामता तु भवतो यद्व्योम्नि विस्फूर्जसे।।४४५।।

आदाय वारि पतितः सरितां मुखेभ्यः
किन्तावदर्जितमनेन दुरर्णवेन।
क्षारीकृतं च वडवादहने हुतं च
पातालकुक्षिकुहरे विनिवेशितं च।।४४६।।

इयं च क्वचित् वाच्ये प्रतीयमानार्थाऽनध्यारोपेणैव भवति यथा——

अब्धेरम्भः स्थगितभुवनाभोगपातालकुक्षेः

पोतोपाया इह हि बहवो लङ्घनेऽपि क्षमन्ते।
आहो रिक्तः कथमपि भवेदेष दैवात्तदानीं
को नाम स्यादवटकुहरालोकनेऽप्यस्य कल्पः।।४४७।।

क्वचिदध्यारोपेणैव यथा——
कस्त्वं भोः? कथयामि दैवहतकं मां विद्धि शाखोटकं
वैराग्यादिव वक्षि साधु विदितं कस्मादिदं कथ्यते।
वामेनात्र वटस्तमध्वगजनः सर्वात्मना सेवते
न च्छायाऽपि परोपकारकरणे मार्गस्थितस्यापि मे।।४४८।।

क्वचिदंशेष्वध्यारोपेण यथा——
सोऽपूर्वो रसनाविपर्ययविधिस्तत्कर्णयोश्चापलं
दृष्टिः सा मदविस्मृतस्वरपरदिक् किंभूयसोक्तेन वा।
सर्वं विस्मृतवानसि भ्रमर, हे यद्वारणोऽद्याप्यसौ
अन्तः शून्यकरो निषेव्यत इति भ्रातः, क एष ग्रहः।।४४६।।
अत्र रसनाविपर्यासः शून्यकरत्वं च भ्रमरस्यासेवने न हेतुः कर्णचापलं तु हेतुः मदः प्रत्युत सेवने निमित्तम्।

(सू॰ १५३) **निर्गीयाध्यवसानन्तु प्रकृतस्य परेण यत्।**
प्रस्तुतस्य यदन्यत्वं यद्यर्थोक्तौ च कल्पनम्।।१००।।
कार्यकारणयोर्यश्च पौर्वापर्यविपर्ययः।
विज्ञेयाऽतिशयोक्तिः सा–
उपमानेनान्तनिगीर्णस्योपमेयस्य यदध्यवसानं सैका, यथा——
कमलमनम्भसि कमले च कुवलये तानि कनकलतिकायाम्।
सा च सुकुमारसुभगेत्युत्पातपरम्परया केयम्।।४५०।।
अत्र मुखादि कमलादिरूपतयाऽध्यवसितम्

यच्च तदेवान्यत्वेनाध्यवसीयते साऽपरा यथा——
अण्णं लडहत्तणअं अण्ण विआ का वि वत्तणच्छाआ।
सामा सामण्णपआवइणो रेह च्चिअ ण होई।।४५१।।
(अन्यं यत्सौकुमार्यमन्यैव च काऽपि वर्तनच्छाया।
श्यामा सामान्यप्रजापतेः रेखैव च न भवति।।
इति संस्कृतम्)

यद्यर्थस्य यदिशब्देन चेच्छब्देन वा उक्तौ यत्कल्पनम् (अर्थादसम्भविनोऽर्थस्य) सा तृतीया। यथा——
राकायामकलङ्कं चेदमृतांशोर्भवेद्वपुः।
तस्या मुखं तदा साम्यपराभवमवाप्नुयात्।।४५२।।

कारणस्य शीघ्रकारितां वक्तुं कार्यस्य पूर्वमुक्तौ चतुर्थी यथा–
हृदयमधिष्ठितमादौ मालत्याः कुसुमचापबाणेन।
चरमं रमणीवल्लभ, लोचनविषयं त्वया भजता।।४५३।।

(सू॰ १५४) **–प्रतिवस्तुपमा तु सा।।१०१।।**
सामान्यस्य द्विरेकस्य यत्र वाक्यद्वये स्थितिः।

साधारणो धर्मः उपमेयवाक्ये उपमानवाक्ये च कथितपदस्य दुष्टतयाऽभिहितत्वात् शब्दभेदेन यदुपादीयते सा वस्तुनो वाक्यार्थस्योपमानत्वात् प्रतिवस्तूपमा। यथा––
देवीभावं गमिता परिवारपदं कथं भजत्वेषा।
न खलु परिभोगयोग्यं दैवतरूपाङ्कितं रत्नम्।।४५४।।
यदि दहत्यनलोऽत्र किमद्भुतं यदि च गौरवमद्रिषु किन्ततः।
लवणमम्बु सदैव महोदधेः प्रकृतिरेव सतामविषादिता।।४५५।।
इत्यादिका मालाप्रतिवस्तूपमा द्रष्टव्या। एवमन्यत्राप्यनुसर्त्तव्यम्।

(सू॰ १५५) **दृष्टान्तः पुनरेतेषां सर्वेषां प्रतिबिम्बनम्।।१०२।।**

एतेषां साधारणधर्मादीनां दृष्टोऽन्तो निश्चयो यत्र स दृष्टान्तः।
त्वयि दृष्ट एव तस्या निर्वाति मनो मनोभवज्वलितम्।
आलोके हि हिमांशोर्विकसति कुसुमं कुमुद्वत्याः।।४५६।।
एष साधर्म्येण वैधर्म्येण तु––
तवाहवे साहसकर्मशर्मणः करं कृपाणान्तिकमानिनीषतः।
भटाः परेषां विशरारुतामगुः दधत्यवाते स्थिरतां हि पांसवः।।४५७।।

(सू॰ १५६) **सकृद्वृत्तिस्तु धर्मस्य प्रकृताप्रकृतात्मनाम्।**
सैव क्रियासु बह्वीषु कारकस्येति दीपकम्।।१०३।।

प्राकरणिकाप्राकरणिकानामर्थादुपमानोपमेयानां धर्मः क्रियादिः एकवारमेव यदुपादीयते तत् एकस्थस्यैव समस्तवाक्यदीपनाद्दीपकम्, यथा––
किवणाणं धणं णाआणं फणमणी केशराईं सीहाणं।
कुलवालिआण त्थणआ कुतो छिप्पन्ति अमुआणम्।।४५८।।
(कृपणानां धनं नागानां फणमणिः केसराः सिंहानाम्।
कुलबालिकानां स्तनाः कुतः स्पृश्यन्तेऽमृतानाम्।।
इति संस्कृतम्)

कारकस्य च बह्वीषु क्रियासु सकृद्वृत्तिर्दीपकम्, यथा––
स्विद्यति कूणति वेल्लति विचलति निमिषति विलोकयति तिर्यक्।
अन्तर्नन्दति चुम्बितुमिच्छति नवपरिणया वधूः शयने।।४५९।।

(सू॰ १५७) **मालादीपकमाद्यं चेद्यथोत्तरगुणावहम्।**

पूर्वेण पूर्वेण वस्तुना उत्तरमुत्तरं चेदुपक्रियते तन्मालादीपकं, यथा——

संग्रामाङ्गणमागतेन भवता चापे समारोपिते
देवाकर्णय येन येन सहसा यद्यत्समासादितम्।
कोदण्डेन शराः शरैररिशिरस्तेनापि भूमण्डलं
तेन त्वं भवता च कीर्त्तिरतुला कीर्त्या च लोकत्रयम्।।४६०।।

(सू॰ १५८) **नियतानां सकृद्धर्मः सा पुनस्तुल्ययोगिता।।१०४।।**

नियतानां प्राकरणिकानामेव अप्राकरणिकानामेव वा, क्रमेणोदाहरणम्——

पाण्डुक्षामं वदनं हृदयं सरसं तवालसं च वपुः।
आवेदयति नितान्तं क्षेत्रियरोगं सखि, हृदन्तः।।४६१।।
कुमुदकमलनीलनीरजालिर्ललितविलासजुषोर्दृशोः पुरः का।
अमृतममृतरश्मिरम्बुजन्म प्रतिहतमेकपदे तवाननस्य।।४६२।।

(सू॰ १५९) **उपमानाद्यदन्यस्य व्यतिरेकः स एव सः।**

अन्यस्योपमेयस्य व्यतिरेक आधिक्यम्।

क्षीणः क्षीणोऽपि शशी भूयो भूयोऽभिवर्धते सत्यम्।
विरम प्रसीद सुन्दरि, यौवनमनिवर्ति यातं नु।।४६३।।

इत्यादावुपमानस्योपमेयादाधिक्यमिति केनचिदुक्तं तदयुक्तमत्र यौवनगतास्थैर्याधि— —क्यं हि विवक्षितम्।

(सू॰ १६०) **हेत्वोरुक्तावनुक्तीनां त्रये साम्ये निवेदिते।।१०५।।**
शब्दार्थाभ्यामथाक्षिप्ते श्लिष्टे तद्वत्त्रिरष्ट तत्।

व्यतिरेकस्य हेतुः उपमेयगतमुत्कर्षनिमित्तम् उपमानगतमपकर्षकारणम्। तयोर्द्वयोरुक्तिः। एकतरस्य द्वयोर्वा अनुक्तिरित्यनुक्तित्रयम्। एतद्भेदचतुष्टयमुपमानोपमेयभावे शब्देन प्रतिपादिते आर्थेन च क्रमेणोक्ताश्चत्वार एव भेदाः आक्षिप्ते चौपम्ये तावन्तः एव, एवं द्वादश। एते श्लेषेऽपि भवन्तीति चतुर्विंशतिर्भेदाः।

क्रमेणोदाहरणम्——

असिमात्रसहायस्य प्रभूतारिपराभवे।
अन्यतुच्छजनस्येव न स्मयोऽस्य महाधृतेः।।४६४।।

अत्रैव तुच्छेति महाधृतेरित्यनयोः पर्यायेण युगपद्वाऽनुपादानेऽन्यत् भेदत्रयम्। एवमन्येष्वपि द्रष्टव्यम् अत्रेवशब्दस्य सद्भावच्छाब्दमौपम्यम्।

असिमात्रसहायोऽपि प्रभूतारिपराभवे।
नैवान्यतुच्छजनवत्सगर्वोऽयं महाधृतिः।।४६५।।

अत्र तुल्यार्थे वतिरित्यार्थमौपम्यम्।

इयं सुनयना दासीकृतामरसश्रिया।
आनेनाकलङ्केन जयतीन्दुं कलङ्किनम्।।४६६।।

अत्रेवादितुल्यादिपदविहरेण आक्षिप्तैवोपमा।

जितेन्द्रियतया सम्यग्विद्यावृद्धनिषेविणः।
अतिगाढगुणस्यास्य नाब्जवद्भङ्गुरा गुणाः।।४६७।।

अत्रेवार्थे वतिः गुणशब्दः श्लिष्टः शाब्दमौपम्यम्।

अखण्डमण्डलः श्रीमान् पश्यैष पृथिवीपतिः।
न निशाकरवज्जातु कलावैकल्यमागतः।।४६८।।

अत्र तुल्यार्थे वतिः कलाशब्दः श्लिष्टः।

मालाप्रतिवस्तूपमावत् मालाव्यतिरेकोऽपि सम्भवति तस्यापि भेदा एवमूह्याः दिङ्मात्रमुदाह्रियते यथा——

हरवन्न विषमदृष्टिर्हरिवन्न विभो विधूतविततवृषः।
रविवन्न चातिदुःसहकरतापितभूः कदाचिदसि।।४६९।।

अत्र तुल्यार्थे वतिः विषमादयश्च शब्दाः श्लिष्टाः।

नित्योदितप्रतापेन त्रियामामीलितप्रभः।
भास्वताऽनेन भूपेन भास्वानेष विनिर्जितः।।४७०।।

अत्र ह्याक्षिप्तैवोपमा भास्वतेति श्लिष्टः। यथा वा——

स्वच्छात्मतागुणसमुल्लसितेन्दुबिम्बं
बिम्बप्रभाधरमकृत्रिमहृद्यगन्धम्।
यूनामतीव पिबतां रजनीषु यत्र
तृष्णां जहार मधु नाननमङ्गनानाम्।।४७१।।

अत्रेवादीनां तुल्यादीनां च पदानामभावेऽपि श्लिष्टविशेषणैराक्षिप्तैवोपमा प्रतीयते एवâंजातीयकाः श्लिष्टोक्तियोग्यस्य पदस्य पृथगुपादानेऽन्येऽपि भेदाः सम्भवन्ति तेऽप्यनयैव दिशा द्रष्टव्याः।

(सू॰ १६१) **निषेधो वक्तुमिष्टस्य यो विशेषाभिधित्सया।।१०६।।**
वक्ष्यमाणोक्तविषयः स आक्षेपो द्विधा मतः।

विवक्षितस्य प्राकरणिकत्वादनुपसर्जनीकार्यस्य अशक्यवक्तव्यत्वमतिप्रसिद्धत्वं वा विशेषं वक्तुं निषेधो निषेध इव यः स वक्ष्यमाणविषय उक्तविषयश्चेति द्विधा आक्षेपः। क्रमेणोदाहरणम्——

ए एहिं किंपि कीएवि कएण णिक्किव भणामि अलमहवा।
अविआरिकसज्जारम्भआरिणी मरउ ण भणिस्सम्।।४७२।।
(ए एहि किमपि कस्या अपि कृते निष्कृप, भणामि अलमथवा।
अविचारितकार्यारम्भकारिणी म्रियतां न भणिष्यामि।।
इति संस्कृतम्)

ज्यात्स्ना मौक्तिकदाम चन्दनरसः शीतांशुकान्तद्रवः
कर्पूरं कदली मृणालवलयान्यम्भोजिनीपल्लवाः।

अन्तर्मानसमास्त्वया प्रभवता तस्याः स्फुलिङ्गोत्कर–
व्यापाराय भवन्ति हन्त किमनेनोक्तेन न ब्रूमहे।।४७३।।

(सू॰ १६२) **क्रियायाः प्रतिषेधेऽपि फलव्यक्तिर्विभावना।।१०७।।**

हेतुरूपक्रियाया निषेधेऽपि तत्फलप्रकाशनं विभावना यथा––

कुसुमितलताभिरहताऽप्यधत्तरुजमलिकुलैरदष्टाऽपि।
परिवर्त्तते स्म नलिनीलहरीभिरलोलिताऽप्यघूर्णत सा।।४७४।।

(सू॰ १६३) **विशेषोक्तिरखण्डेषु कारणेषु फलावचः।**

मिलितेष्वपि कारणेषु कार्यस्याकथनं विशेषोक्तिः। अनुक्तनिमित्ता उक्तनिमित्ता अचिन्त्यनिमित्ता च। क्रमेणोदाहरणम्––

निद्रानिवृत्तावुदिते द्युरत्ने सखीजने द्वारपदं पराप्ते।
श्लथीकृताश्लेषरसे भुजङ्गे चचाल नालिङ्गतोऽङ्गना सा।।४७५।।

कर्पूर इव दग्धोऽपि शक्तिमान् यो जने जने।
नमोऽस्त्ववार्यवीर्याय तस्मै मकरकेतवे।।४७६।।

स एकस्त्रीणि जयति जगन्ति कुसुमायुधः।
हरताऽपि तनुं यस्य शंभुना न बलं हृतम्।।४७७।।

(सू॰ १६४) **यथासंख्यं क्रमेणैव क्रमिकाणां समन्वयः।।१०८।।**

एकस्त्रिधा वससि चेतसि चित्रमत्र
देव, द्विषां च विदुषां च मृगीदृशां च।
तापं च सम्मदरसं च रतिं च पुष्णन्
शौर्योष्मणा च विनयेन च लीलया च।।४७८।।

(सू॰ १६५) **सामान्यं वा विशेषो वा तदन्येन समर्थ्यते।**
यत्तु सोऽर्थान्तरन्यासः साधर्म्येणेतरेण वा।।१०६।।

साधर्म्येण वैधर्म्येण वा सामान्यं विशेषेण यत् समर्थ्यते विशेषो वा सामान्येन सोऽर्थान्तरन्यासः।
क्रमेणोदाहरणम्––

निजदोषावृतमनसामतिसुन्दरमेव भाति विपरीतम्।
पश्यति पित्तोपहतः शशिशुभ्रं शंखमपि पीतम्।।४७६।।

सुसितवसनालङ्कारायां कदाचन कौमुदी–
महसि सुदृशि स्वैरं यान्त्यां गतोऽस्तमभूद्विधुः।
तदनु भवतः कीर्तिः केनाप्यगीयत येन सा
प्रियगृहमगान्मुक्ताशङ्का क्व नासि शुभप्रदः।।४८०।।

गुणानामेव दौरात्म्यात् धुरि धुर्यो नियुज्यते।
असंजातकिणस्कन्धः सुखं स्वपिति गौर्गलिः।।४८१।।

अहो हि मे बह्वपराद्धमायुषा यदप्रियं वाच्यमिदं मयेदृशम्।
त एव धन्याः सुहृदः पराभवं जगत्यदृष्ट्वैव हि ये क्षयं गताः।।४८२।।

(सू० १६६) **विरोधः सोऽविरोधेऽपि विरुद्धत्वेन यद्वचः।**

वस्तुवृत्तेनाविरोधेऽपि विरुद्धयोरिव यदभिधानं स विरोधः।

(सू० १६७) **जातिश्चतुर्भिर्जात्याद्यैर्विरुद्धा स्याद्गुणस्त्रिभिः।।११०।।**
क्रिया द्वाभ्यामपि द्रव्यं द्रव्येणैवेति ते दश।

क्रमेणोदाहरणम्——

अभिनवनलिनीकिसलयमृणालवलयादि दवदहनराशिः।
सुभग, कुरङ्गदृशोऽस्या विधिवशतस्त्वद्वियोगपविपाते।।४८३।।

गिरयोऽप्यनुन्नतियुजो मरुदप्यचलोऽब्धयोऽप्यगम्भीराः।
विश्वम्भराऽप्यतिलघुर्नरनाथ, तवान्तिके नियतम्।।४८४।।

येषां कण्ठपरिग्रहप्रणयितां संप्राप्य धाराधर–
स्तीक्ष्णः सोऽप्यनुरज्यते च कमपि स्नेहं पराप्नोति च।
तेषां संगरसंगसक्तमनसां राज्ञां त्वया भूपते,
पांसूनां पटलैः प्रसाधनविधिर्निर्वर्त्यते कौतुकम्।।४८५।।

सृजति च जगदिदमवति च संहरति च हेलयैव यो नियतम्।
अवसरवशतः शफरो जनार्दनः सोऽपि चित्रमिदम्।।४८६।।

सततं मुसलासक्ता बहुतरगृहकर्मघटनया नृपते।
द्विजपत्नीनां कठिनाः सति भवति कराः सरोजसुकुमाराः।।४८७।।

पेशलमपि खलवचनं दहतितरां मानसं सतत्त्वविदाम्।
परुषमपि सुजनवाक्यं मलयजरसवत् प्रमोदयति।।४८८।।

क्राSåचाद्रिरुद्दामदृषद्दृढोऽसौ यन्मार्गणानर्गलशातपाते।
अभून्नवाम्भोजदलाभिजातः सः भार्गवः सत्यमपूर्वसर्गः।।४८९।।

परिच्छेदातीतः सकलवचनानामविषयः
पुनर्जन्मन्यस्मिन्ननुभवपथं यो न गतवान्।

विवेकप्रद्ध्वंसादुपचितमहामोहगहनो
विकारः कोऽप्यन्तर्जडयति च तापं च कुरुते।।४६०।।

अयं वारामेको निलय इति रत्नाकर इति
श्रितोऽस्माभिस्तृष्णातरलितमनोभिर्जलनिधिः।
क एवं जानीते निजकरपुटीकोटरगतं
क्षणादेनं ताम्यत्तिमिमकरमापास्यति मुनिः।।४६१।।

समदमतंगजमदजलनिस्यन्दतरङ्गिणीपरिष्वङ्गात्।
क्षितितिलक, त्वयि तटजुषि शङ्करचूडापगाऽपि कलिन्दी।।४६२।।

(सू॰ १६८) **स्वभावोक्तिस्तु डिम्भादेः स्वक्रियारूपवर्णनम्।।१११।।**
स्वयोस्तदेकाश्रययोः। रूपं वर्णः संस्थानं च। उदाहरणम्——
पश्चादंघ्री प्रसार्य त्रिकनतिविततं द्राघयित्वाऽङ्गमुच्चै–
रासज्याभुग्नकण्ठो मुखमुरसि सटां धूलिधूम्रां विधूय।
घासग्रासाभिलाषादनवरतचलत्प्रोथतुण्डस्तुरङ्गो
मन्दं शब्दायमानो विलिखति शयनादुत्थितः क्ष्मां खुरेण।।४६३।।

(सू॰ १६९) **व्याजस्तुतिर्मुखे निन्दा स्तुतिर्वा रूढिरन्यथा।**
व्याजरूपा व्याजेन वा स्तुतिः।
क्रमेणोदाहरणम्——
हित्वा त्वामुपरोधवन्ध्यमनसां मन्ये न मौलिः परः
लज्जावर्जनमन्तरेण न रमामन्यत्र संदृश्यते।
यस्त्यागं तनुतेतरां मुखशतैरेत्याश्रितायाः श्रियः
प्राप्य त्यागकृतावमाननमपि त्वय्येव यस्याः स्थितिः।।४६४।।

हे हेलाजितबोधिसत्त्व, वचसां किं विस्तरैस्तोयधे,
नास्ति त्वत्सदृशः परः परहिताधाने गृहीतव्रतः।
तृष्यत्पान्थजनोपकारघटनावैमुख्यलब्धायशो–
भारप्रोद्वहने करोषि कृपया साहायकं यन्मरोः।।४६५।।

(सू॰ १७०) **सा सहोक्तिः सहार्थस्य बलादेकं द्विवाचकम्।।११२।।**
एकार्थाभिधायकमपि सहार्थबलात् यत् उभयस्याप्यवगमकं सा सहोक्तिः।
यथा——
सह दिअहणिसाहिं दीहरा सासदण्डा
सह मणिवलयेहिं वाप्पधारा गलन्ति।
तुह सुहअ विओए तीश उव्विग्गिरीए
सह अ तणुलदाए दुव्वला जीविदासा।।४६६।।

(सह दिवसनिशाभिर्दीर्घाः श्वासदण्डाः
सह मणिवलयैर्वाष्पधारा गलन्ति।
तव सुभगवियोगे तस्या उद्विग्नायाः
सह च तनुलतया दुर्बला जीविताशा।।

इति संस्कृतम्)

श्वासदण्डादिगतं दीर्घत्वादि शाब्दं दिवसनिशादिगतं तु सहार्थसामर्थ्यात्प्रतिपद्यते।

(सू॰ १७१) **विनोक्तिः सा विनाऽन्येन यत्रान्यः सन्न नेतरः।**

क्वचिदशोभनः क्वचिच्छोभनः। क्रमेणोदाहरणम्——

अरुचिर्निशया विना शशी शशिना सापि विना महत्तमः।
उभयेन विना मनोभवस्फुरितं नैव चकास्ति कामिनोः।।४९७।।

मृगलोचनया विना विचित्रव्यवहारप्रतिभाप्रभाप्रगल्भः।
अमृतद्युतिसुन्दराशयोऽयं सुहृदा तेन विना नरेन्द्रसूनुः।।४९८।।

(सू॰ १७२) **परिवृत्तिर्विनिमयो योऽर्थानां स्यात्समासमैः।।११३।।**

परिवृत्तिरलङ्कारः। उदाहरणम्——

लतानामेतासामुदितकुसुमानां मरुदयं
मतं लास्यं दत्त्वा श्रयति भृशमामोदमसमम्।
लतास्त्वद्ध्वन्यानामहह दृशमादाय सहसा
ददत्याधिव्याधिभ्रमिरुदितमोहव्यतिकरम्।।४९९।।

अत्र प्रथमेऽर्धे समेन समस्य द्वितीये उत्तमेन न्यूनस्य।

नानाविधप्रहरणैर्नृप, संप्रहारे स्वीकृत्य दारुणनिनादवतः प्रहारान्।
दृप्तारिवीरविसरेण वसुन्धरेयं निर्विप्रलम्भपरिरम्भविधिर्वितीर्णा।।५००।।

अत्र न्यूनेनोत्तमस्य।

(सू॰ १७३) **प्रत्यक्षा इव यद्भावाः क्रियन्ते भूतभाविनः।**
तद्भाविकम्।

भूताश्च भाविनश्चेति द्वन्द्वः। भावः कवेरभिप्रायोऽत्रास्तीति भाविकम्। उदाहरणम्——

आसीदåजनमत्रेति पश्यामि तव लोचने।
भाविभूषणसंभारां साक्षात्कुर्वे तवाकृतिम्।।५०१।।

आद्ये भूतस्य द्वितीये भाविनो दर्शनम्।

(सू॰ १७४) **काव्यलिङ्गं हेतोर्वाक्यपदार्थता।।११४।।**

वाक्यार्थता यथा——

वपुः प्रादुर्भावादनुमितमिदं जन्मनि पुरा
पुरारे न प्रायः क्वचिदपि भवन्तं प्रणतवान्।

नमन्मुक्तः संप्रत्यहमतनुरग्रेऽप्यनतिभाक्
महेश, क्षन्तव्यं तदिदमपराधद्वयमपि।।५०२।।

अनेकपदार्थता यथा——
प्रणयिसखीसलीलपरिहासरसाधिगतै–
र्ललितशिरीषपुष्पहननैरपि ताम्यति यत्।
वपुषि वधाय तत्र तव शस्त्रमुपक्षिपतः
पततु शिरस्यकाण्डयमदण्ड इवैष भुजः।।५०३।।
एकपदार्थता यथा——
भस्मोद्धूलन, भद्रमस्तु भवते रुद्राक्षमाले, शुभं
हा सोपानपरम्परां गिरिसुताकान्तालयालङ्कृतिम्।
अद्याराधनतोषितेन विभुना युष्मत्सपर्यासुखा–
लोकोच्छेदिनि मोक्षनामनि महामोहे निधीयामहे।।५०४।।
एषु अपराधद्वये पूर्वापरजन्मनोरनमनम्, भुजपाते शस्त्रोपक्षेपः महामोहे सुखालोकोच्छेदित्वं च यथाक्रममुक्तरूपो हेतुः।

(सू० १७५) **पर्यायोक्तं विना वाच्यवाचकत्वेन यद्वचः।**

वाच्यवाचकभावव्यतिरेक्तेनावगमनव्यापारेण यत्प्रतिपादनं तत्पर्यायेण भङ्ग्यन्तरेण कथनात्पर्यायोक्तम्। उदाहरणम्——
यं प्रेक्ष्य चिररूढाऽपि निवासप्रीतिरुज्झिता।
मदेनैरावणमुखे मानेन हृदये हरेः।।५०५।।
अत्रैरावणशक्रौ मदमानमुक्तौ जाताविति व्यङ्ग्यमपि शब्देनोच्यते तेन यदेवोच्यते तदेव व्यङ्ग्यम् यथा व्यङ्ग्यन्न तथोच्यते। यथा गवि शुक्ले चलति दृष्टे 'गौः शुक्लश्चलति' इति विकल्पः। यदेव दृष्टं तदेव विकल्पयति न तु यथादृष्टं तथा। यतोऽभिन्नासंसृष्टत्वेन दृष्टं भेदसंसर्गाभ्यां विकल्पयति।

(सू० १७६) **उदात्तं वस्तुनः सम्पत्।**

सम्पत्समृद्धियोगः। यथा——
मुक्ताः केलिविसूत्रहारगलिताः सम्मार्जनीभिर्हृताः
प्रातः प्राङ्गणसीम्नि मन्थरचलद्बालांघ्रिलाक्षारुणाः।
दूराद्दाडिमबीजशङ्कितधियः कर्षन्ति केलीशुकाः
यद्विद्वद्भवनेषु भोजनृपतेस्तत् त्यागलीलायितम्।।५०६।।

(सू० १७७) **महतां चोपलक्षणम्।।११५।।**

उपलक्षणमङ्गभावः अर्थादुपलक्षणीयेऽर्थे। उदाहरणम्——
तदिदमरण्यं यस्मिन्दशरथवचनानुपालनव्यसनी।
निवसन् बाहुसहायश्चकार रक्षःक्षयं रामः।।५०७।।
न चात्र वीररसः, तस्येहाङ्गत्वात्।

(सू॰ १७८) **तत्सिद्धिहेतावेकस्मिन् यत्रान्यत्तत्करं भवेत्।**
समुच्चयोऽसौ,

तस्य प्रस्तुतस्य कार्यस्य एकस्मिन्साधके स्थिते साधकान्तराणि यत्र सम्भवन्ति स समुच्चयः।उदाहरणम्––

दुर्वाराः स्मरमार्गणाः प्रियतमो दूरे मनोऽत्युत्सुकं
गाढं प्रेम नवं वयोऽतिकठिनाः प्राणाः कुलं निर्म्मलम्।
स्त्रीत्वं धैर्यविरोधि मन्मथसुहृत् कालः कृतान्तोऽक्षमो
नो सख्यश्चतुरा कथन्नु विरहः सोढव्य इत्थं शठः।।५०८।।

अत्र विरहासहत्वं स्मरमार्गणा एव कुर्वन्ति तदुपरि प्रियतमदूरस्थित्यादि उपात्तम्।

एष एव समुच्चयः सद्योगेऽसद्योगे सदसद्योगे च पर्यवस्यतीति न पृथक् लक्ष्यते, तथाहि––

कुलममलिनं भद्रा मूर्तिर्मतिः श्रुतिशालिनी
भुजबलमलं स्फीता लक्ष्मीः प्रभुत्वमखण्डितम्।
प्रकृतिसुभगा ह्येते भावा अमीभिरयं जनो
व्रजति सुतरां दर्पं राजन्, त एव तवांकुशाः।।५०६।।

अत्र सतां योगः। उक्तोदाहरणे त्वसतां योगः।

शशी दिवसधूसरो गलितयौवना कामिनी
सरो विगतवारिजं मुखमनक्षरं स्वाकृतेः।
प्रभुर्धनपरायणः सततदुर्गतः सज्जनो
नृपाङ्गणगतः खलो मनसि सप्त शल्यनि मे।।५१०।।

अत्र शशिनि धूसरे शल्ये शल्यान्तराणीति शोभनाशोभनयोगः।

(सू॰ १७६) **स त्वन्यो युगपत् या गुणक्रियाः।।११६।।**

गुणौ च क्रिये च गुणक्रिये च गुणक्रियाः। क्रमेणोदाहरणम्––

विदलितसकलारिकुलं तव बलमिदमभवदाशु विमलं च।
प्रखलमुखा न नराधिप, मलिनानि च तानि जातानि।।५११।।

अयमेकपदे तया वियोगः प्रियया चोपनतः सुदुःसहो मे।
नववारिधरोदयादहोभिर्भवितव्यं च निरातपत्वरम्यैः।।५१२।।

कलुषं च तवाहितेष्वकस्मात्सितपङ्केरुहसोदरश्रि चक्षुः।
पतितं च महीपतीन्द्र, तेषां वपुषि प्रस्फुटमापदां कटाक्षैः।।५१३।।

धुनोति चांसि तनुते च कीर्तिमित्यादेः, कृपाणपाणिश्च भवान् रणक्षितौ स साधुवादाश्च सुराः सुरालये। इत्यादेश्च दर्शनात् व्यधिकरणे इति एकस्मिन्देशे इति च न वाच्यम्।

(सू॰ १८०) **एक क्रमेणानेकस्मिन् पर्यायः।**

एकं वस्तु क्रमेणानेकस्मिन्भवति क्रियते वा स पर्यायः। क्रमेणोदाहरणम्––

नन्वाश्रयस्थितिरियं तव कालकूट
केनोत्तरोत्तरविशिष्टपदोपदिष्टा।
प्रागर्णवस्य हृदये वृषलक्ष्मणोऽथ,
कण्ठेऽधुना वससि वाचि पुनः खलानाम्।।५१४।।

यथा वा——

बिम्बोष्ठ एव रागस्ते तन्वि, पूर्वमदृश्यत।
अधुना हृदयेऽप्येष मृगशावाक्षि, लक्ष्यते।।५१५।।

रागस्तु वस्तुतो भेदेऽप्येकतयाऽध्यवसितत्वादेकत्वमविरुद्धम्।

तं ताण सिरिसहोअररअणाहरणम्मि हिअअमेक्करसम्।
बिम्बाहरे पिआणं णिवेसिअं कुसुमवाणेण।।५१६।।
(तत्तेषां श्रीसहोदररत्नाहरणे हृदयमेकरसम्।
बिम्बाधरे प्रियाणां निवेशितं कुसुमबाणेन।।
इति संस्कृतम्)

(सू॰१८१) **अन्यस्ततोऽन्यथा।**

अनेकमेकस्मिन् क्रमेण भवति क्रियते वा सोऽन्यः। क्रमेणोदाहरणम्——

मधुरिमरुचिरं वचः खलानाममृतमहो प्रथमं पृथु व्यनक्ति।
अथ कथयति मोहहेतुमन्तर्गतमिव हालहलं विषं तदेव।।५१७।।

तद्गेहं नतभित्ति मन्दिरमिदं लब्धावकाशं दिवः
सा धेनुर्जरती नदन्ति करिणामेता घनाभा घटाः।
स क्षुद्रो मुसलध्वनिः कलमिदं संगीतकं योषिता–
माश्चर्यं दिवसैर्द्विजोऽयमियतीं भूमिं समारोपितः।।५१८।।

अत्रैकस्यैव हानोपादानयोरविवक्षितत्वान्न परिवृत्तिः।

(सू॰ १८२) **अनुमानं तदुक्तं यत् साध्यसाधनयोर्वचः।।११७।।**

पक्षधर्मान्वयव्यतिरेकित्वेन त्रिरूपो हेतुः साधनम्, धर्मिणि अयोगव्यवच्छेदो व्यापकस्य साध्यत्वम्।

यथा——

यत्रैता लहरीचलाचलदृशो व्यापारयन्ति भ्रुवं
यत्तत्रैव पतन्ति सन्ततममी मर्मस्पृशो मार्गणाः।
तच्चक्रीकृतचापमञ्चितशरप्रेङ्खत्करः क्रोधनो
धावत्यग्रत एव शासनधरः सत्यं सदाऽऽसां स्मरः।।५१९।।

साध्य–साधनयोः पौर्वापर्यविकल्पे न किंचिद्वैचित्र्यमिति न तथा दर्शितम्।

(सू॰ १८३) **विशेषणैर्यत्साकूतैरुक्तिः परिकरस्तु सः।**

अर्थाद्विशेष्यस्य। उदाहरणम्——

महौजसो मानधना धनार्चिता धनुर्भृतः संयति लब्धकीर्तयः।
न संहतास्तस्य न भेदवृत्तयः प्रियाणि वाåछन्त्यसुभिःसमीहितुम्।।५२०।।

यद्यप्यपुष्टार्थस्य दोषताभिधानात्तन्निराकरणेन पुष्टार्थस्वीकारः कृतः, तथाप्येकनिष्ठत्वेनं बहूनां विशेषणानामेवमुपन्यासे वैचित्र्यमित्यलङ्कारमध्ये गणितः।

(सू० १८४) **व्याजोक्तिश्छद्मनोद्भिन्नवस्तुरूपनिगूहनम्।।११८।।**

निगूढमपि वस्तुनो रूपं कथमपि प्रभिन्नं केनापि व्यपदेशेन यदपह्नयते सा व्याजोक्तिः। न चैषाऽपह्नुतिः प्रकृताप्रकृतोभयनिष्ठस्य साम्यस्येहासम्भवात्, उदाहरणम्——

शैलेन्द्रप्रतिपाद्यमानगिरिजाहस्तोपगूढोल्लस–
द्रोमाåचादिविसंष्ठुलाखिलविधिव्यासङ्गभङ्गाकुलः।
हा शैत्यं तुहिनाचलस्य करयोरित्यूचिवान् सस्मितं
शैलान्तःपुरमातृमण्डलगणैदृष्टोऽवताद्वः शिवः।।५२१।।

अत्र पुलकवेपथू सात्त्विकरूपतया प्रसृतौ शैत्यकारणतया प्रकाशितत्वादपलपितस्वरूपौ व्याजोक्तिं प्रयोजयतः।

(सू० १८५) **किंचित्पृष्टमपृष्टं वा कथितं यत्प्रकल्पते।**
तादृगन्यव्यपोहाय परिसंख्या तु सा स्मृता।।११२।।

प्रमाणान्तरावगतमपि वस्तु शब्देन प्रतिपादितं प्रयोजनान्तराभावात्सदृशवस्त्व—
—न्तरव्यवच्छेदाय यत्पर्यवस्यति सा भवेत्परिसंख्या। अत्र च कथनं प्रश्नपूर्वकं तदन्यथा च परिदृष्टम्, तथोभयत्र व्यपोह्यमानस्य प्रतीयमानता वाच्यत्वं चेति चत्वारा भेदाः। क्रमेणोदाहरणम्——

किमासेव्यं पुंसां सविधमनवद्यं द्युसरितः
किमेकान्ते ध्येयं चरणयुगलं कौस्तुभभृतः।
किमाराध्यं पुण्यं किमभिलषणीयं च करुणा
यदासक्त्या चतो निरवधि विमुक्त्यै प्रभवति।।५२२।।

किं भूषणं सुदृढमत्र यशो न रत्नं
किं कार्यमार्यचरितं सुकृतं न दोषः।
किं चक्षुरप्रतिहतं धिषणा न नेत्रं
जानाति कस्त्वदपरः सदसद्विवेकम्।।५२३।।

कौटिल्यं कचनिचये करचरणाधरदलेषु रागस्ते।
काठिन्यं कुचयुगले तरलत्वं नयनयोर्वसति।।५२४।।

भक्तिर्भवे न विभवे व्यसनं शास्त्रे न युवतिकामास्त्रे।
चिन्ता यशसि न वपुषि न प्रायः परिदृश्यते महताम्।।५२५।।

(सू० १८६) **यथोत्तरं चेत्पूर्वस्य पूर्वस्यार्थस्य हेतुता।**

तदा कारणमाला स्यात्–

उत्तरमुत्तरम्प्रति यथोत्तरम्। उदाहरणम्––

जितेन्द्रियत्वं विनयस्य कारणं गुणप्रकर्षो विनयादवाप्यते।
गुणप्रकर्षेण जनोऽनुरज्यते जनानुरागप्रभवा हि सम्पदः।।५२६।।

'हेतुमता सह हेतोरभिधानमभेदतो हेतु'रिति हेत्वलङ्कारो न लक्षितः। आयुर्घृतमित्यादिरूपो ह्येष न भूषणतां कदाचिदर्हति वैचित्र्याभावात्।

अविरलकमलविकासः सकलालिमदश्च कोकिलानन्दः।
रम्योऽयमेति संप्रति लोकोत्कंठाकरः कालः।।५२७।।

इत्यत्र काव्यरूपतां कोमलानुप्रासमहिम्नैव समाम्नासिषुर्न्न पुनर्हेत्वलङ्कारकल्प– –नयेति पूर्वोक्तकाव्यलिङ्गमेव हेतुः।

(सू॰ १८७) **–क्रियया तु परस्परम्।।१२०।।**
वस्तुनोर्जननेऽन्योन्यम्–

अर्थयोरेकक्रियामुखेन परस्परं कारणत्वे सति अन्योन्यनामाऽलङ्कारः। उदाहरणम्––

हंसाणं सरेहिं सिरी सारिज्जइ अह सराण हंसेहिं।
अण्णोण्णं विअ एए अप्पाणं णवर गरुअन्ति।।५२८।।
(हंसानां सरोभिः श्रीः सार्यते अथ सरसां हंसैः।
अन्योन्यमेव एते आत्मानं केवलं गरयन्ति।।
इति संस्कृतम्)

अत्रोभयेषामपि परस्परं जनकता मिथः श्रीसारतासम्पादनद्वारेण।

(सू॰ १८८) **–उत्तरश्रुतिमात्रतः।**
प्रश्नस्योन्नयनं यत्र क्रियते तत्र वा सति।।१२१।।
असकृद्यदसंभाव्यमुत्तरं स्यात्तदुत्तरम्।

प्रतिवचनोपलम्भादेव पूर्ववाक्यं यत्र कल्प्यते तदेकं तावदुत्तरम्। उदाहरणम्––

वाणिअथ हत्थिदन्ता कुत्तो अम्हाणं वग्घकित्तीअ।
जावलुलिआलअमुही घरम्मि परिसक्कए सोण्हा।।५२९।।
(वाणिजक, हस्तिदन्ताः कुतोऽस्माकं व्याघ्रकृत्तयश्च।
यावल्लुलितालकमुखी गृहे परिष्वक्कते स्नुषा।।
इति संस्कृतम्)

हस्तिदन्तव्याघ्रकृत्तीनामहमर्थी ताः मूल्येन प्रयच्छेति क्रेतुर्वचनम् अमुना वाक्येन समुन्नीयते। न चैतत् काव्यलिङ्गम् उत्तरस्य ताद्रूप्यानुपपत्तेः। नहि प्रश्नस्य प्रतिवचनं जनको हेतुः। नापीदमनुमानम् एकधर्मिनिष्ठतया साध्यसाधनयोरनिर्देशादित्यलङ्कारान्तरमेवोत्तरं साधीयः।

प्रश्नादनन्तरं लोकातिक्रान्तगोचरतया यदसंभाव्यरूपं प्रतिवचनं स्यात्तद परमुत्तरम्। अनयोश्च सकृदुपादाने न चारुताप्रतीतिरित्यसकृदित्युक्तम्। उदाहरणम्––

का विसमा देव्वगई किं लद्धं जं जणो गुणग्गाही।

किं सोक्खं सुकलत्तं कि दुक्खं जं खलो लोओ।।५३०।।
(का विषमा दैवगतिः किं लब्धव्यं यज्जनो गुणग्राही।
किं सौख्यं सुकलत्रं किं दुःखं यत्खलो लोकः।।
इति संस्कृतम्)

प्रश्नपरिसंख्यायामन्यव्यपोहे एव तात्पर्यम् इह तु वाच्ये एव विश्रान्तिरित्यनयोर्विवेकः।

(सू० १८६) **कुतोऽपि लक्षितः सूक्ष्मोऽप्यर्थोऽन्यस्मै प्रकाश्यते।।१२२।।**
धर्मेण केनचिद्यत्र तत्सूक्ष्मं परिचक्षते।

कुतोऽपि आकारादिङ्गिताद्वा सूक्ष्मस्तीक्ष्णमतिसंवेद्यः। उदाहरणम्——

वक्त्रस्यन्दिस्वेदबिन्दुप्रबन्धैर्दृष्ट्वा भिन्नं कुङ्कुमं कापि कण्ठे।
पुंस्त्वं तन्व्या व्यåजयन्ती वयस्या स्मित्वा पाणौ खड्गलेखां लिलेख।।५३१

अत्राकृतिमवलोक्य कयाऽपि वितर्कितं पुरुषायितं असिलतालेखनेन वैदग्ध्यादभिव्यक्तिमुपनीतं पुंसामेव कृपाणपाणितायोग्यत्वात्।

यथा वा——

संकेतकालमनसं विटं ज्ञात्वा विदग्धया।
ईषन्नेत्रार्पिताकूतं लीलापद्मं निमीलितम्।।५३२।।

अत्र जिज्ञासितः संकेतकालः कयाचिदिङ्गितमात्रेण विदितो निशासमयशंसिना कमलनिमीलनेन लीलया प्रतिपादितः।

(सू० १६०) **उत्तरोत्तरमुत्कर्षो भवेत्सारः परावधिः।।१२३।।**

परःपर्यन्तभागोऽवधिर्यस्य धाराधिरोहितया तत्रैवोत्कर्षस्य विश्रान्तेः। उदाहरणम्——

राज्ये सारं वसुधा वसुधायां पुरं पुरे सौधम्।
सौधे तल्पं तल्पे वराङ्गनाऽनङ्गसर्वस्वम्।।५३३।।

(सू० १६१) **भिन्नदेशतयात्यन्तं कार्यकारणभूतयोः।**
युगपद्धर्मयोर्यत्र ख्यातिः सा स्यादसङ्गतिः।।१२४।।

इह यद्देशं कारणं तद्देशमेव कार्यमुपद्यमानं दृष्टं यथा धूमादि। यत्र तु हेतुफलरूपयोरपि धर्मयोः केनाप्यतिशयेन नानादेशतया युगपदवभासनं सा तयोः स्वभावोत्पन्नपरस्परसङ्गतित्यागादसङ्गतिः। उदाहरणम्——

जस्सेअ वणो तस्सेअ वेअणा भणइ तं जणो अलिअम्।
दंतक्खअं कवोले वहूए वेअणा सवत्तीणम्।।५३४।।
(यस्यैव व्रणस्तस्यैव वेदना भणति तज्जनोऽलीकम्।
दन्तक्षतं कपोले वध्वा वेदना सपत्नीनाम्।।
इति संस्कृतम्)

एषा च विरोधबाधिनी न विरोधः भिन्नाधारयतैव द्वयोरिह विरोधितायाः प्रतिभासात्। विरोधे तु विरोधित्वं एकाश्रयनिष्ठमनुक्तमपि पर्यवसितम् अपवादविषयपरिहारेणोत्सर्गस्य व्यवस्थितेः। तथा चैवं निदर्शितम्।

(सू० १६२) **समाधिः सुकरं कार्यं कारणान्तरयोगतः।**

साधनान्तरोपकृतेन कर्त्रा यदक्लेशेन कार्यमारब्धं समाधीयते स समाधिर्नाम। उदाहरणम्––

मानमस्या निराकर्त्तुं पादयोर्मे पतिष्यतः।
उपकाराय दिष्ट्येदमुदीर्णं घनगर्जितम्।।५३४।।

(सू० १६३) **समं योग्यता योगो यदि सम्भावितः क्वचित्।।१२५।।**

इदमनयोः श्लाघ्यमिति योग्यतया सम्बन्धस्य नियतविषयमध्यवसानं चेत्तदा समम्, तत्सद्योगेऽसद्योगे च। उदाहरणम्––

धातु शिल्पातिशयनिकषस्थानमेषा मृगाक्षी
रूपे देवोऽप्ययमनुपमो दत्तपत्रः स्मरस्य।
जातं दैवात्सदृशमनयोः संगतं यत्तदेतत्
शृङ्गारस्योपनतमधुना राज्यमेकातपत्रम्।।५३६।।

चित्रं चित्रं बत बत महच्चित्रमेतद्विचित्रम्
जातो दैवादुचितरचनासंविधाता विधाता।
यन्निम्बानां परिणतफलस्फीतिरास्वादनीया
यच्चैतस्याः कवलनकलाकोविदः काकलोकः।।५३७।।

(सू० १६४) **क्वचिद्यदतिवैधर्म्यान्न श्लेषो घटनामियात्।**
कर्तुः क्रियाफलावाप्तिर्नैवानर्थश्च यद्भवेत्।।१२६।।
गुणक्रियाभ्यां कार्यस्य कारणस्य गुणक्रिये।
क्रमेण च विरुद्धे यत्स एष विषमो मतः।।१२७।।

द्वयोरत्यन्तविलक्षणतया यद् अनुपपद्यमानतयैव योगः प्रतीयते यच्च किâचदारभमाणः कर्त्ता क्रियायाः प्रणाशात् न केवलमभीष्टं यत्फलं न लभेत यावदप्रार्थितमप्यनर्थं विषयमासादयेत् तथा सत्यपि कार्यस्य कारणरूपानुकारे यत् तयोर्गुणौ क्रिये च परस्परं विरुद्धतां व्रजतः स समविपर्ययात्मा चतूरूपो विषमः। क्रमेणोदाहरणम्––

शिरीषादपि मृद्वङ्गी क्वेयमायतलोचना।
अयं क्व च कुकूलाग्निकर्कशो मदनानलः।।५३८।।

सिंहिकासुतसंत्रस्तः शशः शीतांशुमाश्रितः।
जग्रसे साश्रयं तत्र तमन्यः सिंहिकासुतः।।५३६।।

सद्यः करस्पर्शमवाप्य चित्रं रणे रणे यस्य कृपाणलेखा।
तमालनीला शरंदिन्दुपाण्डु यशस्त्रिलोक्याभरणं प्रसूते।।५४०।।

आनन्दममन्दमिमं कुवलयदललोचने, ददासि त्वम्।
विरहस्त्वयेव जनितस्तापयतितरां शरीरं मे।।५४१।।

अत्रानन्ददानं शरीरतापेन विरुध्यते।
एवं——

विपुलेन सागरशयस्य कुक्षिणा भुवनानि यस्य पपिरे युगक्षये।
मदविभ्रमासकलया पपे पुनः स पुरस्त्रियैकतमयैकया दृशा।।५४२।।

इत्यादावपि विषमत्वं यथायोगमवगन्तव्यम्।

(सू॰ १६५) **महतोर्यन्महीयांसावाश्रिताश्रययोः क्रमात्।**
आश्रयाश्रयिणौ स्यातां तनूत्वेऽप्यधिकं तु तत्।।१२८।।

आश्रितमाधेयम् आश्रयस्तदाधारः तयोर्महतोरपि विषये तदपेक्षया तनू अप्याश्रयाश्रयिणौ प्रस्तुतवस्तुप्रकषविवक्षया यथाक्रमं यद् अधिकतरता व्रजतः तदिद द्विविधम् अधिकं नाम। क्रमेणोदाहरणम्——

अहो विशालं भूपाल, भुवनत्रितयोदरम्।
माति मातुमशक्योऽपि यशोराशिर्यदत्र ते।।५४३।।
युगान्तकालप्रतिसंहृतात्मनो जगन्ति यस्यां सविकाशमासत।
तनौ ममुस्तत्र न कैटभद्विषस्तपोधनाभ्यागमसम्भवा मुदः।।५४४।।

(सू॰ १६६) **प्रतिपक्षमशक्तेन प्रतिकर्त्तुं तिरस्क्रिया।**
या तदोदस्य तत्स्तुत्यै प्रत्यनीकं तदुच्यते।।१२६।।

न्यक्कृतिपरमपि विपक्षं साक्षान्निरसितुमशक्तेन केनापि यत् तमेव प्रतिपक्षमुत्कर्षयितुं तदाश्रितस्य तिरस्करणम् तदनीकप्रतिनिधितुल्यत्वात्प्रत्यनीक— —मभिधीयते। यथाऽनीकेऽभियोज्ये तत्प्रतिनिधिभूतमपरं मूढतया केनचिदभियुज्यते तथेह प्रतियोगिनि विजेये तदीयोऽन्यो विजीयते इत्यर्थः। उदाहरणम्——

त्वं विनिर्जितमनोभवरूपः सा च सुन्दर, भवत्यनुरक्ता।
पâचभिर्युगपदेव शरैस्तां तापयत्यनुशयादिव कामः।।५४५।।

यथा वा——

यस्य किâचदपकर्त्तुमक्षमः कायनिग्रहगृहीतविग्रहः।
कान्तवक्त्रसदृशाकृतिं कृती राहुरिन्दुमधुनाऽपि बाधते।।५४६।।

इन्दोरत्र तदीयता सम्बन्धिसम्बन्धात्।

(सू॰ १६७) **समेन लक्ष्मणा वस्तुवस्तुना यन्निगूह्यते।**
निजेनागन्तुना वापि तन्मीलितमिति स्मृतम्।।१३०।।

सहजमागन्तुकम्वा किमपि साधारणं यत् लक्षणं तद्द्वारेण यत्किâचत् केनचिद्वस्तु वस्तुस्थित्यैव बलीयस्तया तिरोधीयते तन्मीलितमिति द्विधा स्मरन्ति। क्रमेणोदाहरणम्——

अपाङ्गतरले दृशौ मधुरवक्रवर्णा गिरो
विलासभरमन्थरा गतिरतीव कान्तं मुखम्।
इति स्फुरितमङ्गके मृगदृशः स्वतो लीलया
तदत्र न मदोदयः कृतपदोऽपि संलक्ष्यते।।५४७।।

अत्र दृक्तरलतादिकमङ्गस्य लिङ्गं स्वाभाविकं साधारणं च मदोदयेन तत्राप्येतस्य दर्शनात्।

ये कन्दरासु निवसन्ति सदा हिमाद्रे–
स्त्वत्पातशङ्कितधियो विवशा द्विषस्ते।
अप्यङ्गमुत्पुलकमुद्वहतां सकम्पं
तेषामहो बत भियां न बुधोऽप्यभिज्ञः।।५४८।।

अत्र तु सामर्थ्यादवसितस्य शैत्यस्य आगन्तकत्वात्तत्प्रभवयोरपि कम्पपुलकयोस्ताद्रूप्यं समानता च भयेष्वपि तयोरुपलक्षित्वात्।

(सू॰ १९८) **स्थाप्यतेऽपोह्यते वापि यथापूर्वं परं परम्।**
विशेषणतया यत्र वस्तु सैकावली द्विधा।।१३१।।

पूर्वं पूर्वं प्रति यथोत्तरस्य वस्तुनो वीप्सया विशेषणभावेन यत्स्थापनं निषेधो वा सम्भवति सा द्विधा बुधैरेकावली भण्यते। क्रमेणोदाहरणम्––

पुराणि यस्यां सवराङ्गनानि वराङ्गना रूपपुरस्कृताङ्ग्यः।
रूपं समुन्मीलितसद्विलासमस्त्रं विलासाः कुसुमायुधस्य।।५४९।।
न तज्जलं यन्न सुचारुपङ्कजं न पङ्कजं तद्यदलीनषट्पदम्।
न षट्पदोसौ कलगुâजतौ न यो न गुâजतं तन्न जहार यन्मनः।।५५०।।

पूर्वत्र पुराणां वराङ्गनाः, तासामङ्गविशेषणमुखेन रूपम्, तस्य विलासाः, तेषामप्यस्त्रमित्यमुना क्रमेण विशेषणं विधीयते उत्तरत्र प्रतिषेधेऽप्येवं योज्यम्।

(सू॰ १९९) **यथाऽनुभवमर्थस्य दृष्टे तत्सदृशे स्मृतिः।**
स्मरणम्–

यः पदार्थः केनचिदाकारेण नियतः यदा कदाचिदनुभूतोऽभूत् स कालान्तरे स्मृतिप्रतिबोधाधायिनि तत्समाने वस्तुनि दृष्टे सति यत्तथैव स्मर्यते तद्भवेत्स्मरणम्। उदाहरणम्––

निम्ननाभिकुहरेषु यदम्भः प्लावितं चलदृशां लहरीभिः।
तद्भवैः कुहरुतैः सुरनार्यः स्मारिताः सुरतकण्ठरुतानाम्।।५५१।।

यथा वा––

करजुअगहिअजसोआत्थणमुहविणिवेसिआहरपुडस्स।
संभरिअपâचजण्णस्स णमहकण्हस्य रोमाâचम्।।५५२।।
(करयुगगृहीतयशोदास्तनमुखविनिवेशिताधरपुटस्य।
संस्मृतपाâचजन्यस्य नमत कृष्णस्य रोमाâचम्।।
इति संस्कृतम्)

(सू॰२००) **भ्रान्तिमानन्यसवित्तत्तुल्यदर्शने।।१३२।।**

तदिति अन्यत् अप्राकरणिकं निर्दिश्यते। तेन समानं अर्थादिह प्राकरणिकम् आश्रीयते। तस्य तथाविधस्य दृष्टौ सत्यां यत् अप्राकरणिकतया संवेदनं स भ्रान्तिमान्। न चैष रूपकं

प्रथमातिशयोक्तिर्वा तत्र वस्तुतो भ्रमस्याभावात् इह च अर्थानुगमनेन संज्ञायाः प्रवृत्तेः तस्य स्पष्टमेव प्रतिपन्नत्वात्। उदाहरणम्––

कपाले मार्जारः पय इति करान् लेढि शशिना
तरुच्छिद्रप्रोतान् बिसमिति करी संकलयति।
रतान्ते तल्पस्थान् हरति वनिताऽप्यंशुकमिति
प्रभामत्तश्चन्द्रो जगदिदमहो विप्लवयति।।५५३।।

(सू॰ २०१) **आक्षेप उपमानस्य प्रतीपमुपमेयता।**
तस्यैव यदि वा कल्प्या तिरस्कारनिबन्धनम्।।१३३।।

अस्य धुरं सुतरामुपमेयमेव वोढुं प्रौढमिति कैमर्थ्येन यदुपमानमाक्षिप्यते यदपि तस्यैवोपमानतया प्रसिद्धस्य उपमानान्तरविवक्षयाऽनादरार्थमुपमेयभावः कल्प्यते तदुपमेयस्योपमानप्रतिकूलवर्तित्वादुभयरूपं प्रतीपम्। क्रमेणोदाहरणम्––

लावण्योकसि सप्रतापपगरिमन्यग्रेसरे त्यागिनां
देव, त्वय्यवनीभरक्षमभुजे निष्पादिते वेधसा।
इन्दुः किं घटितः किमेष विहितः पूषा किमुत्पादितं
चिन्तारत्नमदो मुधैव किममी सृष्टाः कुलक्ष्माभृतः।।५५४।।

ए एहि दाव सुन्दरि कण्णं दाऊण सुणसु वअणिज्जम्।
तुज्झ मुहेण किसोअरि चन्दो उअमिज्जइ जणेण।।५५५।।
(अयि एहि तावत्सुन्दरि कर्ण दत्वा श्रृणुष्व वचनीयम्।
तव मुखेन कृशोदरि, चन्द्र उपमीयते जनेन।।
इति संस्कृतम्)

अत्र मुखेनोपमीयमानस्य शशिनः स्वल्पतरगुणत्वादुपमित्यनिष्पत्त्या वअज्जिजमिति वचनीयपदाभिव्यङ्ग्यस्तिरस्कारः।

क्वचित्तु निष्पन्नैवोपमितिक्रियाऽनादरनिबन्धनम्। यथा––

गर्वमसंवाह्यमिमं लोचनयुगलेन किं वहसि मुग्धे।
सन्तीदृशानि दिशि दिशि सरःसु ननु नीलनलिनानि।।५५६।।

इहोपमेयीकरणमेवोत्पलानामनादरः। अनयैव रीत्या यदसामान्यगुणयोगात् नोपमानभावमपि अनुभूतपूर्वि तस्य तत्कल्पनायामपि भवति प्रतीपमिति प्रत्येतव्यम्। यथा––

अहमेव गुरुः सुदारुणानामिति हालाहल तात मास्म दृप्यः।
ननु सन्ति भवादृशानि भूयो भुवनेऽस्मिन् वचनानि दुर्जनानाम्।।५५७।।

अत्र हालाहलस्योपमानत्वसम्भाव्यमेवोपनिबद्धम्।

(सू॰ २०२) **प्रस्तुतस्य यदन्येन गुणसाम्यविवक्षया।**
ऐकात्म्यं बध्यते योगात्तत्सामान्यमिति स्मृतम्।।१३४।।

अतादृशमपि तादृशतया विवक्षितुं यत् अप्रस्तुतार्थेन संपृक्तमपरित्यक्तनिजगुणमेव तदेकात्मतया निबध्यते तत्समानगुणनिबन्धनात्सा– –मान्यम्। उदाहरणम्––

मलयजरसविलिप्तनवो नवहारलताविभूषिताः
सिततरदन्तपत्रकृतवक्त्ररुचो रुचिरामलांशुकाः।
शशभृति विततधाम्नि धवलयति धरामविभाव्यतां गताः।
प्रियवसतिं प्रयान्ति सुखमेव निरस्तभियोऽभिसारिकाः।।५५८।।

अत्र प्रस्तुतदन्ययोरन्योनानतिरिक्ततया निबद्धं धवलत्वमेकात्मताहेतुः अत एव पृथग्भावेन न तयोरुपलक्षणम्। यथा वा––

वेत्रत्वचा तुल्यरुचां वधूनां कर्णाग्रतो गण्डतलागतानि।
भृङ्गाः सहेलं यदि नापतिष्यन् कोऽवेदयिष्यन्नवचम्पकानि।।५५९।।

अत्र निमित्तान्तरजनिताऽपि नानात्वप्रतीतिः प्रथमप्रतिपन्नमभेदं न व्युदसितुमुत्सहते प्रतीतत्वात्तस्य प्रतीतेश्च बाधायोगात्।

(सू॰ २०३) **विना प्रसिद्धमाधारमाधेयस्य व्यवस्थितिः।**
एकात्मा युगपद्वृत्तिरेकस्यानेकगोचरा।।१३५।।
अन्यत्प्रकुर्वतः कार्यमशक्यस्यान्यवस्तुनः।
तथैव करणं चेति विशेषस्त्रिविधः स्मृतः।।१३६।।

प्रसिद्धाधारपरिहारेण यत् आधेयस्य विशिष्टा स्थितिरभिधीयते स प्रथमो विशेषः। यथा––

दिवमप्युपयातानामाकल्पमनल्पगुणगणा येषाम्।
रमयन्ति जगन्ति गिरः कथमिह कवयो न ते वन्द्याः।।५६०।।

एकमपि वस्तु यत् एकेनैव स्वभावेन युगपदनेकत्र वर्तते स द्वितीयः। यथा––

सा वसइ तुज्झ हिअए सा च्चिअ अच्छासु साअ वअणेसु।
अह्मारिसाण सुन्दर ओआसो कत्थ पावाणम्।।५६१।।
(सा वसति तव हृदये सैवाक्षिषु सा च वचनेषु।
अस्मादृशीनां सुन्दर, अवकाशः कुत्र पापानम्।। इति संस्कृतम्)

यदपि किंचिद्रभसेन आरभमाणस्तेनैव यत्नेनाशक्यमपि कार्यान्तरमारभते सोऽपरो विशेषः। यथा––

स्फुरदद्भुतरूपमुत्प्रतापज्वलनं त्वां सृजताऽनवद्यविद्यम्।
विधिना ससृजे नवो मनोभूर्भुवि सत्यं सविता बृहस्पतिश्च।।५६२।।

यथा वा––

गृहिणी सचिवः सखी मिथः प्रियशिष्या ललिते कलाविधौ।
करुणाविमुखेन मृत्युना हरता त्वां बत किं न मे हृतम्।।५६३।।

सर्वत्र एवंविधविषयेऽतिशयोक्तिरेव प्राणत्वेनावतिष्ठते तां विना प्रायेणालङ्कारत्वायोगात् अत एवोक्तम्––

''सैषा सर्वत्र वक्रोक्तिरनयार्थो विभाव्यते
यत्नोऽस्यां कविना कार्यः कोऽलङ्कारोऽनया विना''।।इति।।

(सू॰ २०४) **स्वमुत्सृज्य गुणं योगादत्युज्ज्वलगुणस्य यत्।**

वस्तु तद्गुणतामेति भण्यते स तु तद्गुणः।।१३७।।

वस्तु तिरस्कृतनिजरूपं केनापि समीपगतेन प्रगुणतया स्वगुणसंपदोपरक्तं तत्प्रतिभासमेव यत्समासादयति स तद्गुणः तस्याप्रकृतस्य गुणोऽत्रास्तीति। उदाहरणम्——

विभिन्नवर्णा गरुडाग्रजेन सूर्यस्य रथ्याः परितः स्फुरन्त्या।
रत्नैः पुनर्यत्र रुचा रुचं स्वामानिन्यिरे वंशकरीरनीलैः।।५६४।।

अत्र रवितुरगापेक्षया गरुडाग्रजस्य तदपेक्षया च हरिन्मणीनां प्रगुणवर्णना।

(सू॰ २०५) **तद्रूपाननुहारश्चेदस्य तत्स्यादतद्गुणः।**

यदि तु तदीयं वर्णं सम्भवन्त्यामपि योग्यतायां इदं न्यूनगुणं न गृह्णीयात्तदा भवेदतद्गुणो नाम्।

उदाहरणम्——

धवलोसि जहवि सुन्दर तहवि तुए मज्झ रज्जिअं हिअअम्।
राअभरिए वि हिअए सुहअ णिहित्तो ण रत्तोसि।।५६५।।

(धवलोऽसि यद्यपि सुन्दर, तथापि त्वया मम रâजतं हृदयम्।
रागभरितेऽपि हृदये सुभग, निहितो न रक्तोऽसि।।
इति संस्कृतम्)

अत्रातिरक्तेनापि मनसा संयुक्तो न रक्ततामुपगत इत्यतद्गुणः।

किं च तदिति अप्रकृतम् अस्येति च प्रकृतमत्र निर्दिश्यते। तेन यत् अप्रकृतस्य रूपं प्रकृतेन कुतोऽपि निमित्तान्नानुविधीयते सोऽतद्गुण इत्यपि प्रतिपत्तव्यम्। यथा——

गाङ्गमम्वु सितमम्बु यामुनं कज्जलाभमुभयत्र मज्जतः।
राजहंस, तव सैव शुभ्रता चीयते न च न चापचीयते।।५६६।।

(सू॰ २०६) **यद्यथा साधितं केनाप्यपरेण तदन्यथा।।१३८।।**
तथैव यद्विधीयेत सा व्याघात इति स्मृतः।

उदाहरणम्——

दृशा दग्धं मनसिजं जीवयन्ति दृशैव याः।
विरूपाक्षस्य जयिनीस्ताः स्तुवे वामलोचनाः।।५६७।।

(सू॰ २०७) **सेष्टा संसृष्टिरेतेषां भेदेन यदिह स्थितिः।।१३९।।**

एतेषां समनन्तरमेवोक्तस्वरूपाणां यथासम्भवमन्योन्यनिरपेक्षतया यदेकत्र शब्दभागे एव अर्थविषये एव उभयत्रापि वा अवस्थानं सा एकार्थसमवायस्वभावा संसृष्टिः।

तत्र शब्दालङ्कारसंसृष्टिर्यथा——

वदनसौरभलोभपरिभ्रमद्भ्रमरसंभ्रमसंभृतशोभया।
चलितया विदधे कलमेखलाकलकलोऽलकलोलदृशाऽन्यया।।५६८।।

अर्थालङ्कारसंसृष्टिस्तु——

लिम्पतीव तमोऽङ्गानि वर्षतीवाâजनं नभः।
असत्पुरुषसेवेव दृष्टिर्विफलतां गता।।५६९।।

पूर्वत्र परस्परनिरपेक्षौ यमकानुप्रासौ संसृष्टिं प्रयोजयत उत्तरत्र तु तथाविधे उपमोत्प्रेक्षे।

शब्दार्थालङ्कारयोस्तु संसृष्टिः——

सो णात्थि एत्थ गामे जो एअं महमहन्तलाअण्णम्।
तरूणाणं हिअअलूडिं परिसक्कन्तीं णिवारेइ।।५७०।।
(स नास्त्यत्र ग्रामे य एनां महमहायमानलावण्याम्।
तरुणानां हृदयलुण्ठाकीं परिष्वक्कमाणां निवारयति।।
इति संस्कृतम्)

अत्रानुप्रासो रूपकं चान्योन्यापेक्षे संसर्गश्च तयोरेकत्र वाक्ये छन्दसि वा समवेतत्वात्।

(सू॰ २०८) **अविश्रान्तिजुषामात्मन्यङ्गाङ्गित्वं तु सङ्करः।**

एते एव यत्रात्मनि अनासादितस्वतन्त्रभावाः परस्परमनुग्राह्यानुग्राहकतां दधाति स एषां संकीर्यमाणस्वरूपत्वात्सङ्करः।

उदाहरणम्——

आत्ते सीमन्तरत्ने मरकतिनि हृते हेमताटंकपत्रे
लुप्तायां मेखलायां झटिति मणितुलाकोटियुग्मे गृहीते।
शोणं बिम्बोष्ठकान्त्या त्वदरिमृगदृशामित्वरीणामरण्ये
राजन्गुåजाफलानां स्रज इति शबरां नैव हारं हरन्ति।।५७१।।

अत्र तद्गुणमपेक्ष्य भ्रान्तिमता प्रादुर्भूतं तदाश्रयेण च तद्गुणः सचेतसां प्रभूतचमत्कृतिनिमित्तमियनयोरङ्गाङ्गिभावः।

यथा वा——

जटाभाभिर्भाभिः करधृतकरङ्काक्षवलयो
वियोगिव्यापत्तेरिव कलितवैराग्यविशदः।
परिप्रेङ्खत्तारापरिकरकपालाङ्किततले
शशी भस्मापाण्डुः पितृवन इव व्योम्नि चरति।।५७२।।

उपमा—रूपकं—उत्प्रेक्षा—श्लेषश्चेति चत्वारोऽत्र पूर्ववत् अङ्गाङ्गितया प्रतीयन्ते। कलङ्क एवाक्षवलयमिति रूपकपरिग्रहे करधृतत्वमेव साधकप्रमाणतां प्रतिपद्यते। अस्य हि रूपकत्वे तिरोहितकलङ्करूपं अक्षवलयमेव मुख्यतयाऽवगम्यते तस्यैव च करग्रहणयोग्यतायां सार्वत्रिकी प्रसिद्धिः। श्लेषच्छायया तु कलङ्कस्य करधारणं असदेव प्रत्यासत्त्या उपचर्य योज्यते शशांकेन केवलं कलंकस्य मूर्त्यैव उद्वहनात्। कलंकोऽक्षवलयमिवेति तु उपमायां कलंकस्योत्कटतया प्रतिपत्तिः। न चास्य करधृतत्वं तत्त्वतोऽस्तीति मुख्येऽप्युपचार एव शरणं स्यात्।

एवं रूपश्च संकरः शब्दालङ्कारयोरपि परिदृश्यते। यथा——

राजति तटीयमभिहतदानवरासाऽतिपातिसारावनदा।
गजता च यूथमविरतदानवरा साऽतिपाति सारा वनदा।।५७३।।

अत्र यमकमनुलोमप्रतिलोमश्च चित्रभेदः पादद्वयगते परस्परापेक्षे।

(सू॰ २०९) **एकस्य च ग्रहे न्यायदोषाभावादनिश्चयः।।१४०।।**

द्वयोर्बहूनां वा अलङ्काराणामेकत्र समावेशेऽपि विरोधान्न यत्र युगपदवस्थानम् न चैकतरस्य परिग्रहे साधकम् तदितरस्य वा परिहारे बाधकमस्ति। येनैकतर एव परिगृह्येत स निश्चयाभावरूपो द्वितीयः संकरः समुच्चयेन संकरस्यैवाक्षेपात्, उदाहरणम्——

जह गहिरो जह रअणणिब्भरो जह अ णिम्मलच्छाओ।
तह किं विहिणा एसो सरसवाणीओ जलणिही ण किओ।।५७४।।
(यथा गभीरो यथा रत्ननिर्भरो यथा च निर्मलच्छायः।
तथा किं विधिना एष सरसपानीयो जलनिधिर्न कृतः।।
इति संस्कृतम्)

अत्र समुद्रे प्रस्तुते निशेषणसाम्यादप्रस्तुतार्थप्रतीतेः किमसौ समासोक्तिः किमब्धेरप्रस्तुतस्य मुखेन कस्यापि तत्समगुणतया प्रस्तुतस्य प्रतीतः इयमप्रस्तुतप्रशंसा इति सन्देहः। यथा वा——

नयनानन्ददायीन्दोर्बिम्बमेतत्प्रसीदति।
अधुनापि निरुद्धाशमविशीर्णमिदन्तमः।।५७५।।

अत्र किं कामस्योद्दीपकः कालो वर्तते इति भङ्ग्यन्तरेणाभिधानात्पर्यायोक्तम् उत वदनस्येन्दुबिम्बतयाऽध्यवसानादतिशयोक्तिः किं वा एतदिति वक्त्रं निर्दिश्य तद्रूपारोपवशाद्रूपकम् अथवा तयोः समुच्चयविवक्षायां दीपकम् अथवा तुल्ययोगिता किमु प्रदोषसमये विशेषणसम्यादाननस्यावगतौ समासोक्तिः आहोस्विन्मुखनैर्मल्यप्रस्तावादप्रस्तुतप्रशंसा इति बहूनां सन्देहादयमेव संकरः।

यत्र तु न्यायदोषयोरन्यतरस्यावतारः तत्रैकतरस्य निश्चयान्न संशयः। न्यायश्च साधकत्वमनुकूलता दोषोऽपि बाधकत्वं प्रतिकूलता, तत्र——

सौभाग्यं वितनोति वक्त्रशशिनो ज्योत्स्नेव हासद्युतिः।।५७६।।

इत्यत्र मुख्यतयाऽवगम्यमाना हासद्युतिर्वक्त्रे एवानुकूलं भजते इत्युपमायाः साधकम् शशिनि तु न तथा प्रतिकूलेति रूपकं प्रति तस्या अबाधकता।

वक्त्रेन्दौ तव सत्ययं यदपरः शीतांशुरभ्युद्यतः।।५७७।।

इत्यत्रापरत्वमिन्दोरनुगुणं न तु वक्त्रस्य प्रतिकूलमिति रूपकस्य साधकतां प्रतिपद्यते न तूपमाया बाधकताम्।

राजनारायणं लक्ष्मीस्त्वामालिङ्गति निर्भरम्।।५७८।।

इत्यत्र पुनरालिङ्गनमुपमां निरस्यति सदृशं प्रति परप्रेयसीप्रयुक्तस्यालिङ्गन——स्यासम्भवात्।

पादाम्बुजं भवतु नो विजयाय मåजु–
मåजीरशिåिजतमनोहरमम्बिकायाः।।५७९।।

इत्यत्र मåजीरशिåिजतं अम्बुजे प्रतिकूलम् असम्भवादिति रूपकस्य बाधकम् न तु पादेऽनुकूलमित्युपमायाः साधकमभिधीयते विध्युपमर्दिनो बाधकस्य तदपेक्षयोत्कटत्वेन प्रतिपत्तेः। एवमन्यत्रापि सुधीभिः परीक्ष्यम्।

(सू॰ २१०) **स्फुटमेकत्र विषये शब्दार्थालङ्कृतिद्वयम्।**
व्यवस्थितं च—

अभिन्ने एव पदे स्फुटतया यदुभावपि शब्दार्थालङ्कारौ व्यवस्थां समासादयतः सोऽप्यपरः सङ्करः। उदाहरणम्——

स्पष्टोल्लसत्किरणकेसरसूर्यबिम्बविस्तीर्णकर्णिकमथो दिवसारविन्दम्।
श्लिाष्टाष्टदिग्दलकलापमुखावतारबद्धान्धकारमधुपावलि संचुकोच।।५८०।।

अत्रैकपदानुप्रविष्टौ रूपकानुप्रासौ।

(सू॰ २११) **—तेनासौ त्रिरूपः परिकीर्त्तितः।।१४१।।**

तदयमनुग्राह्यानुग्राहकतया सन्देहेन एकपदप्रतिपाद्यतया च व्यवथित्वात् त्रिप्रकार एव सङ्करो व्याकृतः। प्रकारान्तरेण तु न शक्यो व्याकर्तुम् आनन्त्यात्तत्प्रभेदानामिति प्रतिपादिताः शब्दार्थोभयगतत्वेन त्रैविध्यजुषोऽलङ्काराः

(अलङ्काराणां शब्दगतत्वादिव्यवस्था)

कुतः पुनरेष नियमो यदेतेषां तुल्येऽपि काव्यशोभातिशयहेतुत्वे कश्चिदलङ्कारः शब्दस्य कश्चिदर्थस्य कश्चिच्चोभयस्येति चेत्। उक्तमत्र यथा काव्ये दोषगुणालङ्काराणां शब्दार्थोभयगतत्वेन व्यवस्थायामन्वयव्यतिरेकावेव प्रभवतः निमित्तान्तरस्याभावात्। ततश्च योऽलङ्कारो यदीयान्वयव्यतिरेकावनु— —विधत्ते स तदलङ्कारो व्यवस्थाप्यते इति, एवं च यथा पुनरुक्तवदाभासः परम्परितरूपकं चोभयोर्भावभावानुविधायितया उभयाऽलङ्कारौ तथा शब्दहेतुकार्थान्तरन्यासप्रभृतयोऽपि द्रष्टव्याः। अर्थस्य तु तत्र वैचित्र्यम् उत्कटतया प्रतिभासते इति वाच्यालङ्कारमध्ये वस्तुस्थितिमनपेक्ष्यैव लक्षिताः।

योऽलङ्कारो यदाश्रितः स तदलङ्कार इत्यपि कल्पनायां अन्वयव्यतिरेकावेव समाश्रयितव्यौ। तदाश्रयणमन्तरेण विशिष्टस्याश्रयाश्रयिभावस्याभावादित्यलङ्का— —राणां यथोक्तनिमित्त एव परस्परव्यतिरेको ज्यायान्।

(अलङ्कारदोषसमीक्षा)

(सू॰ २१२) **एषां दोषा यथायोगं सम्भवन्तोऽपि केचन।**
उक्तेष्वन्तर्भवन्तीति न पृथक् प्रतिपादिताः।।१४२।।

तथा हि अनुप्रासस्य प्रसिद्ध्यभावो वैफल्यं वृत्तिविरोध इति ये त्रयो दोषाः ते प्रसिद्धिविरुद्धताम् अपुष्टार्थत्वं प्रतिकूलवर्णतां च यथाक्रमं न व्यतिक्रामन्ति तत्स्वभावत्वात्। क्रमेणोदाहरणम्——

चक्री चक्रारपङ्क्तिं हरिरपि च हरीन् धूर्जटिर्धूर्ध्वजाग्रान्
अक्षं नक्षत्रनाथोऽरुणमपि वरुणः कूबराग्रं कुबेरः।
रंहः संङ्घः सुराणां जगदुपकृतये नित्ययुक्तस्य यस्य
स्तौति प्रीतिप्रसन्नोऽन्वहमहिमरुचेः सोऽवतात्स्यन्दनो वः।।५८१।।

अत्र कर्तृकर्मप्रतिनियमेन स्तुतिः अनुप्रासानुरोधेनैव कृता न पुराणेतिहासादिषु तथा प्रतीतेति प्रसिद्धिवरोधः।

भण तरुणि, रमणमन्दिरमानन्दस्यन्दिसुन्दरेन्दुमुखि।

यदि सल्लीलोल्लापिनि गच्छसि तत् किं त्वदीयम्मे।।५८२।।

अनणुरणन्मणिमेखलमविरतशिंजानमåजुमåजीरम्।
परिसरणमरुणचरणे रणरणकमकारणं कुरुते।।५८३।।

अत्र वाच्यस्य विचिन्त्यमानं न किåिचदपि चारुत्वं प्रतीयते इत्यपुष्टार्थतैवानुप्रासस्य वैफल्यम्। 'अकुण्ठोत्कण्ठया' इति। अत्र शृङ्गारे परुषवर्णाडम्बरः पूर्वोक्तरीत्या विरुध्यत इति परुषानुप्रासोऽत्र प्रतिकूलवर्णतैव वृत्तिविरोधः।

यमकस्य पादत्रयगतत्वेन यमनमप्रयुक्तत्वं दोषः। यथा——

भुजङ्गमस्येव मणिः सदम्भा ग्राहावकीर्णेव नदी सदम्भाः।
दुरन्ततां निर्णयतोऽपि जन्तोः कर्षन्ति चेतः प्रसभं सदम्भाः।।५८४।।

उपमायामुपमानस्य जातिप्रमाणगतन्यूनत्वं अधिकता वा तादृशी अनुचितार्थत्वं दोषः। धर्माश्रये तु न्यूनाधिकत्वे यथाक्रमं हीनपदत्वमधिकपदत्वं च न व्यभिचरतः। क्रमेणोदाहरणम्——

चण्डालैरिव युष्माभिः साहसं परमं कृतम्।।५८५।।
वह्निस्फुलिङ्ग इव भानुरयं चकास्ति।।५८६।।
अयं पद्मासनासीनश्चक्रवाको विराजते।
युगादौ भववान्वेधा विनिर्मित्सुरिव प्रजाः।।५८७।।
पातालमिव ते नाभिः स्तनौ क्षितिधरोपमौ।
वेणीदण्डः पुनरयं कालिन्दीपातसन्निभः।।५८८।।

अत्र चण्डालादिभिरुपमानैः प्रस्तुतोऽर्थोऽत्यर्थमेव कदर्थित इत्यनुचितार्थता।

स मुनिर्लाåिछतो मौåज्या कृष्णाजिनपटं वहन्।
व्यराजन्नीलजीमूतभागाश्लिष्ट इवांशुमान्।।५८९।।

अत्रोपमानस्य मौåजीस्थानीयस्तडिल्लक्षणो धर्मः केनापि पदेन न प्रतिपादित इति हीनपदत्वम्।

स पीतवासाः प्रगृहीतशाङ्र्गो मनोज्ञभीमं वपुराप कृष्णः।
शतह्रदेन्द्रायुधवान्निशायां संसृज्यमानः शशिनेव मेघः।।५९०।।

अत्रोपमेयस्य शङ्खादेरनिर्देशे शशिनो ग्रहणमतिरिच्यते इत्यधिकपदत्वम्।

लिङ्गवचनभेदोऽपि उपमानोपमेययोः साधारणं चेत् धर्ममन्यरूपं कुर्यात्तदा एकतरस्यैव तद्धर्मसमन्वयावगतेः सविशेषणस्यैव तस्योपमानत्वमुपमेयत्वं वा प्रतीयमानेन धर्मेण प्रतीयते इति प्रकान्तस्यार्थस्य स्फुटमनिर्वाहादस्य भग्नप्रक्रमरूपत्वम्। यथा——

चिन्तारत्नमिव च्युतोऽपि करतो धिङ्मन्दभाग्यस्य मे।।५९१।।
सक्तवो भक्षिता देव, शुद्धाः कुलवधूरिव।।५९२।।

यत्र तु नानात्वेऽपि लिङ्गवचनयोः सामान्याभिधायि पदं स्वरूपभेदं नापद्यते न तत्रैतद्दूषणावतारः उभयथापि अस्यानुगमक्षमस्वभावत्वात्। यथा——

गुणैरनर्घ्यैः प्रथितो रत्नैरिव महार्णवः।।५९३।।

तद्वेषोऽसदृशोऽन्याभिः स्त्रीभिर्मधुरताभृतः।
दधते स्म परां शोभां तदीया विभ्रमा इव।।५६४।।

कालपुरुषविध्यादिभेदेऽपि न तथा प्रतीतिरस्खलितरूपतया विश्रान्तिमासादयती–
–त्यसावपि भग्नप्रक्रमतयैव व्याप्तः। यथा––
अतिथिं नाम काकुत्स्थात्पुत्रमाप कुमुद्वती।
पश्चिमाद्यामिनीयामात्प्रसादमिव चेतना।।५६५।।
अत्र चेतना प्रसादमाप्नोति न पुनरापेति कालभेदः।

प्रत्यग्रमज्जनविशेषविविक्तमूर्त्तिः कौसुम्भरागरुचिरस्फुरदंशुकान्ता।
बिभ्राजसे मकरकेतनमर्चयन्ती बालप्रवालविटपप्रभवा लतेव।।५६६।।
अत्र लता बिभ्राजते न तु बिभ्राजसे इति सम्बोध्यमाननिष्ठस्य परभागस्य असम्बोध्यमानविषयतया व्यत्यासात्पुरुषभेदः।

गङ्गेव प्रवहतु ते सदैव कीर्त्तिः।।५६७।।
इत्यादौ च गङ्गा प्रवहति न तु प्रवहतु इति अप्रवृत्तप्रवर्त्तनात्मनो विधेः। एवं जातीयकस्य चान्यस्यार्थस्य उपमानगतस्यासम्भवाद्विध्यादिभेदः।

ननु समानमुच्चारितं प्रतीयमानं वा धर्मान्तरमुपादाय पर्यवसितायामुपमायामुपमेयस्य प्रकृतधर्माभिसम्बन्धान्न कश्चित्कालादिभेदोऽस्ति, यत्राप्युपात्तेनैव सामान्यधर्मेण उपमाऽवगम्यते यथा 'युधिष्ठिर इवायं सत्यं वदती'ति तत्र युधिष्ठिर इव सत्यवाद्ययं सत्यं वदतीति प्रतिपत्स्यामहे, सत्यवादी सत्यं वदतीति च न पौनरुक्त्यमाशङ्कनीयम् रैपोषं पुष्णातीतिवत् युधिष्ठिर इव सत्यवदनेन सत्यवाद्ययमित्यर्थावगमात्। सत्यमेतत्, किन्तु स्थितेषु प्रयोगेषु समर्थनमिदन्न तु सर्वथा निरवद्यम् प्रस्तुतवस्तुप्रतीतिव्याघातादिति सचेतस एवात्र प्रमाणम्।

असादृश्यासम्भवावप्युपमायामनुचितार्थतायामेव पर्यवस्यतः। यथा––
ग्रथ्नामि काव्यशशिनं विततार्थरश्मिम्।।५६८।।
अत्र काव्यस्य शशिना अर्थानां च रश्मिभिः साधर्म्यं कुत्रापि न प्रतीतमित्यनुचितार्थत्वम्।

निपेतुरास्यादिव तस्य दीप्ताः शरा धनुर्मण्डलमध्यभाजः।
जाज्वल्यमाना इव वारिधारा दिनार्धभाजः परिवेषिणोऽर्कात्।।५६६।।
अत्रापि ज्वलन्त्योऽम्बुधाराः सूर्यमण्डलान्निष्पतन्त्यो न सम्भवन्तीत्युपनिबध्यमानो–
–ऽर्थोऽनौचित्यमेव पुष्णाति।

उत्प्रेक्षायामपि सम्भावनं ध्रुवेवादय एव शब्दा वक्तुं सहन्ते न यथाशब्दोऽपि केवलस्यास्य साधर्म्यमेव प्रतिपादयितुं पर्याप्तत्वात् तस्य चास्यामविवक्षितत्वादिति तत्राशक्तिरस्यावाचकत्वं दोषः। यथा––
उद्ययौ दीर्घिकागर्भान्मुकुलं मेचकोत्पलम्।
नारीलोचानचतुर्यशङ्कासकुचितं यथा।।६००।।

उत्प्रेक्षितमपि तात्त्विकेन रूपेण परिवजितत्वात् निरूपाख्यप्रख्यं तत्समर्थनाय यदर्थान्तरन्यासोपादानं तत् आलेख्यमिव गगनतलेऽत्यन्तमसमीचीनमिति निर्विषयत्वमेतस्यानुचितार्थतैव दोषः। यथा——

दिवाकाराद्रक्षति यो गुहासु लीनं दिवा भीतमिवान्धकारम्।
क्षुद्रेऽपि नूनं शरणं प्रपन्ने ममत्वमुच्चैः शिरसामतीव।।६०१।।

अत्राचेतनस्य तमसो दिवाकरात्त्रास एव न सम्भवतीति कुत एव तत्प्रयोजितमद्रिणा परित्राणम्, सम्भावितेन तु रूपेण प्रतिभासमानस्यास्य न काचिदनुपपत्तिरवतरतीति व्यर्थ एव तत्समर्थनायां यत्नः।

साधारणविशेषणवशादेव समासोक्तिरनुक्तमपि उपमानविशेषं प्रकाशयतीति तस्यात्र पुनरुपदाने प्रयोजनाभावात् अनुपादेयत्वं यत्तत् अपुष्टार्थत्वं पुनरुक्तं वा दोषः। यथा——

स्पृशति तिग्मरुचौ ककुभः करैर्दयितयेव विजृम्भिततापया।
अतनुमानपरिग्रहया स्थितं रुचिरया चिरयापि दिनश्रिया।।६०२।।

अत्र तिग्मरुचेः ककुभां च यथा सदृशविशेषणवशेन व्यक्तिविशेषपरिग्रहेण च नायकतया नायिकात्वेन च व्यक्तिः तथा ग्रीष्मदिवसश्रियोऽपि प्रतिनायिकात्वेन भविष्यतीति किं दयितयेति स्वशब्दोपादानेन।

श्लेषोपमायास्तु स विषयः यत्रोपमानस्योपादानमन्तरेण साधारणेष्वपि विशेषणेषु न तथा प्रतीतिः। यथा—— इति

स्वयं च पल्लवाताम्रभास्वत्करविराजिता।
प्रभातसन्ध्येवास्वापफललुब्धेहितप्रदा।।६०३।।

अप्रस्तुतप्रशंसायामपि उपमेयमनयैव रीत्या प्रतीतं न पुनः प्रयोगेण कदर्थतां नेयम्। यथा——

आहूतेषु विहङ्गमेषु मशको नायान् पुरो वार्यते
मध्येवारिधि वा वसंस्तृणमणिधर्त्ते मणीनां रुचम्।
खद्योतोऽपि न कम्पते प्रचलितुं मध्येऽपि तेजस्विनां
धिक् सामान्यमचेतनं प्रभुमिवानामृष्टतत्त्वान्तरम्।।६०४।।

अत्राचेतनस्य प्रभोरप्रस्तुतविशिष्टसामान्यद्वारेणाभिव्यक्तौ न युक्तमेव पुनः कथनम्।

तदेतेऽलङ्कारदोषाः यथासम्भविनोऽन्येऽप्येवंजातीयकाः पूर्वोक्तयैव दोषजात्याऽन्तर्भाविताः न पृथक् प्रतिपादनमर्हन्तीति सम्पूर्णमिदं काव्यलक्षणम्।

इत्येष मार्गो विदुषां विभिन्नोऽप्यभिन्नरूपः प्रतिभासते यत्।
न तद्विचित्रं यदमुत्र सम्यग्विनिर्मिता सङ्घटनैव हेतुः।।१।।

इति काव्यप्रकाशेऽर्थालङ्कारनिर्णयो नाम दशम उल्लासः
समाप्तश्चायं काव्यप्रकाशः